

Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні

К.: Вища школа, 2002. - 195 с.

Висвітлено основні етапи й періоди розвитку світового туризму загалом і національного зокрема. Вперше в Україні узагальнено, систематизовано матеріал з історії туризму відповідно до періодизації історичного розвитку суспільства.

Для студентів вищих навчальних закладів. Може бути корисним аспірантам, викладачам та широкому колу читачів, що виявляють інтерес до історії вітчизняного туризму.

Зміст

Передмова

Розділ 1. Мандрівництво в Україні як прообраз туризму (IX-XIX ст.)

1.1. Україна очима іноземних мандрівників

1.2. Внесок українців у географічні дослідження земної кулі

1.3. Зародження готельної справи в Україні

Розділ 2. Початок організованого туризму (кінець XIX - початок XX ст.)

2.1. Виникнення в Україні перших туристських організацій

2.2. Рекреаційне освоєння Криму

2.3. Кримсько-Кавказький гірський клуб (1890-1915 рр.)

2.4. Зародження туристсько-екскурсійної справи на західноукраїнських землях

2.5. Розвиток готельної справи в другій половині XIX - на початку XX ст.

Розділ 3. Розвиток туризму в Україні в міжвоєнний період (1918-1939 рр.)

3.1. Створення централізованої системи управління туризмом

3.2. Туристсько-екскурсійна справа і краєзнавчий рух у Радянській Україні в період "українізації" (1923-1933 рр.)

3.3. Подальше зміцнення і розширення матеріально-технічної бази туризму

3.4. Краєзнавчо-туристські товариства "Плай" і "Чорногора" на західноукраїнських землях

Розділ 4. Основні напрями розвитку туризму в Україні в повоєнний період (50-60-ті рр.)

4.1. Відновлення туристсько-екскурсійної діяльності наприкінці 40-х - на початку 50-х рр.

4.2. Удосконалення системи організації і управління туризмом у 50-60-ті рр.

Розділ 5. Зоряний час радянського туризму (70-80-ті рр.)

5.1. Піднесення міжнародного туризму. "Інтурист" - лідер серед туристських організацій СРСР

5.2. Діяльність Української республіканської ради по туризму та екскурсіях щодо розвитку масового туристського руху в Україні

5.3. БММТ "Супутник" і молодіжний туризм як чинник патріотичного та інтернаціонального виховання радянської молоді

Розділ 6. Сучасний стан розвитку туризму в Україні (90-ті рр.)

6.1. Правові засади туристської діяльності в Україні

6.2. Сучасний стан туристичної галузі

6.2.1. Соціальний туризм

6.2.2. Молодіжний і дитячий туризм

6.2.3. Сільський (зелений) туризм

6.2.4. Оздоровчо-спортивний туризм

6.2.5. Екскурсійна діяльність

6.3. Розвиток матеріальної бази туризму

6.3.1. Санаторно-курортні (оздоровчі) заклади України

6.3.2. Розвиток готельного господарства, туристської інфраструктури

6.3.3. Гарантування захисту та безпеки туристів

6.4. Активізація міжнародної туристської діяльності України як складової зовнішньоекономічної діяльності

6.5. Підготовка кадрів для туристичної галузі

Додатки

Додаток 1. Уривки з книги "Мандри Василя Григоровича-Барського по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік"

Додаток 2. Протокол №4 засідання комісії по організації екскурсій для учасників і учасниць середніх навчальних закладів

Додаток 3. Послуги найвідоміших готелів Києва в другій половині XIX - на початку XX ст.

Додаток 4. Об організації всесоюзного акціонерного товариства по іноземному туризму в СРСР

Додаток 5. Про перейменування готелів м. Києва

Додаток 6. О заходах по подальшому розвитку туризму і екскурсій в країні

Додаток 7. О подальшому розвитку і удосконаленні туристсько-екскурсионного справи в країні
Додаток 8. О заходах по розвитку туризму і удосконаленню туристсько-екскурсионного обслуговування населення в країні в 1986-1990 роках і на період до 2000 року

Список використаної літератури

Список рекомендованої літератури

Передмова

Утвердження суверенності України супроводжується своєрідним "історичним ренесансом". Ми спостерігаємо спалах неабиякого інтересу до проблем вітчизняної історії, витоків національної культури, непересічних досягнень минулого. Це зрозуміло, адже знання історичних і культурних надбань наших предків потрібне не тільки для відродження державності та піднесення національної гідності, а й для використання кращих традицій минувшини у практиці сьогодення. Одна з таких стародавніх традицій - мандрівництво.

Україна з давніх-давен, немов магніт, притягувала до себе іноземних гостей, її релігійні святині та культурні пам'ятки впродовж століть користувалися славою, особливо в християнському світі.

Однак історія туризму в Україні вивчена недостатньо. Предметом спеціального наукового дослідження вона стала нещодавно. За часів існування СРСР окремі відомості про туристську діяльність в Україні містилися у дослідженнях загальносоюзного значення. Вітчизняне "ту-ризмознавство" почало формуватися після 1991 р. За останні десять років з'явилося уже чимало наукових публікацій з цієї проблематики, в яких дослідники прагнуть з'ясувати, коли в Україні з'явилося таке суспільне явище, як туризм, висвітлити актуальні проблеми історії розвитку туризму на українських теренах у різні часи. Водночас інтерес до історії туризму в Україні зумовлений не лише потребами історичної науки чи вимогами історичної пам'яті народу. Її знання потрібне викладачам, студентам вищих навчальних закладів, усім фахівцям туристської справи, яка останнім часом дедалі виразніше виступає як важливий сектор суспільного виробництва, культурна інституція, "індустрія гостинності".

Закон України "Про туризм" (1995 р.) визначає туристську галузь як одну з пріоритетних галузей національної економіки і культури.

Навчальний посібник "Історія туризму в Україні", підготовлений викладачами Київського університету туризму, економіки і права, - це перша спроба систематизувати величезний фактичний матеріал від таких форм "пратуризму", як мандри та подорожі, прочанство, до його перетворення на впливовий феномен ХХ століття.

Методологічно виправданим є те, що історія туризму в Україні досліджується і викладається в контексті загального процесу становлення та еволюції світового туризму, що охоплює всі історичні епохи - від рабовласницького суспільства до сучасної цивілізації. Тому логічно, що в усіх розділах посібника автори, висвітлюючи історію розвитку туризму на українських землях, прагнуть подати її в панорамі основних етапів поступу туризму на нашій планеті.

У розділі посібника "Мандрівництво в Україні як прообраз туризму (ІХ -ХІХ ст.)" наведено фрагменти описів подорожей по Україні іноземних мандрівників, починаючи з давньогрецького історика Геродота (V ст. до н. є.) до французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана (ХVІІ ст.). Їхні дослідження містять неоціненні відомості про географічні, історичні, етнографічні, економічні особливості нашої країни в різні історичні епохи.

Велике пізнавально-виховне значення для майбутніх фахівців туристської галузі має історія мандрів та подорожей всесвітньо відомих українських учених-мандрівників. Найяскравішим представником українського мандрівництва є Василь Григорович-Барський, якій провів у мандрах майже чверть свого життя. Віддаючи данину культурам країн і народів, з якими він знайомився, вчений залишався палким патріотом України і був твердо переконаний, що "нема кращої землі, ніж Руська".

Розвиток туризму в ХІХ ст. автори справедливо пов'язують з національно-культурним відродженням, яке завдячує, зокрема, таким відомим діячам української культури, як Яків Головацький, Іван Вагилевич, Іван Франко, Іван Нечуй-Левицький.

Значне місце в посібнику відведено окресленню історії розвитку туризму в радянський період, зокрема діяльності трьох організаційних структур, що визначали

розвиток як внутрішнього, так і міжнародного туризму в колишньому Радянському Союзі, - ВАТ "Інтурист", БММТ "Супутник" ЦК ВЛКСМ, Центральної ради по туризму та екскурсіях профспілок.

У розділах, присвячених сучасному стану вітчизняного туризму, акцентується увага на найважливіших подіях у туристському житті нашого суспільства, що істотно вплинули на перебіг подій у цій сфері. Чимало змістовної й корисної пізнавальної інформації містять документальні матеріали, які наведено як додатки до основних розділів посібника.

Структура книжки дає можливість широкому загалу читачів ознайомитись і з історією розвитку в Україні сфери гостинності, зокрема готельної справи.

Навчальний посібник "Історія туризму в Україні" написаний відповідно до програми курсу "Історія розвитку світового туризму". При його підготовці автори використали праці вітчизняних і російських учених, власні дослідження. Поява подібного видання - давно очікувана подія в житті українського суспільства. Посібник не залишиться поза увагою як фахівців туристської галузі, так і широкого загалу, всіх, кому не байдужі історія і перспективи розвитку туризму в нашій незалежній, демократичній державі.

Навчальний посібник "Історія туризму в Україні" - це лише перший крок на шляху до створення фундаментального узагальнюючого видання з історії вітчизняного туризму, і тому слід побажати авторському колективу подальших творчих успіхів у розробці цього важливого фрагмента української історії.

В. А. Смолій, академік Національної академії наук України,
директор Інституту історії України

Розділ 1. Мандрівництво в Україні як прообраз туризму (IX-XIX ст.)

1.1. Україна очима іноземних мандрівників

Передумови виникнення туризму склалися ще в глибоку давнину. Утворення перших держав Стародавнього світу (I тисячоліття до н.е.) сприяло розвитку культурного обміну і торговельних зв'язків між народами, що, в свою чергу, потребувало достовірних і докладних даних про країни, їх населення та звичаї.

Відомо, що перші подорожі здійснювалися ще за часів античності заради торгівлі, завоювань та з релігійними цілями.

Ще за 3 тис. років до н. е. давні єгиптяни плавали Нілом, перевозячи величезні брили для зведення славнозвісних пірамід. У часи Римської імперії, за 200 років до початку н. е., римляни подорожували на кораблях, конях, у колісницях і пішки, завойовуючи інші землі. Багаті римляни подорожували до Єгипту і Греції, де їх приваблювали місця поклоніння богам та морські курорти. Римські "туристи" цікавилися місцевою історією й релігією, відвідували грецькі храми в Афінах. Достовірно відомо, що вони, як і сучасні туристи, відвідували Єгипет, щоб побачити піраміди.

І в період середньовіччя мільйони людей здійснювали подорожі. Релігійні переконання спонукали їх долати довгий шлях до святинь: мусульман - до Мекки, християн - до Єрусалима.

Своєрідним "туризмом" можна вважати й хрестові походи, що тривали впродовж 200 років у XI -XIII ст. Адже десятки тисяч європейців познайомилися з Середнім Сходом та його культурою. Це сприяло піднесенню як торгівлі, так і готельної справи та подорожей.

Великі географічні відкриття середини XV - початку XVI ст., пов'язані з іменами Христофора Колумба, Васко да Гама, Америго Веспуччі, Фернана Магеллана, були виявом одвічного прагнення людини пізнати Землю, її найвіддаленіші куточки, довідатись про народи, що її населяють, їх життя, побут, культуру.

У XVI ст. з розвитком продуктивних сил, зміцненням зв'язків між окремими країнами, континентами мандрівництво, метою якого було пізнання світу, значно поширилося і стало прообразом майбутнього туризму, зокрема його пізнавальної функції.

З часом подорожі набували і оздоровчих функцій. Ще французький філософ-просвітителю Жан-Жак Руссо у 60-х рр. XVIII ст., викладаючи свої погляди на виховання в романі "Еміль", наголошував на необхідності подорожей, організованих походів з метою фізичного вдосконалення молоді. А наприкінці XVIII ст. туристські подорожі стали складовою виховного процесу в багатьох школах та інших навчальних закладах країн Західної Європи.

Природно, подорожі, що здійснювались до XIX ст., не можна вважати туризмом у сучасному розумінні. Можна говорити лише про прообраз туризму. Сучасний туризм зі своєю структурою, матеріально-технічною базою, методами роботи і органами управління почав складатися тільки в XIX ст.

З розвитком індустріального суспільства, поліпшенням шляхів сполучення, появою залізничного транспорту та пароплавства туризм піднімається на вищий щабель: у другій половині XIX ст. в багатьох країнах Європи виникають самодіяльні туристські організації - клуби, товариства. Вони розробляють туристські маршрути, дбають про забезпечення туристів місцями відпочинку, сервісом під час подорожей. Це знаменує початок формування туристської галузі. Перший такий клуб виник у Великій Британії в 1857 р., потім в Австрії (1862 р.), Італії, Швейцарії (1863 р.), Німеччині (1869 р.), згодом у Франції, Росії та інших країнах.

Справжнім зоряним часом для туризму стало XX ст., особливо його друга половина. Саме тоді туризм увійшов у повсякденне життя сотень мільйонів людей на планеті. Попит на туристські послуги стимулював швидкий розвиток туристської галузі у багатьох

країнах. До бюджетів країн з розгалуженою інфраструктурою залучалися величезні валютні надходження, було створено багато робочих місць у сфері обслуговування туристів. Усе це сприяло економічному піднесенню країн, для яких туризм став одним з головних джерел прибутку.

Крім того, у ХХ ст. туризм набув величезного значення і як соціально-культурне явище. За допомогою подорожей, мандрівок, походів та екскурсій рідною землею люди краще пізнають свій край, його особливості, пам'ятки історії тощо. Міжнародний туризм, що приваблює мільйони людей (у 2000 р. на планеті подорожувало 700 млн чол.) не тільки підносить їхній культурний рівень, а й сприяє налагодженню взаєморозуміння і довіри між країнами та народами, допомагає їм жити в мирі й злагоді. Туризм став одним з проявів способу життя цілих суспільних верств у розвинених країнах світу.

Туризм в Україні пройшов ті самі етапи розвитку, що й у країнах Європи. Прототипом його також було мандрівництво. Причому українськими землями подорожували як іноземці, так і вітчизняні шанувальники старовини, діячі культури та ін.

З найдавніших часів територію України постійно відвідували іноземні мандрівники, які в письмовій формі оприлюднювали цінні відомості про народи, що населяли її територію. Цікаві факти містяться, зокрема, в працях античних авторів. Наприклад, у дослідженні визначного давньогрецького історика Геродота (бл. 484 - бл. 420 рр. до н. е.) "Скіфія", яка є 4-ю частиною його 9-томної "Історії", знаходимо описи північнопричорноморських степів України, населених на ті часи скіфами: "їхній край - це добре наводнена трав'яниста рівнина, а рік пливе через нього набагато менше, ніж у Єгипті є каналів. Найвизначнішими з них, що доступні для морських кораблів, є: Істр (Дунай), що має п'ять гирл, за ними Тірас (Дністер), Гіпаніс (Південний Буг), Борисфен (Дніпро), ... Танаїс (Дон)...".

Велику літературну спадщину, зокрема з географії, залишив давньогрецький географ та історик Страбон, який жив на межі нашої ери (64 р. до н. е. - 23 р. н. е.). У своїй 17-томній праці "Географія" він на основі власних спостережень і літературних джерел наводить цікаві історико-географічні матеріали щодо розселення племен Північного та Східного Причорномор'я, особливостей розвитку їх господарства, побуту, культури, зв'язків з давньогрецькими містами тощо (11 - 14 томи).

Визначними географами античного світу були також давньогрецький мандрівний лікар, родоначальник медицини Гіппократ (460 - 377 рр. до н. е.), який описав свої враження від подорожей, у тому числі південною частиною сучасної території України, в праці "Про повітря, воду та місцевість", грек Птолемей (бл. 90 - бл. 160 рр.), римський натураліст Пліній Старший (23 - 79 рр.), які залишили свої описи Південної України, та багато інших. Цікаві відомості про Боспорську державу знаходимо в творах римського історика і політичного діяча Публія Корнелія Таціта (бл. 55 - бл. 120 рр.) "Історія" (14 книг), "Аннали" (16 книг).

Витоки вітчизняного туризму простежуються вже за часів утворення та існування першої давньоруської держави "Руська земля". Писемні джерела свідчать, що Русь Х-ХІ ст. підтримувала широкі й багатогранні зв'язки з багатьма країнами світу: Візантією, Польщею, Угорщиною, Францією, Німеччиною, скандинавськими країнами і народами.

У літописах Київської Русі, Галицько-Волинському, українських літописах ХІV - ХVІІІ ст., козацьких літописах ХVІІ -ХVІІІ ст., у подорожніх записках іноземних дипломатів, купців, мандрівників, які в різний час подорожували Україною, відчувається неабиякий інтерес до її території, кліматичних умов, побуту, культурних пам'яток тощо.

Наприклад, у Руському літописі знаходимо відомий запис про заснування Києва (друга половина V (?) - перша половина VI ст. (?)): "Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми, - бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, - то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому - Щек, а третьому - Хорив, і сестра їх Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів (Андріївський узвіз - Авт.), а Щек сидів на горі, яка нині зветься

Щекавицею, а Хорив - на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоревицею. Зробили вони городок і на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом".

Далі наводимо запис 1259 р. із Галицько-Волинського літопису, де вперше згадується засноване в 1256 р. м. Львів: "Данило ж і Василько (галицькі князі - Авт.) все одно збиралися удвох, маючи намір битися з татарами. Однак прилучилося ото за гріхи [наші] загорітися Холмові - полум'я було таке, що зо всієї землі [Холмської] заграву [було] видіти. Навіть і зо Львова дивлячись, було видно [її] по белзьких полях од палахкотіння сильного полум'я".

Описи подорожей Україною та вражень про наш народ дають величезний і цінний матеріал щодо географічних, побутових, економічних особливостей країни у найрізноманітніших галузях краєзнавства.

До більш пізніх описів слов'янських земель, зокрема України, належать арабські, автори яких цікавилися географічними подробицями, побутом сусідніх народів, торговельними шляхами. Цю інформацію вони збирали від своїх купців, що їздили в торговельних справах до Києва та інших міст Русі, або зустрічали в різних країнах світу українських купців. Ці відомості здебільшого уривчасті, односторонні й стосуються переважно тих сторін життя та звичаїв, які здавалися їм найбільш дивними. Меншою мірою вміщено подробиці географічні та етнографічні. Однак відомості арабських письменників цінні тим, що поповнюють давню історію України (до IX ст.) деякими деталями.

Інформацію про слов'ян і Русь-Україну містять твори арабських письменників VIII - IX ст. Серед них - арабський письменник перського походження Ібн-Хордадбег ("Книга шляхів для пізнання держав", написана в 60 - 70 рр. IX ст.).

Дуже цікава "Книга" арабського історика й письменника Ахмеда Ібн-Фадлана, - члена посольства халіфа Муктадира до приволзьких булгар, написана в 20-х рр. X ст. У ній автор згадує Київ.

Аль-Масуді, який багато подорожував різними країнами, у своїх працях 20 - 50 рр. X ст. наводить докладніші географічні та етнографічні відомості. Щодо слов'ян він зазначає, що "вони поділяються на багато народів і деякі з них - християни... і ті, що поклоняються сонцю".

Описи Аль-Масуді свідчать про велику розгалуженість окремих слов'янських народів, містять дані про їх чисельність, державну організацію і культуру ще з дохристиянських часів.

У творі "Книга добрих скарбів", що написана в першій половині Хет. Ібн-Дастом, вперше зустрічаємо відомості про таку традиційну рису українського народу, як гостинність: "Гостей шанують і добре поводяться з чужинцями, що шукають у них оборони; і з усіма, хто в них часто буває, не дозволяють нікому зі своїх кривдити і утискати таких людей".

Одним з останніх арабських письменників, який подав докладні відомості про наші землі, був Ібн-Хаукаль, купець з Мосула, що мандрував світом упродовж 30 років і створив близько 70-х рр. X ст. "Книгу шляхів і держав".

Візантійські джерела VI -X ст. стосуються переважно боротьби візантійських імператорів з київськими князями дохристиянських часів. Найвідоміші серед них твори Прокопія Кесарійського (друга половина VI ст.), патріарха Фотія (IX ст.), імператора Константина Порфирородного (X ст.), який у своєму творі в розділі "Про Русь..." подає докладний опис подорожі русинів човнами по Дніпру, Дніпрових порогах і узбережжям Чорного моря до Царгорода (Константинополя).

Відомості про Україну епохи Київської Русі в західноєвропейських джерелах з'являються ще рідко. На відміну від арабських, вони більше уваги приділяли матеріальному боку життя, їх дивувало багатство землі, пишність княжого побуту, розміри столиці - Києва.

Мало приваблювала мандрівників територія України в часи татарської навали (XIII ст.). Більше їх стало з'являтися в XV, ще більше - в XVI ст.

Серед перших європейських мандрівників по Україні був Бруно з Кверфурта (Німеччина), що побував у Києві у Володимира Великого. В його листі до імператора Генріха II, написаному близько 1008 р., згадується "князь Русів, великий і багатий володар".

Докладнішою є хроніка про українську землю Тітмара, єпископа Мерзебурзького (X -XI ст.): "Місто Київ дуже сильне... У великім цім місті, столиці королівства, є більш як 400 церков і 8 ринків, люду незчисленна сила...".

Папський легат до Золотої Орди Джованні де Пляно Карпіні писав, що в 1246 р. мандрував через "Русію" і двічі побував у Києві: "Кияни, довідавшись про наш приїзд, збіглися до нас усі з радістю і вітали нас... Так само приймали нас по цілій Русі, Польщі і Богемії. Данило (галицький князь. - Авт.) і його брат Василько зробили для нас бенкет і проти нашої волі гостили нас у себе днів з вісім".

Віллем Рубрук з Брабанту, посол до Золотої Орди від французького короля Людовіка IX, в 1252 р. їхав через Крим, Перекоп і Донщину. Він зазначає, що тоді на Кримському узбережжі від Судака до Херсонеса було 40 укріплених міст і що майже в кожному розмовляли іншою мовою. Описує він і великі солоні озера Криму, звідки сіль вивозилася на все узбережжя Чорного моря.

У XV -XVI ст. про Україну дедалі частіше починають писати різні мандрівники, що подорожували із Західної та Південної Європи на Схід. Це були переважно італійці, які взагалі багато мандрували світом. Деякі з них підтримували спеціальні зв'язки з Чорноморським узбережжям, де вже з XII ст. було багато генуезьких і венеціанських колоній. Здебільшого ці мандрівники перетинали Крим і причорноморські землі й лише зрідка - центральну Україну. Незважаючи на це, спогади цих мандрівників для нас також цінні.

Жільбер де Лянуа, посол Франції, Англії і Бургундії, в 1412 і 1421 рр. був у Польщі, Литві та Україні. У своїх спогадах він описує подорож у 1421 р, коли побував у Судовій Вишні, Львові, Белзі, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Крем'янці, крім того, був у Білгороді (Бессарабія), Малій Татарії (Степова Україна) і в Кафі (Феодосія). Про Кам'янець-Подільський він пише як про "прегарно розташоване місто".

У 1437 р. відбулася подорож посла Венеціанської Республіки Амброзіо Контаріні до перського шаха. Він їхав через Німеччину, Польщу, Україну, Литву, Крим, Грузію. Повертаючись до Венеції через Москву, він відвідав Луцьк, Житомир, Білгородку, Київ, Черкаси.

До початку XVI ст. належать "записки" С. Герберштейна, відомого дипломата, "вірного служителя-дорадника чотирьох цісарів". Описуючи географічне положення України, автор "Записок" наводить інформацію про Дніпро, Дністер і Дон. З-поміж міст згадує Стародуб, Брянськ, Новгород-Сіверський, Чернігів, Путивль, Київ, Канів, Черкаси, Бересте, подає також деякі відомості про чорноморські степи, Крим і Кубань.

Особливо цікавим є щоденник подорожі Михалона Литвина, литовського дипломата в Кримському ханстві, який у 1550 р. подорожував Україною й зібрав цінні відомості про Київ, особливо багато - про ґрунти й природні багатства Київщини та всього Придніпров'я.

Посол німецького імператора Рудольфа II до козаків Еріх Лясота був одним з перших іноземців, що залишив цікаві спогади про свою подорож на Запорізьку Січ улітку 1594 р. У його спогадах зафіксовано відомості про міста, через які він подорожував, - Львів, Почаїв, Прилуки, Кам'янець-Подільський, Київ, Переяслав.

Французи, німці, італійці, англійці, шотландці, датчани, шведи, голландці, сирійці, які вперше вступають на українську землю за часів Козацької держави, зазвичай описують Україну в прихильних тонах, нерідко із захопленням, і відзначають привабливі риси українців.

Одним з найдокладніших описів України цих часів є щоденник подорожі Павла Алеппського, який подорожував Україною в 1654 і 1656 рр. разом зі своїм батьком, антиохійським патріархом Макарієм III. Україну він змальовує із захватом, як "прекрасну країну, що повна мешканців і замків, як гранатне яблуко зерен".

Переконаливим доказом інтересу до України є інформація, зафіксована в "Описі України" французького військового інженера Гійома Боплана (XVII ст.). Не випадково книгу Боплана відкриває опис Києва, який автор по праву називає "одним із найдавніших міст Європи". Адже це був споконвічний економічний, політичний, культурний центр українських земель. Надзвичайно колоритно, емоційно й з цікавими подробицями описано побут і звичаї українців.

В "Описі України" чимало місця відведено природно-географічним умовам Середнього Подніпров'я і Криму (географічне середовище, природа, кліматичні умови).

Німецький мандрівник Ульріх фон Вердум, який неодноразово подорожував українськими землями, залишив цікаві описи своїх вражень. Вони не тільки розкривають власне процес подорожування у XVII ст., а й є цінним джерелом відомостей з історії України тієї доби. Щоденник подорожей Вердума - фоліант обсягом 508 сторінок. Нас у цьому "Щоденнику" передусім цікавлять відомості про подорожі його автора (Українок), зокрема Волиню та Поділлям, на початку 70-х рр. XVII ст.

Загалом Вердум здійснив по Україні чотири окремі подорожі. Перші дві були нетривалими. Половину грудня 1670 р. Вердум роз'їжджав навколо Львова, а потім через Жовкву повернувся назад, до Польщі. В квітні того самого року він здійснив тижневу поїздку через Яворів до Янова. Третя подорож, уже в складі військової експедиції, тривала з 11 липня до 30 серпня 1671 р. і пролягала Галичиною та Поділлям. Почалась вона у Львові і закінчилася в м. Барі, де Вердум провів увесь вересень. З 4 листопада мандрівник знову вирушив у поїздку, що тривала без перерви понад п'ять місяців і закінчилася у Львові 20 лютого 1672 р. Провівши у Львові два місяці, Вердум залишив Україну. Отже, всі його подорожі проходили на території сучасних Львівської, Тернопільської, Рівненської, Хмельницької, Івано-Франківської, Вінницької областей. Саме для західноукраїнського регіону "Щоденник" Ульріха фон Вердума є незамінним джерелом з історії міст і сіл. Він може використовуватися істориками, краєзнавцями, упорядниками туристських маршрутів, екскурсводами.

Велику історичну цінність мають спогади датського посла в Росії Юля Юста, який у 1711 р. проїхав через усю Україну. Посол з особливою приємністю пише, що всюди в Україні його вітали, пригощали й виявляли особливу увагу не тільки в містах, а й у селах.

Не менш цікавою, ніж згадуваний вже твір Боплана, є праця французького дипломата XVIII ст. Жана-Бенуа Шерера "Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії". Про красназнавчий характер матеріалів переконливо свідчать навіть назви розділів книги: "Загальні відомості про Україну, або Малоросію, та про її населення"; "Опис течії Дніпра від річки Самари до міст Очакова та Кінбурна" (нині Миколаївська обл. - Авт.); "Річки, укріплені міста та пороги, що існують на Дніпрі від гирла Самари до Очакова"; "Риба, яка водиться в Малоросії"; "Тварини, що водяться на берегах Дніпра"; "Птахи, що водяться поблизу Дніпра".

Отже, історія подорожей іноземних мандрівників є переконливим підтвердженням прояву неабиякого інтересу до України з боку багатьох держав і народів Європи та Азії, а описи цих подорожей вміщують неоціненні відомості про географічні, історичні особливості нашої країни в різні історичні епохи.

1.2. Внесок українців у географічні дослідження земної кулі

Мандрівники з України в своїх прагненнях пізнати світ відвідували країни Західної Європи, Близького Сходу. Українські купці вирушали на пошуки нових торговельних

шляхів, вступали в контакти з іншими народами й країнами. А військові дружини київських князів регулярно здійснювали завойовницькі походи на сусідні території.

Першою українською жінкою-мандрівницею можна вважати княгиню Ольгу, котра, як відомо, не тільки особисто об'їхала всю територію Київської Русі, а й побувала в гостях у візантійського імператора в Константинополі.

У духовному житті давньої України найважливішою подією було запровадження християнства. Віруючі люди, відвідуючи церкву, слухали на проповідях про життя Ісуса Христа, святу землю, святі місця. Згодом у багатьох з них з'являлась зацікавленість і потреба їх відвідати. Побожних людей, які подорожували до святих місць, називали пілігримами, странниками, богомольцями, прочанами, паломниками.

Першим мандрівником-паломником слід назвати Св. Антонія з Чернігівщини, засновника Києво-Печерського монастиря. На Схід він ходив двічі. Вперше, як зазначається в "Повісті временних літ", - за князювання Володимира Святославича. "Не в довгому часі знайшовся якийсь чоловік, мирянин з міста Любеча, котрий поклав собі на думку іти у світ прочанином. І подався він у грецьку землю, на гору Афон".

Вдруге Св. Антоній ходив на Схід у роки княжіння Святополка Володимировича на знак протесту проти вбивства ним братів Бориса та Гліба. "Бачачи таке кровопролиття, преподобний Антоній знову пішов на Святу Гору"...

Історичні джерела повідомляють ще про трьох київських першопрохідців, які в XI - XII ст. подорожували на Схід, до святих місць: ігумена Дмитріївського монастиря Варлаама (м. Київ), ігумена Ніфонта (Волинського), інока Київського Печерського монастиря Єфрема.

Першим українським паломником, який залишив опис своєї подорожі до Святої Землі - Єрусалима, був ігумен одного з монастирів Чернігівщини Данило. У відомому творі "Житие и хождение Данила Руския земли игумена" Данило Паломник описав свою подорож, яку здійснив у 1106 - 1108 рр. Свої записки він збагачує не лише сакральною інформацією, а й надзвичайно цінним і цікавим матеріалом географічного, історичного, етнографічного змісту, моментами спілкування, які засвідчують повагу приймаючої сторони до "руських паломників" і гордість паломників за "свою Руську землю". Мабуть, завдяки цьому патріотизму та свіжому й різнобарвному колориту "Житие и хождение..." Данила було перекладене грецькою, німецькою, французькою мовами.

На українській землі, за давніми літописами і хроніками, побувало багато прочан зі Сходу і Заходу, яких приваблювала велич Києво-Печерської і Почаївської лавр, Київської Софії, культурних і сакральних пам'яток інших регіонів України.

Безперечно, сміливим і відважним мандрівником був український козак Яків Малик, що в середині XVI ст. дістався до Індії, де став великим візиром Гуджарата і збудував там фортецю в ренесансному стилі.

Перші подорожі вітчизняних та іноземних мандрівників, паломництво віруючих людей, зростаючий потяг до знань у XVII -XIX ст. зумовили появу на українських землях визначних всесвітньо відомих мандрівників: землепрохідця Василя Григоровича-Барського, видатного українського письменника-гуманіста, філософа, мислителя, просвітителя й педагога Г. С Сковороди, дослідника і етнографа Миколи Миклухо-Маклая та багатьох інших співвітчизників, які вписали золоті сторінки в історію становлення туризму в Україні.

Слід відзначити активну участь українців у географічних дослідженнях різних районів земної кулі. Серед них особливе місце посідає мандрівник і письменник світового значення Василь Григорович-Барський.

Народився Василь Григорович-Барський (псевдоніми - Альбов, Плака, Київський, Рос) 1701 р. в Києві в родині небагатого купця. Григоровичі, котрі походили з подільського містечка Бара, жили спочатку на Печерській слобідці, а потім переселилися на Поділ. Тут у ті часи зосереджувалося ремісниче й торгове життя міста. Крім того, сюди тягнулося студентство з усього слов'янського світу - до знаменитої Києво-Могилянської

академії, що здавна славилася своїми професорами та випускниками. В такому середовищі зростав Василь.

Початкову освіту він здобув удома. Читати й писати його навчив батько, а потім у академії йому було найнято учителя. Як згадував пізніше його молодший брат Іван, видатний архітектор XVIII ст., Василь з дитинства був "допитливий" та "мав охоту бачити чужі країни". Здобуті в домашніх умовах знання не задовольняли допитливого юнака, і 1715 р. він вступив до Києво-Могилянської академії. Цей навчальний заклад у першій половині XVIII ст. продовжував відігравати роль провідного наукового та культурного осередку в Україні.

На двадцять третьому році життя Василь змушений був залишити академію. І причиною була, очевидно, не тільки недуга. За всіх позитивних рис у викладанні й змісті навчальних дисциплін академія не була позбавлена схоластичних методів навчання, а це не задовольняло розум живий, активний, пошуковий.

Палке бажання побачити світ, відкрити його для себе, почерпнути нові знання, вигострити розум - це були не другорядні мотиви, якими керувався Григорович-Барський, вирушаючи в мандри. Щоправда, форму подорожі йому довелося вигадувати, як кажуть, на ходу - це було паломництво до святих місць. Однак існує докорінна відмінність В. Григоровича-Барського від усіх попередніх українських пілігримів. Опис святих місць у його творі - це лише частина великої за обсягом розповіді про країни та міста Європи, Близького Сходу, Єгипту, де довелося побувати мандрівникові за двадцять чотири роки.

Яка інформація міститься в подорожньому щоденнику Барського? З нього можна найдокладніше довідатись, як люди з невеликими статками подорожували у XVIII ст. Ми дізнаємося про добре організовану систему притулків для подорожніх у європейських містах, про монастирі

та інші релігійні заклади, які допомагали православним прочанам на Балканах і в Греції, а також про Караванні маршрути Близького Сходу. Слід зазначити, що за тієї доби великого значення набувала звичайна гостинність, яку виявляла переважна маса простолюду і якої так потребували зморені подорожні. Барський описує ще й значення та типи подорожніх документів, а також способи, вдаючись до яких міста й містечка звичайно контролювали тих, хто заходив у їхні мури.

Барський ретельно описав, додаючи до описів ілюстрації, кожне Велике містом куди він заходив, звертаючи особливу увагу на архітектурні пам'ятки, фортифікаційні споруди і, звичайно, храми та Церкви. Крім того, він придивлявся до базарів, водопостачання, вуличного освітлення, а також вбрання місцевих мешканців. Він не раз відзначав культурні характеристики населення й подавав розлогі екскурси в історію різних етнічних груп, як-от, скажімо, венеціанських греків, євреїв у Салоніках або єрусалимських арабів. Зрозуміло Барського цікавила передусім релігія, зокрема православ'я, тому він намагався відвідати та описати кожне місце, пов'язане з історією раннього християнства (див. додаток 1). А втім, він був критичним та об'єктивним спостерігачем і відзначав, що обожнювані кістки Святого Миколая поблизу Барі - ймовірно, Мармурові копії, й висловлював сумнів щодо справжності "священного вогню" на місці Христової гробниці в Єрусалимі. На останніх етапах своїх мандрів Барський, зосередившись на Вивченні грецької мови, Подав неоціненну картину діяльності різноманітних грецьких шкіл, що під Османським ярмом зберігали грецьку культуру.

Особливо цікаві ті місця щоденника Барського, де йдеться про самого автора. Перед нами постає типовий образ людини, яка могла сформуватись у Київській академії на Початку XVIII ст. Цей портрет зачаровує і вражає читача. Найбільше враження справляють невиситимий потяг Барського до знань, його невтомна допитливість. Засвоєні в Академії знання спонукали його розум до розвою, а незалежність і Наполегливість, із якими він утверджує власні погляди, просто дивовижні. Захоплює нас і сила його характеру. Барський мав слабе здоров'я й часто нездужав. Однак, прямуючи до своєї мети, йшов пішки день у день, рік у рік, подолав тисячі миль під палючим сонцем і серед

дошкульного холоду, часто з обмаллю грошей та харчів, нехтуючи всіма труднощами й перешкодами, що знеохотили б тих, хто був багатший, мав міцніше здоров'я і більше зв'язків, ніж він. Присвятивши життя пізнанню, дослідженням та спостереженням, Барський був цілковито позбавлений потягу до збагачення. Його найдорожчим скарбом були подорожній щоденник і кілька дорогих йому книжок, що лежали в торбі за плечима. Він вочевидь цінував не так речі, як спостереження, розуміння і знання. В цьому він був трохи схожий на Сковороду. І, нарешті, Барський був патріотом. Десятками років живши далеко від рідного краю, він повсякчас думав, як поділитися всім побаченим, пережитим і засвоєним із земляками. Захоплюючись іншими країнами, Григорович-Барський був переконаний, що "нема кращої землі, ніж Руська". З гордістю він підписувався під малюнками - "Василій Рос", підкреслюючи своє походження.

Процес творення "Мандрів" розтягнутий у часі: перші нотатки зроблено влітку 1723 р., останні датовано 1744 р. Мандрівник побував майже в усіх відомих місцях, пов'язаних з біблійною і світською історією Середземномор'я та Близького Сходу.

Записки, які вів В. Григорович-Барський понад два десятиліття під час своїх мандрів по світу, відобразили еволюцію його поглядів та світовідчуття. Перші сторінки "Мандрів" писала людина, яка прагнула знань, нових вражень про природу, людську спільноту, але її досвід був надто малий, а уявлення про світ недостатні. Останні сторінки творила вже рука мудреця, до якого досвід прийшов у гірких стражданнях, що супроводжували його у нелегких дорогах. Із записок довідуємося, як він з допитливого юнака перетворюється на вченого нового часу, котрому притаманні риси вдумливого підходу до інтелектуальних надбань попереднього часу, уважного дослідження явищ і фактів дійсності.

Початок твору нагадує подорожній щоденник, для якого характерні короткі нотатки й послідовна хронологічність як основа розповіді. Надалі (в міру нагромадження знань, вражень і життєвого досвіду) твір відзначається докладністю описів, стилістичною різноманітністю, співіснуванням художнього та наукового стилів, продуманою композицією. Автор подає описи найвідоміших святинь Сходу в Єрусалимі, Назареті, Віфлеємі, біля Мертвого моря й Тиверіадського озера, на горі Фавор, на Синаї. Географічні, історичні, етнографічні та археологічні нотатки в "Мандрах" своєрідно переплітаються з розповідями про монастирі, храми, культові обряди, притулки для прочан, мощі, чудотворні ікони. Відвідавши всі найвідоміші місця, пов'язані з історією християнства, мандрівник описав їх значно докладніше й повніше, ніж його попередники.

Свої нотатки В. Григорович-Барський завершує описом афонських монастирів. Це був жовтень 1744 р. Йому залишалось ще відміряти свою останню дорогу - до Вітчизни, до Києва. Жити залишалось рівно три роки. Як вони пройшли?

Наступні два роки В. Григорович-Барський подорожував Грецією, побував в Афінах, на острові Крит, про що свідчать зроблені там малюнки (див. додаток 1). Сподіваючись нарешті повернутися в Україну, він дістався до Константинополя, аби знайти там підтримку в тодішнього російського посла О. А. Вишнякова, який досить прихильно ставився до мандрівника і сприяв його творчій роботі. Проте вже не застав його живого, а з новим послом А. І. Неплюєвим спільної мови не знайшов. Отже, зібравшись із силами, вклавши в торбу рукопис і книги, В. Григорович-Барський квапливо покинув столицю Туреччини і вирушив до рідної землі.

Лист антіохійського патріарха Сильвестра наздогнав Григоровича-Барського вже в Києві, звідки й була написана відповідь, де мандрівник намагається дати оцінку тодішнім подіям. "Коли я помилюся, як це властиво людині, - пише він у вересні 1747 р., - прошу вибачення... Я в той час, бачивши, що мене долає хвороба, а з другого боку переслідують грізні й страшні послання (можливо, це були погрози російського посла, який вимагав повернення В. Григоровича-Барського до Константинополя. - Авт.), від горя й сум'яття не розбирав, що писав (очевидно, В. Григорович-Барський має на увазі якийсь свій попередній лист патріархові. - Авт.).

Тому я не заїхав у Ясси, а прямо поїхав у Могилів, де проходить границя Ляхії (Польщі), і звідти в Київ, бажаючи живим дістатися до батьківщини моєї, однак прибув я в неї 5 вересня, ні живий, ні мертвий, і лежу, змучений, жалюгідним трупом, як у Бухаресті, й гірше, і лікарям віддаю свої гроші на лікування, і більше суму завдала хвороба моя рідним і друзям, аніж радості - моє прибуття".

З цього листа стає зрозуміло, що осінь 1746 р. і зиму 1747 р. В. Григорович-Барський пробув у Бухаресті, де тяжко захворів. Лише восени 1747 р. він повернувся до батьківської оселі.

В одному з документів, виданому Григоровичу-Барському на острові Кіпрі у 1737 р. і принесеному ним у Київ, описано зовнішність мандрівника: "Василій Григорович чернець зросту високого, обличчям смуглявий, очі світло-карі, брови густі, чорні, зрослися разом". Подібний, але набагато виразніший опис, зроблений його братом Іваном, подав В. Рубан у передмові до першого видання записок: "Зросту високого, волосся на голові й бороді чорне, без усякої сивини, обличчям смуглявий, тілом дорідний, брови чорні, високі, великі й майже разом зійшлися, очі гострі, карі, ніс короткий; як одягом, так і вимовою та статурою схожий був на грека". Вказано тут і на те, що В. Григорович-Барський "вдачі веселої та жартівливої, цікавиться всякими науками й мистецтвами, а найбільше малюванням".

Тяжка хвороба не дозволила В. Григоровичу-Барському ні розпочати викладацьку діяльність, ані впорядкувати свої записи. Лише місяць прожив він у Києві і 7 жовтня 1747 р. помер.

Могила українського мандрівника не збереглася, як і весь Братський монастир (зруйнований 1935 р.).

Після смерті Барського рукопис його щоденника кілька років лежав у його матері та брата Івана, відомого на той час архітектора. Подорожі та пригоди Василя Барського породили велику зацікавленість, і з оригіналу щоденника було зроблено численні копії, що розійшлися по всій Україні. Десять після 1750 р. одна з них потрапила до бібліотеки Симона Тодорського, колишнього професора класичних мов у Київській академії, який запрошував Барського викладати. Тодорський, що згодом став архієпископом псковським, 1754 р. помер, а всі його книжки, зокрема й рукопис Барського, перейшли до міської бібліотеки. Цей рукопис якимось чином повернувся назад в Україну і зрештою опинився в бібліотеці Одеського товариства історії старожитностей. Є свідчення, ніби Олексій Розумовський в останні роки життя мав намір опублікувати подорожній щоденник Варського, але помер, так і не здійснивши свого задуму. У 1771 р. Цей рукопис потрапив до рук Василя Рубана, письменника та історика консервативних поглядів, ревню відданого цареві. Нещадно вилучивши з рукопису все, як казав сам Рубан, "зайве", він 1778 р. опублікував його в Санкт-Петербурзі. Книжка зацікавила читачів, і згодом вийшло ще кілька її видань. Приблизно через століття щоденником Варського зацікавився відомий російський археограф М. П. Барсуков. Він із високим професіоналізмом підготував нове ілюстроване 4-томне видання, яке вийшло у 1885-1887 рр. Дослідивши оригінал рукопису, Барсуков виявив недоліки Рубанового видання: перші 14 сторінок і ще 20 інших сторінок авторського тексту були вилучені й замінені витягами, написаними іншою рукою. Видання Барсукова, який послідовно дотримувався оригіналу, і досі залишається найавторитетнішим.

У 2000 р. на замовлення Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України за Національною програмою випуску соціально значущих видань у Києві видавництвом "Основи" в перекладі з давньоукраїнської Петра Білоуса видано "Мандри по святих місцях Сходу з 1723 По 1747 рік" Василя Григоровича-Барського. Книгу перекладено за виданням "Странствованія Василья Григоровича-Барскаго по Святимъ Мѣстамъ Востока съ 1723 по 1747 г. Изданы Православными Палестинскимъ обществомъ по подлинной рукописи подъ редакціей Николая Барсукова. С. Петербургъ, 1885-1887".

Оригінал рукопису В. Григоровича-Барського, Який вважали втраченим, зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського в Києві.

Відомим дослідником країн Близького Сходу та Аравії був ще один наш співвітчизник - граф Вацлав Ржевуський. За його ініціативи на початку 1815 р. розпочалася експедиція до Близького Сходу та Аравії. Понад два роки Ржевуський подорожував цими краями, намагаючись всюди жити відповідно до звичаїв тих країн, де він перебував. Ржевуський навіть поголив собі голову й одягався за східним зразком. У 1817 р. він повернувся на батьківщину. Одразу після його повернення побачили світ праці зі сходознавства, де автор детально описує свої мандрівки по аравійських степах.

Слід відзначити активну участь українців у географічних дослідженнях різних районів земної кулі. Одним з організаторів і керівників першої російської навколосвітньої експедиції на кораблях "Надія" і "Нева" був Юрій Федорович Лисянський (1773-1837) родом з Ніжина на Чернігівщині. Він є автором відомої праці "Подорож навколо світу на кораблі "Нева" в 1803-1806 роках", зібрав великий етнографічний матеріал на Гаваях, Алясці, в Китаї, склав карти цих регіонів.

Вагомий внесок у Дослідження Центральної Азії вніс правнук запорізького козака Паровальського - Микола Миколайович Пржевальський (1839-1888), який очолював 5 експедицій. У результаті його досліджень на карті Центральної Азії з'явилися гірські хребти Алтин-Таг, Гумбольдта, Руський, Колумба, Пржевальського та ін. Відкрив 218 нових видів флори.

Визначним українським мандрівником і вченим був Микола Миколайович Миклухо-Маклай (1846-1888) - правнук хорунжого Запорізького війська Миклухи. Він здійснив 10 подорожей до Нової Гвінеї, Філіппін, Малакки, Австралії, Меланезії, Мікронезії; є автором понад 160 наукових праць з антропології, географії, етнографії, зібрав велику і оригінальну колекцію.

Загалом можна стверджувати, що в результаті подорожей і мандрівок вітчизняних та іноземних мандрівників було зібрано величезний матеріал з географії та історії як українських, так і інших земель земної кулі, на основі якого в Україні у другій половині XIX ст. почав розвиватись туризм.

1.3. Зародження готельної справи в Україні

Подорожуючи з різною метою та намірами (відвідування святих місць і храмів, Олімпійських ігор тощо), люди мали потребу в притулку, харчуванні та відпочинку. Найдавніші згадки про місця для розміщення подорожніх можна знайти в писемних джерелах Стародавнього Єгипту. Тому історія розвитку готельної справи нерозривно пов'язана з подорожами.

Розглядаючи еволюцію підприємств індустрії гостинності, можна виділити періоди, що в історичному плані відповідають періодам розвитку людського суспільства: давній; середньовіччя; новий час; сучасний період.

До давнього періоду розвитку суспільства (IV тисячоліття до н.е. - 476 р. н. е.) більшість істориків відносять появу перших гостьових підприємств - прообразів сучасних готелів і ресторанів. Згадки про ці підприємства - таверни - містяться в давніх манускриптах, одним з яких є кодекс, написаний за царя Вавилона Хаммурапі (1792 - 1750 рр. до н. е.).

У Давній Греції в I тисячолітті до н.е. таверни були важливим елементом соціального та релігійного життя. Хоча в тавернах існували помешкання для розміщення мандрівників, здебільшого вони були призначені для надання послуг харчування. Розвиток торгівлі й пов'язані з нею тривалі подорожі потребували організації не тільки харчування, а й ночівлі. Ця обставина зумовила появу підприємств іншого типу - заїжджих дворів.

Найбільш розгалужена мережа заїжджих дворів існувала на території Римської імперії. Давньоримські заїжджі двори розташовувалися уздовж головних доріг у містах і селах на відстані приблизно 25 миль (40,225 км) один від одного.

Суворо класова структура, що лежала в основі Римської держави, вплинула на діяльність підприємств гостинності того часу. Зокрема, мандрівників тут розселяли за класовою ознакою. Ніколи купці, торговці й інші мандрівники з простого народу не могли бути поселені поруч із державними службовцями та урядовими гінцями. Ця обставина вплинула на якісний стан заїжджих дворів. Ті, у яких зупинялися представники аристократії і державні чиновники, будувалися за правилами архітектурного мистецтва і пропонували широкий на той час спектр послуг. Пізніше відомий італійський мандрівник Марко Поло зауважив, що у таких заїжджих дворах і "королю зупинитися не соромно".

Таверни і заїжджі двори, призначені для обслуговування людей нижчих класів, пропонували мінімальні умови для ночівлі та відпочинку. Наприклад, ті, що дуже часто подорожували, спали просто на соломі, а щоб не змерзнути в холодну пору року, притискалися до теплового боку свого коня. Про додатковий комфорт не було і мови.

Величезну роль у появі підприємств гостинності відіграв розвиток торгових зв'язків на Близькому Сході, в Азії та Закавказзі. На території цих регіонів проходили найбільші торгові шляхи, якими довгими потоками рухалися каравани з товаром. Для організації ночівлі учасників караванів уздовж торгових шляхів створювалися спеціальні пункти розміщення - караван-сараї, що включали, як правило, помешкання для людей і загони для верблюдів та коней. Усе це було оточене фортечною стіною, що захищала від природних стихій (вітру, дощу, бурі), а також від грабіжників та розбійників.

Після падіння Римської імперії в 476 році н.е. почався новий етап у розвитку підприємств гостинності.

У середні віки на розвиток підприємств гостинності величезний вплив мали релігійні традиції. Тоді різко збільшилася кількість людей, що здійснювали паломництво до святих місць. Церква ставила за обов'язок монастирям гостинно приймати паломників, організовувати для них ночівлю, надавати харчування. Саме монастирі приймали і розміщували в себе мандрівників-прочан. Так звані "странноприимные дома" (будинки для прочан) можна охарактеризувати як різновид готелів, що утримувалися релігійними орденами. У цей час з'являються й інші заклади, які здійснювали подібні функції. Наприклад, франкський король, а згодом імператор Карл Великий (742 - 814 рр.), захисник церкви, у VIII ст. заснував спеціальні будинки для відпочинку паломників. Один із таких будинків, абатство в Ронсевальській ущелині, влаштовувало паломникам привітний прийом біля воріт, надавало безоплатний хліб, послуги цирульника, шевця, фрукти й горіхи із засіків абатства та багато чого іншого.

В епоху Відродження в Італії утримання готелів стало розквітаючим бізнесом. Існував навіть "Союз хазяїв готелів", що встановлював правила для себе і своїх гостей, але активне надання монастирями безоплатних послуг подорожнім стримувало розвиток приватних підприємств розміщення. В Англії відчутний розвиток приватних заїжджих дворів і таверн розпочався лише в період пізнього середньовіччя і особливо під час Реформації, коли англійський король Генріх VIII провів секуляризацію монастирів (перетворення церковної власності на державну). Ніхто з мандрівників більше вже не міг розраховувати на безоплатну зупинку в монастирях і був змушений зупинятися на приватних заїжджих дворах.

У XVIII ст. у Великій Британії процвітали так звані каретні готелі, на які було покладено обов'язки задовольняти потреби королівської пошти. Хазяї готелів влаштовували стайні для коней, а англійський закон проголосив готель громадським будинком, власник якого відповідав за умови проживання мандрівників. Каретна ера закінчилася в 1838 р., коли англійський парламент прийняв рішення про перевезення пошти залізницею.

У США, починаючи з 1820 р., у штаті Пенсільванія (Нью-Йорк) почалося будівництво таверн (а пізніше готелів), що збереглися до наших днів. Це були великі будинки типу готелів, які використовували для житла як родин хазяїв, так і їхніх гостей.

У 1829 р. в Бостоні відкрився "Тремонт Хаус", який можна назвати першим готелем, цілком оформленим як готель, включаючи посильного, ключі від кімнат для гостей, ванни й туалети в кожному номері. Стандартний дизайн для американських готелів був установлений на багато років. Вони зазвичай розташовувались поруч із залізничними станціями, а залізниці являли собою частину готельного бізнесу і готельної власності.

На Русі готельна справа зароджується в XII -XIII ст. У IX- XI ст. Давня Русь завдяки своєму географічному положенню стала центром, де перехрещувались торговельні шляхи між Заходом і Сходом, Північню та Півднем. Налагоджувалися стійкі торговельні відносини, різнобічні культурні та релігійні зв'язки. Після запровадження християнства на Русі з Візантії до нашої країни потяглися священики, перекладачі, переписувачі книг, ремісники. На Русі аж до XVI ст. центральною фігурою у встановленні та зміцненні зв'язків з іншими країнами був "гість".

Гостинності та мандрам іноземних гостей надавалось велике значення. Так, київський князь Володимир Мономах у своєму "Поученні" заповідав синам добре приймати гостей, вшановувати їх, тому що ці люди, "мимоходячи", рознесуть по світу добру або лиху вість.

Попередники перших готелів на Русі - постоялі двори - називалися "ямами" і розташовувалися на відстані кінного переходу один від одного. У XV ст. постоялі двори створювалися при поштових станціях, що знаходилися у підпорядкуванні Ямського наказу. До XV ст. відносять також будівництво у великих містах гостиних дворів, які відрізняються від постоялих тим, що крім розміщення і харчування тут були створені умови для здійснення комерційних операцій, тобто в гостиних дворах поєднувалися мебльовані кімнати, торгові ряди, крамниці, склади. Як правило, все це обносилося стінами і баштами з в'їзними воротами. Розселення іноземців у гостиних дворах здійснювалося за національною ознакою. У Новгороді в XV -XVII ст. існували "німецький" і "голландський" гостині двори, у Москві - "аглицький", "грецький", "вірменський" та ін.

У XVI - першій половині XVII ст. одним із торговельних центрів Східної Європи був Київ, через який проходили купецькі каравани з Польщі, Кримського ханства, Туреччини, Молдови, Греції, Угорщини, країн Західної Європи, що прямували до Московської держави. Українські купці мали право безмитної торгівлі в прикордонних містах Московії. Для них створювалися спеціальні гостині двори. На чумацьких і торговельних шляхах України здавались в оренду корчми, що не тільки вели торгівлю хмільними напоями, а й були пристановищем для подорожніх.

У другій половині XVII ст., коли "козацька християнська республіка" знаходилась на острові Чортомлик, на її території, біля порту, височів "Грецький дім" - приміщення для іноземних посланців та купців. Адже Запорізька Січ сама вела жваву торгівлю, а до того ж була транзитним пунктом у торгівлі всіх українських земель і Московської держави з країнами Сходу.

Крім того, Київ стає одним із центрів паломництва, що зумовило потребу в будівництві готелів для прочан біля стін Печерського монастиря.

В Україні до прочан ставилися з великою шанобою. Миряни вважали за честь прийняти богомольців на ночівлю, а то й на кілька днів, пригостити, дати харчів на дорогу. Паломники були в особливій пошані й мали захист при церквах і монастирях, де з давніх часів їм відводили спеціальні помешкання, будували готелі й гостині двори, де велися книги для запису прочан, які свідчать про масовий характер паломництва.

Митрополит Євген Волховитинов в описі Києво-Печерської лаври зазначає: "За південною огорожею стіною, через дорогу, знаходиться лаврський готель для притулку усім дорожнім, особливо бідним богомольцям, що існує на цьому місці ще з часів

преподобного Феодосія (XVII ст.). У 1829 та 1830 рр. замість дерев'яного готелю спорудили кам'яний у два яруси під залізним дахом з кухнею поблизу нього..."

Після приєднання України до Російської імперії (кінець XVIII ст.) почалось будівництво поштового тракту від Москви до Києва через Калугу, Глухів, Путивль, Конотоп з поштовими дворами та станціями, що одночасно виконували функції готелів.

Проте помітний розвиток готельного господарства в царській Росії розпочинається лише в другій половині XIX ст.

Контрольні запитання

1. Що вам відомо про перші подорожі людей у античному світі?
2. Які мотиви спонукали до подорожей у середньовічний період?
3. Охарактеризуйте передумови виникнення мандрівництва в Україні.
4. Які історичні джерела містять перші відомості про "Руську землю"?
5. Назвіть найбільш відомих мандрівників-іноземців, що подорожували Україною в різні часи.
6. Розкажіть про внесок українців у світову історію подорожей.
7. Коли зародилася готельна справа?
8. Що ви знаєте про перші типи помешкань для подорожніх?

Розділ 2. Початок організованого туризму (кінець XIX - початок XX ст.)

2.1. Виникнення в Україні перших туристських організацій

Розширення торговельних та культурних зв'язків, географічні відкриття зумовили подальше зростання мобільності населення, що, в свою чергу, сприяло пізнанню людством навколишнього світу.

З розвитком у XIX ст. індустріального суспільства, появою залізничного транспорту та пароплавства створюються сприятливі умови для перетворення стихійного мандрівництва на організований туризм.

У 1816 р. на Рейн вийшов перший пароплав - "Принц Орлеанський". Перший поїзд на паровій тязі з'явився у Великій Британії в 1825 р. У 1883 р. почав здійснювати рейси відомий "Східний експрес", який вирушав з Парижа, огинав Альпи з півночі й прямував до Константинополя. Завдяки новим транспортним засобам подорожі ставали доступнішими.

Як відомо, Велика Британія була однією з перших країн, у яких перемогла буржуазна революція і почав розвиватися капіталізм. Не дивно, що саме тут виникли перші туристські організації, які згодом поширили свою діяльність за межі країни.

Слова "туризм", "турист" з'явилися в англійській мові на початку XIX ст. Вебстерський словник англійської мови тлумачить tourist як "той, хто здійснює поїздку заради власного задоволення або розширення культурного кругозору" (one who makes a tour for pleasure or culture).

Прийнято вважати, що початок розвитку сучасного туризму датується 1841 р., коли Томас Кук організував першу туристську поїздку для 570 членів товариства тверезості з Лейстера до Лафборо.

Т. Кук активно використовував можливості, пов'язані з появою залізниць, зростанням "рухливості" населення. У 1851 р. він організував поїздку 165 тис. чоловік на Першу міжнародну промислову виставку до Лондона.

Уже в 1854 р. у Великій Британії вийшов у світ перший довідник, що містив відомості про 8 тисяч готелів. У 1855 р. Т. Кук організував першу закордонну поїздку туристів на Всесвітню виставку в Парижі, а з наступного року - до інших європейських держав, з 1866 р. він почав відправляти на круїзних суднах групи англійських туристів до США, а в 1882 р. відбулася перша навколосвітня подорож Т. Кука. Ім'я цієї людини золотими літерами вписане в історію світового туризму. Слід зазначити, що очолювана Т. Куком туристська організація приділяла турпоїздам значну увагу. Її діяльність не обмежувалася тільки укладанням договорів із залізничними й пароплавними компаніями, готелями та ресторанами. Вона уважно вивчала попит, складала маршрути поїздок і програми перебування туристів, тобто, висловлюючись сучасною мовою, займалася маркетингом і менеджментом туризму.

Слідом за Куком туристичні фірми й агентства почали з'являтися у Франції, Італії, Швейцарії та інших європейських країнах.

Виникнення перших туристських організацій в Україні також припало на цей період.

Наприкінці XIX - на початку XX ст. українські землі залишалися розподіленими поміж двома імперськими державами - Російською та Австро-Угорською. Тому історичні процеси формування туристської галузі в Україні нерозривно пов'язані з історією Росії і Австро-Угорщини. Визначальними на території Східної (Російської) України, що зазнала в ті часи значного індустріального піднесення, були активізація туристського руху та здійснення перших кроків до його організації.

У 1885 р. в Петербурзі організовується перше в Росії "Підприємство для громадських подорожей в усі країни світу" Леопольда Ліпсона. Воно поклало початок бурхливому розвитку екскурсійної діяльності. Виникло Товариство аматорів

природознавства з філіями в Петербурзі, Москві, Казані та інших містах імперії. Значної популярності набув гірський туризм. У 1890 р. в Одесі було створено Кримський гірський клуб з філіями в Ялті та Севастополі.

З'явилися перші спеціалізовані журнали "Екскурсійний вісник", "Шкільні екскурсії і шкільний музей", "Російський екскурсант", які можна було придбати в Києві, Одесі, Харкові та інших містах України. Виходили вони, природно, російською мовою, оскільки видавалися в столиці Російської імперії.

У 1895 р. в Петербурзі організовується Російський туринг-клуб (товариство велосипедистів-туристів), який у 1901 р. був перетворений на Російське товариство туристів (РТТ), що мало свої відділення і на території України - у Києві, Харкові, Полтаві, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Одесі та деяких інших містах. У перші ж роки своєї діяльності РТТ вступило до Міжнародної ліги туристських товариств.

Того ж 1901 р. у Росії створюється Російське гірське товариство. Воно мало свої відділення в Петербурзі, Москві, Владикавказі, П'ятигорську, Сочі, Алма-Аті. Засновниками товариства були всесвітньо відомі вчені Д. І. Анучин, В. І. Вернадський, І. В. Мушкетов, П. П. Семенов-Тян-Шанський, Б. Ш. Федченко. У роботі товариства брав активну участь письменник В. О. Гіляровський, географи Ю. М. Шокальський, В. Є. Щуровський та інші вчені-ентузіасти. Товариство ставило перед собою мету - розвиток туризму в Росії, пробудження інтересу до її пізнання як у Росії, так і за кордоном.

Проте Російське товариство туристів і Російське гірське товариство не стали масовими туристськими організаціями. Російське гірське товариство, що об'єднувало у 1901 р. 50 фундаторів, змогло довести число своїх членів лише до 132 чоловік.

За статутом Російського товариства туристів його членами не могли бути учні й нижні чини. Як і туристські поїздки, товариство було недоступне простому люду. РТТ організовувало поїздки по країні і за кордон. До 1914 р. РТТ налічувало близько 50 тис. членів, переважно представників заможних класів. Незважаючи на це, в 1916 р. поліція закрила його на тій підставі, що воно нібито завдавало шкоди підвалинам царської монархії.

2.2. Рекреаційне освоєння Криму

З другої половини ХІХ ст. починається і формування в Україні туристських регіонів. Цілком природно, що першим таким регіоном був Крим.

У 1783 р. півострів Крим став складовою частиною Російської імперії. Царський уряд щедро роздавав землі поміщикам і чиновникам, зобов'язуючи заселяти їх кріпаками з центральних і українських губерній. Згодом було дозволено прописувати селян-кріпаків. Крім того, запрошували й іноземних поселенців. Першими були німці й болгари. Так, у 1841 р. у Сімферопольському і Феодосійському повітах налічувалося 10 іноземних колоній - 3969 чоловік. Усім без винятку надавалися пільги - звільнення від усяких податків і повинностей на 8-10 років, позичка на переїзд і великі (до 50 десятин на сім'ю) ділянки землі. До 1802 р. поміщикам було роздано 350 тис. десятин землі. Крім того, йшло самозахоплення вільних ділянок і скуповування селянських наділів. Зрештою, в 1816 р. вийшов Указ про припинення продажу землі за низькими цінами.

Політика уряду, спрямована на прискорене господарське освоєння краю, виправдала себе. За короткий час набули розвитку й піднесення багато галузей сільського господарства і промисловості. У степових районах вирощували зернові. Одержали значні грошові кредити й зниження податків вівчарі. Вже в 1850 р. у краї діяло 12 сукняних підприємств.

З 1785 р. до Криму запрошуються найкращі спеціалісти-виноградарі, виписуються елітні сорти лоз. Для осіб, що займаються виноградарством, передаються в безоплатне користування і навіть в особисте, "потомственное", володіння державні землі. А для підготовки вітчизняних фахівців - виноградарів, садівників, виноробів у 1804 р. в Судаку

відкривається училище, у 1812 р. створюється Нікітський ботанічний сад і пізніше - Магарацьке училище виноробства.

У 1848 р. площу в 5137 десятин було засаджено 28,5 млн виноградних кущів, з урожаю яких виробляли 716 тис. цебер вина (у 1895 р. у Криму виробляли вже 1 млн цебер вина). Свіжі й сушені фрукти, тютюн, соляні промисли - усе сприяло розквіту краю. Тільки червоної риби в 1849 р. було добуто 12,5 тис. пудів. Фахівці з Голландії навчали місцевих рибалок засолюванню риби за "голландським способом".

З 1824 по 1848 р. прокладається гірське шосе, аз 1861 р. уже йде і залізничне будівництво.

Усе це створювало передумови для "курортного" освоєння краю.

Особливо привабливою тут була розмаїтість кліматичних зон: помірно континентальний клімат степового Криму з його невисокою вологістю; гірський Крим з яскраво вираженими кліматичними поясами; субтропічний, середземноморського типу клімат Південного берега з тривалою сухою осінню та зоною ультрафіолетового комфорту.

Крім того, понад 100 джерел мінеральних вод, численні грязьові озера, величезна кількість винограду - усе це сприяло популяризації півострова.

Початок курортного будівництва припав на 70-ті рр. минулого століття. За ініціативою земств, лікарських та інших громадських організацій, приватних осіб, практично без фінансової допомоги уряду почали відкриватися санаторії вздовж усього узбережжя.

Аристократія і велика буржуазія обрали для палаців і дач головним чином Південний берег Криму. Готелі й пансіонати, що перебували в приватному володінні, експлуатувалися переважно в літній сезон.

Усього в дореволюційній Росії було 36 курортів, 60 санаторіїв на 3000 місць. При цьому кожний курорт мав специфічні особливості забудови міст, організації відпочинку та лікування.

Непомітне поселення Ялта, що в 1802 р. налічувало 13 рибальських будиночків, поступово стає центром усього узбережжя. Розвитку Ялти сприяло будівництво в 1832 - 1837 рр. гравійної дороги Алушта - Сімферополь, яку в 1847 р. продовжили до Севастополя. 17 вересня 1837 р. імператор Микола I надав поселенню Ялта статус міста.

Герб міста Ялта з'явився в 1845 р.: на блакитному фоні, що символізував море, розміщувались навхрест дві золоті гілки - лаврова й виноградна.

У 1843 р. затверджується проект забудови нової частини міста, автором якого був архітектор Ешшман. Починається будівництво фешенебельних готелів, великих магазинів, приватних дач і лікарень. Ялта стає гомінким буржуазно-аристократичним курортом. Біля витоків зародження курорту стояв відомий російський учений С. П. Боткін. За його рекомендацією представники царської династії Романових купують поблизу Ялти маєток Лівадію.

Отже, Ялта-курорт значно молодший, ніж Ялта-місто. Різниця в їхньому віці - понад чверть століття. Ялту починають називати "Російською Ніццою" і "Російською Рив'єрою".

У 1900 р. у приватному будинку на околиці Ялти добродійне товариство міста за участю А. П. Чехова, Л. М. Толстого, О. М. Горького побудувало пансіонат "Яузлар" на 20 місць. У 1901 - 1902 рр. було відкрито дитячий санаторій в Алупці.

У 1915 р. майже всі курортні заклади міста - 5 санаторіїв на 169 місць, клінічна дитяча колонія, притулок на 24 місця для хворих на туберкульоз - були платними. До послуг заможних клієнтів були 14 готелів на 800 номерів, 3 комфортабельних приватних санаторії і 5 пансіонатів.

Упродовж літнього сезону тут вирувало життя, а коли курортники роз'їжджалися, місто ставало тихим, провінційним, заклади відпочинку і магазини здебільшого зачинялися. Власне, таку долю мають усі подібні міста.

У сусідній Алушті в 1864 р. у 120 дворах мешкало 763 особи; у 1902 р. населення зросло до 2800 чоловік. Однак містечко як курорт було невеселим видовищем: удень немощена набережна тонула в клубах пилюки, а ввечері стояла суцільна п'ятьма.

У 1904 р. Алуштинське товариство курортного благоустрою склало план поліпшення дорожнього та інших господарств. Однак цей план не було реалізовано.

З кінця ХІХ ст. найкращим місцем для морських купань вважалася Євпаторія. "Тутешнє морське купання таке, що, напевно, кращого не знайдеш у всьому світі", - писала Леся Українка. Крим вона відвідувала неодноразово - у 1890, 1891 і 1907 рр., намагаючись вилікуватися від кісткового туберкульозу.

Саме Мойнакське озеро з його цілющими грязями принесло Євпаторії велику популярність. І, як не дивно, першим, кому спало на думку "робити на цьому гроші", був... охоронець соляного промислу П. П. Пугачов, який побудував примітивну лікарню, де хворих приймали за плату.

У 1890 р. території з грязями перейшли у підпорядкування Таврійського губернського земства. Було побудовано дві нові грязелікарні, готель літнього типу на 70 номерів, парк з двома ставками. У 1912 р. був відкритий Цандерівський інститут, що готував лікарів-бальнеологів.

Взагалі ж будівництво Євпаторії як курорту мало стихійний характер. Завдяки ініціативі окремих підприємців у 1905 р. було введено в дію першу приватну здравницю "Приморський санаторій", а через чотири роки - два приватних медичних пляжі. У 1911 - 1914 рр. побудували санаторій і великий готель "Дюльбер", у 1913 р. - ще сім приватних санаторіїв на 400 ліжок. З 1893 р. велося інтенсивне дачне будівництво.

Лікувальні властивості сакських мінеральних грязей здавна привертали увагу російських мандрівників і дослідників. Про це згадується ще в працях академіка П. І. Сумарокова (1799 р.). Що ж стосується лікування, то воно завжди було джерелом прибутку місцевих мулл. У 1827 р. тут було відкрито першу лікарню, через п'ять років - готель для хворих на 20 номерів. Про користь лікування на Сакському озері писав у своєму листі до Жуковського М. В. Гоголь (1835 р.).

Популярність сакських грязей зростала. У 1837 р. тут було побудовано відділення Сімферопольського військового госпіталю, де крім офіцерів оздоровлювалися й "нижні чини".

Хворі на сухоти віддавали перевагу Старому Криму, де особливою славою користувалися квіткові ванни. Їх готували на квітах і травах, зібраних в околицях міста.

Судак приваблював двокілометровим піщаним пляжем, відсутністю туманів, рівномірністю температури морської води, великою кількістю винограду (культивувалося 600 сортів!). Правда, до послуг гостей міста в 1890-х рр. тут був тільки один готель. У Севастополі в цей же час їх було 14 (це крім 5 пансіонатів, грязелікарень та купалень). У 1911 р. готелів у Судаку було вже три, але ціни трималися високі і харчування було порівняно дорогим.

Гурзуф - невелике сільце наприкінці ХVІІІ ст. (усього 179 чоловік державних селян) - через сто років стає найфешенебельнішим курортом Криму. Підприємець П. І. Губонін, який нажив великий капітал на будівництві Лозово-Севастопольської залізниці, спорудив у місті готелі, ресторани, провів електрику, телефон, упорядкував парк і навіть установив там барвисті фонтани. Однак через дорожнечу курортників було мало: 900 чоловік у 1891 р. і 1558 - через дев'ять років. Як бачимо, зростання незначне.

Щоб підвищити вартість землі, князі Трубецькі проклали дорогу, що сполучала Севастополь із Сімеїзом - найтеплішим безвітряним містечком на ПБК. І хоча курортом він став ще в першій половині позаминого століття, проте як буржуазно-аристократичне місце відпочинку став відомим на початку ХХ, коли виник Новий Сімеїз.

Зі слів доглядача Будинку-музею А. П. Чехова в Гурзуфі, навіть видатний письменник робив спробу організувати свій бізнес. Купивши в татарина за величезну на ті

часи суму (3 тис. крб) саклю, Антон Павлович нібито хотів обладнати неподалік платний пляж, проте з якоїсь причини цей задум втілити не вдалося.

Поряд з дорогими дачами, пансіонатами, санаторіями на зразок "Бруно", "Арнольдї", "Ксенія", "Дольник", "Ампір" використовувалися малопродатні для житла помешкання, які здавали за високу плату. Навіть у Сімеїзькому парку на кожному кроці стояли невеликі будиночки, так звані "вагончики". У Старому Сімеїзі квадратний сажень землі на березі моря оцінювався в 60 крб, на горі - у 40 крб і вище. Незважаючи на дорожнечу, в 1912 р. там налічувалося 33 дачі. Середній клас міг дозволити собі відпочинок у Криму. Судячи з реклами того часу (1912 р.), 100 "розкішно обставлених номерів" коштували від одного до п'ятнадцяти карбованців за добу з "безкоштовним електричним освітленням" і "безкоштовними автомобілями для пасажирів та перевезення ручного багажу". Були й дешевші готелі - від 75 коп. за добу, з "балконами", "достатнім світлом і чудовим краєвидом". (Для порівняння: середня заробітна плата кваліфікованого робітника промислового підприємства на той час становила від 10 до 20 крб на місяць.) Вілла на березі моря, де на курортника очікували "здорове повітря, спокій, посилене харчування", причому їжа була не тільки "здорова", а й "гігієнічна", оцінювалася від ста карбованців на місяць і вище. Клієнтів спокушали "шведською гімнастикою, фребелевськими іграми (за методикою німецького педагога Ф. Фребеля (1782 - 1852)), дитячими виставками, кеглями, крокетом, катанням на човнах", а також "усіма видами масажу, грязьових компресів і притирань".

Стає цілком зрозумілим, що в дореволюційний період привабливий відпочинок і лікування на кримських курортах були доступними лише для заможних верств населення.

2.3. Кримсько-Кавказький гірський клуб (1890-1915 рр.)

У другій половині XIX - на початку XX ст. Крим перетворюється не тільки на елітний курортний регіон, а й на значний осередок гірського туризму і один з перших екскурсійних центрів Російської імперії.

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. в Ялті виник "Гурток аматорів природи, гірського спорту і Кримських гір", який чимало зробив для розвитку вітчизняного туризму та екскурсій. Крим у різні віки приваблював мандрівників близькістю моря і доступністю мальовничих хребтів. Туди вели гарні гірські стежки.

Одним із перших, хто організував туристську поїздку до Криму ще в 1876 р., був професор геології Новоросійського університету М. О. Головкінський. Він запросив у поїздку 25 студентів і домовився про безкоштовний проїзд своїх підопічних на пароплавї Російського товариства пароплавства і торгівлі з Одеси, де знаходився університет, до Криму і назад.

Знавець і великий шанувальник кримської природи, професор М. О. Головкінський видав пізніше путівник по Криму, що характеризується повнотою і точністю.

Пізніше, в 1890 р., в Одесі організовується Кримський гірський клуб. З 1891 по 1915 р. видається журнал "Записки Кримського гірського клубу", в якому публікуються звіти експедицій, описуються маршрути подорожей та екскурсій.

Засновниками і першими членами Кримського гірського клубу були вчені, лікарі, юристи, відомі дослідники Криму. Статут клубу розробив геолог Ю. А. Листов. Головою правління обрали гірського інженера Л. П. Долинського, автора багатьох наукових праць.

Засновники і члени Кримського гірського клубу заклали міцний фундамент розвитку гірського туризму в Росії. У статуті клубу визначалися цілі його діяльності:

1. Наукові дослідження Таврійських (Кримських) гір і поширення зібраних відомостей.

2. Заохочення до відвідування й дослідження цих гір та полегшення перебування в них натуралістам і художникам, які вирушають у гори з науковою або художньою метою.

3. Підтримка місцевих галузей сільського господарства, садівництва та дрібної гірської промисловості.

4. Охорона рідкісних видів гірських рослин і тварин.

Які ж засоби для досягнення всіх цих цілей пропонувалися в статуті клубу? Це громадські збори і загальні екскурсії, наукові бесіди й повідомлення туристів, видання на кошти клубу його праць, упорядкування різних наукових лекцій, піклування про полегшення подорожей членів клубу, організація та утримання притулків у горах, утримання провідників і гірських постів, підтримка постійних зв'язків з Імператорським Російським географічним товариством.

Кожний член клубу користувався всіляким сприянням з боку відділень Кримського гірського клубу. Видавався щомісячний журнал, який розсилався членам клубу безкоштовно. Правління клубу знаходилося в Одесі, а його відділення - у Севастополі та Ялті. Вже в перші роки діяльності клуб налічував близько 400 членів.

Свою діяльність клуб розпочав з організації в квітні 1891 р. екскурсії для дев'ятнадцяти своїх членів до Криму. Екскурсанти відвідали Севастополь і в районі між Севастополем і Гурзуфом ознайомилися з археологічними розкопками в Херсонесі, давнім Інкерманським монастирем, висіченим у вапняках, палацом в Алупці, Айтодорським маяком, Нікітським ботанічним садом та багатьма іншими визначними пам'ятками Криму. Під час цієї восьмиденної екскурсії членами клубу було зібрано геологічні, ґрунтові, ботанічні й ентомологічні колекції, що мали стати основою для створення музею Кримського гірського клубу. Крім того, в семи пунктах екскурсанти досліджували повітря. Однак для історії туризму значення цієї екскурсії полягає в тому, що під час її проведення було створено два відділення Кримського гірського клубу - у Севастополі та Ялті, серед яких другому належить особлива роль у розвитку туризму й екскурсій у Криму.

Після затвердження статуту правління Кримського гірського клубу розіслало повідомлення про його відкриття та статут клубу науковим і художнім установам і товариствам Росії, редакціям столичних, одеських і кримських газет і журналів, представникам адміністрації міст Південної Росії, деяким приватним особам та іноземним альпійським клубам. Тим самим клуб голосно заявив про себе і незабаром набув популярності в аматорів подорожей.

Уже на другому році існування в ньому налічувалося 302 члени з багатьох міст Росії і по одному представнику з Парижа і Штутгарта. Найчисленнішим було Одеське відділення - 122 члени, далі йшло Севастопольське відділення - 61 і Ялтинське - 52 члени. 25 членів налічувалося в Петербурзі, 13-у Києві, 6-у Херсоні, 5-у Харкові, 3 - у Москві і по одному-два члени в Катеринославі, Владикавказі, Тифлісі, Самарканді та інших містах.

З першого ж року Кримський гірський клуб розпочав збирання даних з геології, географії, флори, фауни, етнографії, археології та історії Криму і поставив завдання видавати ці матеріали з метою популяризації Криму як туристського району Росії. Вже в 1891 р. побачив світ перший випуск "Записок Кримського гірського клубу", після чого вони регулярно видавалися впродовж 25 років.

Спрямованість "Записок" на знайомство читачів з природою, історією, етнографією Криму, а пізніше, коли клуб став називатися Кримсько-Кавказьким гірським клубом, і Кавказу не змінилася за всі 25 років їхнього існування. В останніх випусках можна прочитати про подорож через Клухорський перевал, про гору Арарат, озеро Кардивач, одне з найпривабливіших та найпопулярніших і нині серед туристів, про кримські печери та їхню фауну тощо. Публікаціям про зарубіжні гірські системи і туризм в інших державах відводилося в "Записках" вкрай обмежене місце.

Популярність Кримського гірського клубу з кожним роком зростала, що було пов'язано як з активною екскурсійною діяльністю, проведеною ним, так і з відкриттям нових відділень клубу в різних містах Росії.

Після внесення в 1901 р. до статуту клубу доповнень, якими дозволялося відкривати відділення клубу не тільки в Таврійській губернії, а й по всій Росії, вже в 1902 р. були засновані Катеринославське, а потім Гагринське відділення, після чого було прийнято рішення про перейменування клубу на Кримсько-Кавказький гірський клуб, до завдань якого тепер входили дослідження й організація екскурсій і на Кавказі.

Через рік, у 1903 р., відкрилося Бессарабське відділення в Кишиневі, у 1908 р. - Бакинське, у 1911 р. - Ризьке, найбільш віддалене від Криму і Кавказу.

Основою діяльності відділень клубу була організація екскурсій. Правління Кримсько-Кавказького гірського клубу, що знаходилося в Одесі, почало з екскурсій до Криму як для своїх членів, так і для всіх, хто бажав здійснити ці подорожі. Поступово воно розширило географію поїздок і з 1910 р. почало приділяти значну увагу екскурсіям на Кавказ, особливо в район Красної Поляни та Воєнно-Грузинської дороги. А в 1913 р. екскурсійна секція підготувала багатоденні маршрути по Криму, Кавказу, Уралу, до Дніпровських порогів. Тривалість деяких маршрутів досягала 40 днів. Запрошення взяти участь у цих екскурсіях заздалегідь публікувалися в "Записках" клубу.

Севастопольське відділення обмежило свою діяльність в основному прилеглими районами Криму і проводило екскурсії до Балаклави, Херсонеса, Інкермана.

Особлива роль у діяльності Кримсько-Кавказького гірського клубу належала Ялтинському відділенню. Тривалий час його очолював великий ентузіаст екскурсійної справи лікар В. М. Дмитрієв. Відділення не відзначалось численністю, налічувало 50 - 80 чоловік, і тільки в 1913 р. число його членів досягло рекордної цифри - 104. Однак саме це відділення вперше в Росії розгорнуло широку екскурсійну діяльність: організацію численних туристських поїздок до Криму, екскурсій у Кримські гори, по найцікавіших місцях Кримського узбережжя.

Ялтинським відділенням разом із Товариством сприяння благоустрою курорту Ялта було створено кілька стежок для полегшення пішохідних екскурсій у гори. Першою в 1899 р. з'явилася Штангеевська стежка, що вела від водоспаду Учан-су до хребта Яйли через найбільш мальовничі ділянки східного схилу Яйли. Вона мала протяжність понад 8 верст (8,5 км) і призначалася для екскурсантів будь-якої фізичної підготовленості, оскільки була такою пологою, що навіть люди, які не звикли до гірських прогулянок, вільно по ній піднімалися. Вздовж усієї стежки було зроблено на каменях знаки й написи, що вказували пройдену відстань і подальший напрямок руху.

Ця перша туристська стежка в Росії стала прообразом нинішніх туристських стежок, що належать до найефективніших засобів регулювання взаємовідносин між туристами й природою.

Слідом за Штангеевською з'явилася Боткінська стежка, створена на кошти, пожертвовані шанувальниками професора С. П. Боткіна. Ця зручна й цікава для прогулянок туристів стежка вела до водоспаду Яузлар, околиці якого вкриті густими мальовничими сосновими лісами. Вздовж усього шляху Боткінської стежки було встановлено покажчики руху й ослони для відпочинку.

Дещо пізніше з'явилися ще дві стежки, що ведуть у гори, - Хрестова і Дмитрієвська, названа на честь першого голови Ялтинського відділення В. М. Дмитрієва.

Усі туристські стежки перебували під ретельним доглядом членів Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу. На його кошти їх постійно розчищали та впорядковували.

Крім стежок для зручності туристів, які подорожували Кримськими горами, на Чатирдазі було створено перший у Росії туристський притулок, яким могли користуватися як члени Кримсько-Кавказького гірського клубу, так і всі інші аматори походів. Чатирдазький притулок розташовувався поблизу печер Бінбаш-Коба і Суук-Коба, у ньому зупинялися в основному ті, хто збирався відвідати ці печери. У "Записках Кримського гірського клубу" наводився перелік можливих послуг:

- сторож притулку був зобов'язаний надавати можливу допомогу і послуги всім, хто бажає скористатися притулком;

- на вимогу відвідувачів він повинен поставити самовар, дати посуд або поставити чай чи каву в склянках, подати по можливості молоко, яйця, засмажити шашлик (якщо мандрівник здобуде барана у сусідніх пастухів). Він зобов'язаний провести до печери, дати, скільки потрібно, свічок. У холодну погоду туристи можуть зажадати, щоб він розпалив у каміні вогонь;

- якщо в сторожа знайдуться будь-які інші предмети, потрібні відвідувачам, такі як кошма, подушка, ковдра чи їстівні припаси, він може пропонувати їх бажаним;

- за виконання всіх вимог і надані послуги сторож одержує плату за таксою, затвердженою правлінням на той чи інший термін.

Притулок на Чатирдазі був відомий мандрівникам. Щороку в ньому ночували сотні туристів, які залишили в журналі на адресу Кримсько-Кавказького гірського клубу численні вдячні записи за ночівлю і надану рідкісну можливість оглянути цікаві сталактитові печери.

Екскурсійний сезон Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу був досить тривалим. Зазвичай він починався в квітні і закінчувався в жовтні, проте в окремі роки за сприятливих погодних умов його часові межі могли розширюватися. Так, у 1912 р. перша екскурсія відбулася 25 лютого. Це найбільш ранній термін початку екскурсійного періоду. Найпізнішою датою закінчення екскурсійного періоду було 30 листопада 1909 р. Цього ж року екскурсійний період був найтривалішим - 252 дні.

Серед членів Ялтинського відділення особливу турботу про організацію екскурсій виявляв лікар Ф. Д. Вебер, який був одним із найактивніших членів відділення. У 1898 р. він став директором екскурсій, в обов'язки якого входили розробка нових екскурсійних маршрутів, укладання контрактів з постачальниками коней та екіпажних майстрів, пошук місць для проживання екскурсантів, піклування про здешевлення екскурсій для учнів та багато чого іншого. У звіті Кримського гірського клубу за 1897 р. зазначалося, що "екскурсії Ялтинського відділення, завдяки енергії й умінню голови відділення В.М. Дмитрієва і членів правління Ф.Д. Вебера та інших, організовані в цілу систему".

Рік за роком екскурсійна діяльність Ялтинського відділення набирала сили. Почавши з організації екскурсій для кількох десятків своїх членів, вже в 1896 р. воно провело 181 екскурсію для 1491 чол., а в 1912 р. число екскурсій досягло 645, а їх учасників - 15 229 чол. Усього за час свого існування відділення охопило послугами понад 120 000 осіб.

Екскурсії Ялтинського відділення характеризувались великою розмаїтістю маршрутів. Основою їх були одноденні екскурсії в околицях Ялти, наприклад екскурсії, проведені відділенням у 1898 р.

Найпривабливішим у всі роки залишався маршрут на гору Ай-Петрі, звідки відкривається чудовий краєвид на навколишні гори, Ялту і Чорне море. Екскурсії здебільшого проводились у кінних екіпажах. До 1913 р. Ялтинське відділення мало 16 екіпажів, коней для яких правління орендувало в сільського населення. Пішохідні екскурсії користувалися значно меншою популярністю, число їх учасників коливалося з року в рік, але ніколи не перевищувало 150 чоловік. Так, у 1899 р. відбулося всього 7 пішохідних екскурсій, в яких брали участь 33 особи.

Широка популяризація екскурсій, яку проводили, розсилаючи плакати і брошури з їхніми описами до навчальних закладів, різних установ Москви, Петербурга та інших великих міст Росії, публікуючи рекламні повідомлення про екскурсії в ялтинській газеті, щотижня вивішуючи оголошення з розкладом екскурсій у готелях, пансіонатах, купальнях, водолікарнях Ялти, принесла свої плоди. Екскурсіями Ялтинського відділення почали цікавитися відвідувачі з різних місць, починаючи з західного коридору Європейської Росії до віддалених Сибірських околиць, від Архангельська до Батума. Найбільший контингент екскурсантів рекрутувався з Москви і Санкт-Петербурга. Як учені всіх фахів, викладачі й викладачки вищих, середніх і народних навчальних закладів,

так і учні їх складали головні групи екскурсантів; за ними йшли лікарі та лікарський персонал, чиновники всіх міністерств, військові; значно менше число комерсантів, ремісників та інших промисловців.

Особливе піклування всі відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу виявляли щодо учнівських екскурсій. Вже на третьому році існування клубу в "Записках" було оприлюднено "Підстави для організації учнівських екскурсій у Крим...", у першому параграфі яких підкреслювалося значення екскурсій для молоді: "Розвиваючи в молоді цікавість розуму й допитливість, вони водночас мають і гігієнічне значення, надаючи юнакам можливість провести більш-менш тривалий час на чистому повітрі в гірських місцевостях, що разом із ходінням по горах має сприяти фізичному розвитку і зміцненню організму".

У 1892 р. було проведено перші учнівські екскурсії до Криму. Правління Кримського гірського клубу в Одесі організувало екскурсію для двадцяти учнів одеських реальних училищ, а Ялтинське відділення - екскурсію вихованців і вихованок ялтинських чоловічої й жіночої прогімназій. Надалі учнівські екскурсії посіли значне місце в роботі Ялтинського відділення. Десятки навчальних закладів Росії "екскурсували" до Криму за його сприяння. За клопотанням правління відділення учасникам учнівських екскурсій надавалося або безкоштовне помешкання для проживання в ялтинських школах, або вкрай дешево в деяких готелях. Екіпажі виділялися їм за особливо низькою ціною, що навіть не відшкодовувала витрат клубу.

У деякі місяці Ялта буквально переповнювалася учнями, що "цілими навчальними закладами на чолі з викладачами в кількості нерідко 100 - 150 чоловік" і їхали, і йшли пішки до Ялти. Для всієї цієї армії туристів Ялтинське відділення знаходило місця для ночівлі, організувало перевезення багажу, клопоталося перед членами міської управи про безкоштовні відвідування ними міського саду і надавало ще чимало всіляких послуг.

Слід зауважити, що за цю роботу адміністрація Ялтинського відділення не одержувала жодної матеріальної винагороди. Правління клубу, як зазначалося в "Записках", було цілком задоволене "тими численними втішними відгуками, які давала вдячна молодь, оцінюючи вищезгадані послуги".

За сприяння Ялтинського відділення тривалі екскурсії до Криму здійснили учні Варшавської 3-ї жіночої гімназії, Нижньгородського реального училища, Старосельської залізничної школи, Ростовської чоловічої гімназії, Кишинівської духовної семінарії, Московського єпархіального училища, Петербурзького комерційного училища, Муромського реального училища. Десяткам тисяч молодих громадян з малих і великих міст Росії Ялтинське відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу допомогло ознайомитися з чудовою природою Криму.

Цікава інформація щодо організації екскурсій до Криму міститься в протоколі № 4 засідання Комісії з організації екскурсій для вчителів і учнів середніх навчальних закладів Московського навчального округу, створеної 31 грудня 1910 р. (витяг з протоколу див. додаток 2).

Розуміючи, що для подальшого розвитку екскурсійної справи потрібна велика кількість підготовлених екскурсодів, правління клубу почало з 1902 р. підготовку керівників екскурсій з числа шкільних учителів. У червні 1902 р. відбулася перша педагогічна екскурсія до Криму вчителів Одеського навчального округу. Педагогічні екскурсії Кримсько-Кавказького гірського клубу стали ще однією дієвою формою пропаганди туризму в Росії. Адже в наступні роки учасники цих екскурсій поверталися до Криму, але вже з десятками своїх учнів, виконуючи тим самим завдання клубу "спрямувати російських туристів потужним потоком" у цей благодатний край.

Кримський гірський клуб зібрав навколо себе ентузіастів вивчення Криму. Підводячи підсумки двадцятип'ятирічної діяльності клубу в журналі "Записки Кримсько-Кавказького гірського клубу" в 1915 р., М. Познанський писав про завдання клубу, що мав розтопити "крижані стіни злочинної байдужості" до свого краю і спонукати російських

туристів "до пізнання красот і багатств своєї великої батьківщини" в той час, "коли туризм і вітчизнознавство були порожніми, далекими звуками, коли про масові екскурсії і не мріяли навіть, а такі віддалені від центру області, як Крим і Кавказ, були для більшості в повному розумінні "terra incognita".

Далеко не всі розуміли благородні завдання першого значного об'єднання аматорів рідної природи, що виникли в 1890 р. в Одесі. Холодно і байдуже зустріла російська спільнота його появу. Навіть більш ніж через двадцять років існування Кримсько-Кавказького гірського клубу, коли він справами довів свою життєздатність, став впливовою екскурсійною організацією Росії, преса Одеси намагалася замовчувати діяльність клубу, цілковито не розуміючи його завдань. Не кращим було становище й у Ялті, де громадянство також не бажало помічати гірський клуб. Однак жодні перепони не перешкодили Кримсько-Кавказькому гірському клубу закласти міцний фундамент екскурсійної справи в Росії та Україні.

2.4. Зародження туристсько-екскурсійної справи на західноукраїнських землях

Національно-культурне відродження в Україні, зокрема на західноукраїнських землях, що спостерігалось впродовж XIX ст. і супроводжувалось зростанням інтересу освіченої частини населення до мови свого народу, його історії, культурної спадщини тощо, сприяло появі туризму як форми та способу пізнання свого краю. На той час набули значного поширення мандрівки та подорожі. Активно їх здійснювали українські студенти в Галичині. Насамперед це були молоді люди, які відчували потребу в поглибленому вивченні джерел національної самобутності, народних звичаїв, фольклору, культурної спадщини. Як свідчать численні матеріали, в мандрівках брали участь такі відомі особи, як Яків Головацький та Іван Вагилевич, батько й син Микола та Корнило Устияновичі, Іван Франко та Іван Нечуй-Левицький. Немає сумніву в тому, що ці мандрівки відіграли важливу роль у національному вихованні тогочасної молоді.

Чільне місце серед мандрівників посідають члени "Руської Трійці". Так, у 1832 р. Яків Головацький ще за часів навчання у Львівському університеті разом з Іваном Вагилевичем здійснив подорож до села Дзиків Тарнобжеського повіту (нині Республіка Польща) на запрошення графа Яна Тарновського. В його бібліотеці вони досліджували слов'янські й українські рукописи, грамоти.

Влітку 1834 р. Я. Головацький здійснив подорож пішки зі Львова через Миколаїв, Стрий та інші міста Прикарпаття й Буковини, звідки повернувся кінсьми через Чортків, Бучач, Монастирську до Львова. Восени того самого року подався пішки через Городок, Перемишль і Дуклю до Кошицької академії. З Кошице ходив до Пешту, де навчався в університеті, а звідти - до Ужгорода. Повернувся Я. Головацький додому в 1835 р., подолавши Карпатські гори, через Маняву, де відвідав руїни монастиря, закритого австрійською владою в 1785 р.

Після закінчення Львівської духовної семінарії у 1840 р. Я. Головацький здійснив ще одну мандрівку, на цей раз - з Коломиї через Чорногори на Українське Закарпаття та у північно-східну Угорщину. Були й інші, менш тривалі мандрівки. Під час кожної з них Я. Головацький вивчав рідний край, пам'ятки історії та писемності, побут населення, збирав етнографічні та фольклорні матеріали, що стали основою його численних публікацій.

Пристрасним мандрівником був також Іван Вагилевич (1811 - 1866), один з найбільших авторитетів у галузі дослідження української історії, зокрема давніх її часів. У роки перебування у Львівському університеті (1830- 1837). І. Вагилевич здійснює ряд подорожей по краю, збирає фольклор та етнографічні матеріали, відвідує історичні пам'ятки, проводить археологічні дослідження. Він щороку по кілька разів мандрував у Карпати. На основі зібраних матеріалів вивчав життя автохтонних корінних мешканців Українських Карпат - бойків, гуцулів і лемків. У нарисі (1843 р.) про так звані берди, або

скелі, біля Урича, що за кілька кілометрів від Дрогобича, описує ландшафт Урича та широкі обрії, які відкриваються з висоти його скель, створюють ілюзію мандрів по Бойківщині та прилеглому до неї Прикарпаттю.

Постійно здійснював подорожі по краю Омелян Партицький (1840 - 1895) - "многозаслужений діяч на полі руської літератури і в житті національним". Про подорож у Карпати в 1873 р. трьох українських мандрівників О. Партицький розповів на сторінках свого часопису "Газета шкільна". У 1878 р. він звертається до краян, мешканців Львова з пропозицією розширити місця для прогулянок, прокласти нові маршрути відпочинку, зайнятися вивченням рідного краю, наслідуючи в цьому відношенні досвід жителів таких європейських міст, як Краків, Відень, де для відпочинку широко використовують околиці.

Зібраний на той час археологічний і краєзнавчо-етнографічний матеріал, узагальнений О. Партицьким, став основою серії науково-популярних статей "Образи Руси Галицької". Сюди слід віднести також рукописи "Подорожньо-етнографічні записки" (1887) та етнографічний опис "З життя волинського люду" (60- 70-ті рр.), що зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України.

З великим інтересом читаються нариси "Образ Поділля" та "Руїни стародавніх замків на Поділлі", що містять майстерні замальовки подільської рівнини, розкиданих по ній сіл, описують плодючість земель, степ, його фауну та флору, а також картини Поділля понад берегами річок.

О. Партицький розробив також маршрут для подорожі в околицях Львова: Рава-Руська - Домажир - Страдч - Шкло - Верещиця - Крехівський монастир - Глинське - Завадів. Про найважливіші пам'ятки і події він розповідав у нарисах: "Страдецька печера", "Жерло Парашка", "Могила Остапова", "Камінь Святого Петра", "Крехівський монастир". Історико-археологічні дослідження пам'яток автор доповнював зібраними у навколишніх селах легендами та переказами.

Значну частину свого життя присвятив подорожам письменник Іван Нечуй-Левицький (1838-1918). Перебуваючи у 1866-1878 рр. на педагогічній роботі в містах Каліш і Седлець (нині Республіка Польща) та Кишиневі (до 1885 р.), він бував у Варшаві, об'їхав значну частину польської території та Молдавії; крім українського Поділля, добре знав Волинь. У львівському часописі "Правда" у 1872 р. з'явився перший його подорожній нарис "Мандрівка на українське Підляся". У 1884 р. І. Нечуй-Левицький їде до Шавника, курортного містечка на крайньому заході Лемківщини. Враження від цієї подорожі лягли в основу нарису, який було надруковано у львівській газеті "Діло" і який потім вийшов окремим виданням.

Ознайомившись з пам'ятками культури, мовою та побутом лемків, а також з давніми хрестами та церквами, з рукописним Євангелієм 1542 р., проаналізувавши особливості лемківського одягу, І. Нечуй-Левицький робить висновок про незаперечний зв'язок Лемківщини з історією та культурою Наддніпрянської України.

Особлива роль в історії вітчизняного туризму належить Іванові Франку (1856 - 1916). Здійснюючи ще в ранньому дитинстві, а пізніше учнем Дрогобицької гімназії та студентом Львівського університету мандрівки по Прикарпаттю й у Карпати, І. Франко збагнув велике науково-пізнавальне й патріотично-виховне значення подорожей.

У 1883 р. І. Я. Франко організував "Кружок етнографічно-статистичний для студіювання життя і світогляду народу", згодом "Кружок для устроювання мандрівок по нашій країні". Результатом його постійних мандрівок стали численні публікації фольклорних та етнографічних матеріалів.

Національно-культурне відродження 60-х рр. XIX ст. в Галичині характеризувалося консолідацією молоді навколо українсько-руської національної ідеї, що насамперед викликало в неї бажання організувати мандрівки Галичиною з метою вивчення історії, мови, побуту народу. Збереглися матеріали про мандрівки студентської молоді, що були вміщені в газетах 80-х рр. Зокрема, влітку 1883 р. 20 молодих людей зі Станіслава,

Коломиї, Перемишля, Сокаля, Тернополя, Відня здійснили похід за маршрутом Станіслав - Манявський Скит - Надвірна - Делятин - Микуличин - Коломия.

Друга подорож 1884 р. була організована "Кружком для устроювання мандрівок по нашій краю" при "Академічному братстві", створеному в листопаді 1883 р. Було засновано низку місцевих комітетів, які мали приймати туристів, опубліковано в часописах відозву й інформацію про підготовку подорожі, а також видано гумористичну програму походу, складену Іваном Франком. Мета мандрівки полягала в ознайомленні зі стрийсько-коломиїським Підгір'ям.

З ініціативи "Статистичного кружка" при "Академічному братстві" 1885 р. була проведена третя мандрівка, в якій брали участь 25 студентів університетів Львова, Кракова, Чернівців, Відня, чимало членів різних товариств.

Цього разу оргкомітет, до складу якого входили Іван Франко, Микола Шухевич, Євген Олесницький, запропонував маршрут Поділлям. Для кожного учасника походу були підготовлені програма і карта маршруту.

Четверту подорож "Академічне братство" організувало в 1886 р. Турчанщиною. В ній брали участь такі громадсько-політичні діячі, як Кирило Трильовський, Євген Петрушевич.

П'ятий похід 1887 р. пройшов по Золочівщині й Сокальщині.

Шоста мандрівка влітку 1888 р. пролягала зі Станіслава на Коломию - Печеніжин - Яблунів - Косів - Яворів - Снятин. У ній взяли участь 38 чоловік.

Отже, в розвитку туризму на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ ст. був пріоритетним саме народознавчий аспект.

Варто простежити також історію становлення спортивного туризму на Прикарпатті.

Туризм як вид спорту виник у 1862 р. в Австрії. У 1896 р. з ініціативи віденської "Робітничої газети" було створено туристське товариство "Друзі природи". Воно стало вагомим чинником виникнення туристських гуртків по всій території Австро-Угорщини, під владою якої було й Прикарпаття.

На Станіславщині перше спортивно-пожежне товариство "Січ" було засноване в 1910 р. Воно організувало екскурсії, походи, під час яких молодь навчалася орієнтуватись на місцевості, складати картосхеми, ставити намети, розпалювати вогнища тощо.

У 1911 р. виникло молодіжне товариство "Пласт", члени якого під час туристських походів виробляли навички участі в таборванні, рятувництва тощо.

Перші "пластові" гуртки в Галичині було засновано у Львові П. Франком (сином І. Франка) та І. Чмолою в 1911 р., але офіційним початком "Пласту" вважають день першої присяги "пластового" гуртка при Академічній гімназії у Львові - 12 квітня 1912 р., організатором якого став О. Тисовський. Гуртки виникли також в інших містах. У Станіславі перший "пластовий" гурток було засновано в 1911 р. в українській гімназії під опікою вчителя Г. Кичуна та семінариста М.Шкабрія, який організував "пластові" вправи ще восени 1911 р.

Найголовнішим напрямом діяльності "Пласту" були туристські походи та створення мандрівних і постійних таборів, де молодь набувала фізичного й військового вишколу, підвищувала свою національну свідомість.

Перший мандрівний "пластовий" табір організував І. Чмола в 1913 р., а постійний - П. Франко в 1914 р. Для координування "пластового" руху створюється Верховна Пластова рада (ВНР). Проте перша світова війна на певний час припинила діяльність цього товариства.

2.5. Розвиток готельної справи в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.

Розвиток туризму в ХІХ ст. мав сприятливий вплив на зростання будівництва готелів. Основним центром забудови стає Київ.

До початку XIX ст. Київ, з його прекрасними природно-кліматичними умовами, вигідним географічним положенням і багатою архітектурно-історичною спадщиною, мав усі можливості для того, щоб у найкоротші терміни стати великим туристським центром Східної Європи. Для цього треба було реалізувати потужний місцевий потенціал, залучити видатних архітекторів того часу і перебудувати центр міста, створивши один з найкращих у Росії готельно-розважальних комплексів.

До відкриття регулярних залізничних рейсів, тобто до 1889 р., ці плани втілювалися в життя дуже повільно і готельне господарство розвивалося однобічно. З великих виділявся тільки "Зелений готель", що був побудований в 1803 - 1805 рр., належав Лаврі і був найпопулярнішим у 50-х рр. XIX ст. У 1825 р. тут зупинялись О. С. Грибоедов і А. З. Муравйов. Наприкінці минулого століття будівлю було реконструйовано, і нині це житловий будинок по вулиці Московській, 30.

Лаврський готель складався з одного 4-поверхового і трьох 2-поверхових корпусів, розташованих поза огорожею монастиря, у Гостинно-Лаврському провулку, що веде до печер. На цьому місці в старовину існувала "странноприимница" для бідних, заснована ще преподобним Феодосієм.

У цьому самому готелі в 1850 р. вже було 200 окремих номерів і близько 20 загальних кімнат, не рахуючи навісів для простих прочан і кількох маленьких будиночків. Помешканнями готелю можна було користуватися безоплатно впродовж двох тижнів. Страви коштували 20 - 25 коп. за порцію, окремо сплачувалося 5 коп. за самовар, поданий у номер. Видача обідів починалася о 12 годині. Один із корпусів готелю був зайнятий лікарнею для прочан з жіночим і чоловічим відділеннями, по 40 ліжок у кожному. Готель приймав до 85 000 відвідувачів за рік. Утримувався головним чином за кошти графині Настасії Орлової та княгині Турчанінової.

З появою електрики та будівництвом перших залізниць помітно зросла кількість туристів, які прибували до Києва. Основні туристські потоки переміщувалися трьома шляхами: Дніпром - на пароплавах, залізницею та в диліжансах.

Австрійські туристи прибували Південно-Західною залізницею (через Волочиськ, Радивилів і Новоселицю, німецькі - через Граєво, румунські - через Унгени і Рені). Південно-Західна залізниця сполучала Київ з Петербургом, Варшавою, Одесою, Миколаєвом, Харковом; Московсько-Київсько-Воронезька - була призначена для найкоротшого сполучення з Москвою (через Брянськ і Курськ); Києво-Полтавська, що відкривала прямий шлях на Крим і Полтаву, була введена в експлуатацію у 1901 р.; Києво-Ковельська залізниця пролягала до західних околиць Росії.

Сім кур'єрських, поштових і товарно-пасажирських поїздів з вагонами першого, другого й третього класів щодня приймав і відправляв у зворотний рейс витончений, побудований у стилі англійської готики, павільйон Центральної станції київських залізниць. Відкритий 18 лютого 1870 р. витвір архітектора Вишневського мав загальну площу 460 м² і призначався насамперед для знаті та "найвищих осіб". Для них були вибудовані окремі розкішні зали для чекання, всі інші помешкання були маленькими й тісними.

Міська станція залізниць виконувала доручення пасажирів з доставки багажу на квартири й у готелі. Про умови виконання замовлення можна було дізнатися заздалегідь у провідників поїзда.

Прибулих нерідко зустрічав військовий оркестр. За помірну ціну про багаж дбав хто-небудь зі спритної армії артильників.

Прибуття поїзда очікували численні кінні екіпажі й готельні омнібуси, розфарбовані у фірмові кольори і з водіями в різнобарвних формах. Найняти екіпаж було неважко, але недешево. Незважаючи на встановлену міською думою таксу, візники "заломлювали" набагато більше. Якщо проїзд від вокзалу до Хрещатика коштував за офіційним тарифом 40 коп. з людини і 20 коп. за кожне багажне місце, фактично платити доводилося не менш як 3 крб за екіпаж.

Дешевше, але й з меншими зручностями, пасажери добиралися до потрібного місця, змовившись із ломовиками (биндюжниками), на яких такса не поширювалася.

На привокзальній площі люди в кашкетах з червоними околицями голосно вигукували назви найкращих готелів, обіцяючи потенційним покійцям безліч усіляких зручностей. Це були комісіонери -- молоді хлопці, найняті власниками готелів.

Київ славився гостинністю. Готелів вистачало для всіх.

З початку XIX ст. будівництво готелів у Києві велося не дуже швидкими темпами, і до 1880 р. їх було побудовано 15. Зате наступні 20 років ознаменувалися справжнім розквітом готельного господарства міста.

У першій половині XIX ст. історичний центр забудовувався однобічно. Правий бік Хрещатика був сформований ще на початку сторіччя, а значну частину лівого довгий час займала садиба Ф. Ф. Меринга, професора університету Св. Володимира. У 1878 р. спадкоємці Меринга продали землю, що належала їхній родині, міській управі. Через рік величезну ділянку землі між вулицями Інститутською, Банківською, Лютеранською і Хрещатиком було передано для облаштування двом талановитим архітекторам німецького походження - Е. П. Брадтману і Г. П. Шлейферу. У найкоротші терміни, зі справжньою німецькою пунктуальністю і старанністю ці вулиці забудували в стилі "віденський модерн", ставок у центрі колишньої садиби засипали, а на його місці розбили сквер (перед нинішнім театром ім. Івана Франка).

Архітектори доклали максимум зусиль для того, щоб центр Києва, "дохідне місце" з погляду туризму, мав би і неповторний архітектурний вигляд. Стрімкими темпами Хрещатик перетворився на калейдоскоп з гарних житлових будинків, готелів, ресторанів, магазинів, банків і був продовжений до Бессарабської площі. Вінчав цю пишноту парк "Шато-де-Флер", закладений у 1863 р., зі своєю перлиною - Долиною Троянд (нині стадіон "Динамо").

Як гриби після дощу, готелі виростали не тільки на Хрещатику, а й на прилеглих вулицях. Оскільки ця справа була дуже прибутковою, готелі розташовувалися майже впритул один до одного, і їхні господарі докладали чимало зусиль, щоб виділитися й обійти конкурентів.

У Києві до 1901 р. було побудовано 64 готелі, які можна умовно розподілити на великі групи.

Готелі, розміщені безпосередньо поруч з вокзалом. Функціонували чотири готелі і безліч мебльованих кімнат. Вони знаходились на вулиці Безаківській (нині Комінтерну) - така скупченість пояснювалася безпосередньою близькістю вокзалу і чудового Ботанічного саду. Практично всі готелі на цій вулиці були побудовані в 1880 - 1890 рр.

Суперзіркові готелі. Заможні відвідувачі Києва, що ждали "шумного" життя, зупинялись у готелі "Європейський" у центрі міста на Царській (нині Європейській) площі. Цей готель був найстарішим у Києві. Саме в "Європейському" функціонував один з найкращих київських ресторанів позаминулого століття. Як сповіщалося у рекламі, готель мав на вокзалі свого представника, який дбав про багаж і зручну карету, що доставляла постояльця з готелю до поїзда. Більш популярним був "Гранд-Отель" (на цьому місці нині стоїть корпус Головоштамту). Фешенебельний і дорогий (люкс - 30 крб за добу), на 110 номерів, "Гранд-Отель" мав власний омнібус на вокзалі, відмінний ресторан, телефон безпосередньо в номері та всі необхідні зручності тих часів.

Неподалік розміщувався відомий блискучою репутацією "Hotel de France". Напередодні першої світової війни Київ поповнився ще одним першокласним готелем на 100 номерів - "Континенталь", спеціально відкритим для дуже заможних клієнтів. Престижний номер тут коштував покійцю 15 крб за добу. Нині на місці розкішного готелю - оперна студія Національної музичної академії. До першокласних готелів слід віднести і "Отель-Савой", що також знаходився на Хрещатику.

Таким чином, обираючи готель, вельможне панство отримувало всі зручності: омнібус або екіпаж для поїздок по місту, окремий кабінет у ресторані, старанну прислугу

(під час добору обслуговуючого персоналу цих готелів пильну увагу приділяли культурі мови, володінню принаймні російською та французькою мовами), а в номері - парове опалення, ванну, електричне освітлення, телефон. Крім того, кожний готель передплачував чимало періодичних видань, надавав безоплатну допомогу в пошуках у місті необхідного адресата.

Готелі другого класу. Ними мали можливість скористатися особи середнього достатку. Таких готелів у Києві було набагато більше, ніж суперзіркових.

Назви готелів столиці Південно-Західного краю (офіційна назва Правобережної України в Російській імперії) відбивали всю географію Європи: "Австрія", "Англія", "Америка", "Брістоль", "Версаль", "Ліон", "Марсель", "Італія", "Прага", "Берлін", "Краків", "Сан-Ремо" і навіть "Великий Національний". Вони розміщувалися на центральних вулицях, які, на відміну від інших, були вимощені, мали електричне освітлення, а також спеціально обладнані стоянки для екіпажів. У 1913 р. в місті було 80 готелів.

Заслуговує на увагу тогочасний рівень надання послуг мешканцям готелів (див. додаток 3).

Роздобувши заможного клієнта на привокзальній площі, комісіонер супроводжував його до омнібуса, а носильник ніс речі. Послуги носильника при цьому сплачував готель, а клієнт при бажанні міг "дати на чай". У готелі прибулого клієнта обов'язково відвідував господар, дякував за вибір саме його закладу і довідувався, чи немає в гостя зауважень або побажань. Для вишколеного персоналу будь-яке прохання відвідувача вважалось законом і виконувалося негайно. Однієї скарги клієнта було досить, щоб винного звільнили з роботи, тим більше, що бажаних зайняти його місце було достатньо.

Номери облаштовували за останнім словом моди, для чого часто запрошували майстрів з Німеччини і Франції. У номерах з'явилася гаряча вода, стало модним використовувати різні запашні трави. Прототипом нинішніх саун були лазні, ціни в найкращих з них коливалися від 8 коп. до 3 крб залежно від класності та поділу на номери, загальні або окремі ванни.

В усіх першокласних готелях їжу подавали в номери. Вранці пропонували каву, чай або какао. Пізніше - сніданок, який можна було замовити ще звечора або вранці, і через кілька хвилин його приносили в номер. Обідали й вечеряли гості зазвичай у ресторані. При кожному великому готелі був льох для вин, які раз на день подавали клієнту безоплатно.

Коштувала ця "пишнота", звичайно, недешево. У ресторанах першокласних готелів обід на двох обходився в 1 -2 крб. У меню ресторанів були традиційні та фірмові страви, а також делікатеси з національних кухонь різних країн. Іноді спеціально запрошували кухарів з Франції, Австрії, Німеччини, Польщі. При деяких ресторанах були трактири, влаштовані на манер російської кухні - з величезними самоварами, ікрою та слов'янськими стравами. Для іноземців це було дивиною, а значить, приносило прибуток. На десерт, наприклад у готелі "Континенталь", подавали: екзотичні фрукти (апельсини, ананаси та ін.), кілька різновидів морозива, шоколад зі Швейцарії та Франції, бонбоньєрки, драже, цукерки, кремові піраміди, різнобарвне печиво з родзинками, горіхами й цукатами, знамените київське сухе варення, десятки видів газо-ваних вод, безліч лікерів, коньяків, ромів, вин і наливков з усього світу.

Якщо ж комусь не вистачало цієї розмаїтості, можна було зайти до кондитерської, що сяяла вітринами буквально поряд на Хрещатику.

Найдорожчим ресторанним закладом Києва наприкінці XIX ст. вважався ресторан готелю "Метрополь". Належав він купцеві Дьякову і пропонував так звані "табльдоти" за плату один карбованець з людини. Престижними були також ресторани при готелях "Бель-Вю", "Європейський", "Гранд-Отель", "Континенталь", ресторан "Семадені" на Хрещатику; менш дорогі, але також вишукані страви подавали при готелі "Оріон". Ще дешевшими були страви в готелях "Древняя Русь" і "Марсель". Пристойний обід тут обходився в 30 - 40 коп.

Чашка кави в кав'ярнях на Хрещатику коштувала 20 коп., у фірмових - варшавській кав'ярні на Лютеранській та швейцарській на Прорізній - 25 коп. Чашку чаю можна було випити за 5, а склянку пива - за 12 коп.

При великих готелях працювали магазини. У будні дні вони були відкриті з восьмої ранку до дев'ятої вечора, а по неділях і святах - з другої години дня до восьмої вечора. Булочні й гастрономічні магазини працювали без вихідних.

При готелях працював цілий штат комісіонерів-посильних, які виконували різні дрібні доручення: доставку листів і посилок, квітів, наймання візника, невеликі покупки тощо. Утримували їх дві контори, що знаходилися неподалік від великих готелів на Хрещатику: Мировича (Хрещатик, 39) і Шпигановича (Хрещатик, 42). Послуги посильних коштували від 10 до 50 коп. незалежно від відстані. З дев'ятої години вечора плата подвоювалась. Пожилці могли наймати посильних за згодою - погодинно, подобово і помісячно.

Приймаючи замовлення на доставку листа або посилки, комісіонер видавав квитанцію. Як правило, комісіонери-посильні об'єднувались в артіль, яка несла відповідальність за кожного "червонокашкетника" і, якщо виникала потреба, повертала замовнику витрати або виплачувала штраф у сумі не більш як 100 крб.

З появою телефону всі великі готелі миттєво скористалися новим досягненням цивілізації і потреба в послугах комісіонерів-посильних відпала.

"Мебльовані кімнати" - один з різновидів тогочасних готелів. Вони знаходилися на всіх гомінких вулицях, конкурували з першокласними готелями, не поступаючись їм у сервісі. Найбільшою популярністю користувалися "мебльовані кімнати" "У Ільїнської" - на Володимирській вулиці, "У Іваницького" - на Золотоворітській, "У Діякова" - на Миколаївській площі (нині площа І. Франка), "У Познякава" - на Золотоворітській площі. Номери й мебльовані кімнати, що знаходилися далі від центральної частини міста (переважно на Подолі), коштували всього 30 - 40 коп. за добу.

"Подвір'я", заїжджі і постоялі двори. Особи, які зупинялись у Києві на тривалий час, наймали мебльовані кімнати в приватних будинках. Довгострокова оренда кімнати "з самоваром і прислугою" обходилась квартиранту в 15 - 20 крб за місяць, а на околицях і в передмісті плата становила всього 5 крб.

Під час щорічних контрактних ярмарків, що проходили в Києві в лютому, в зв'язку зі значним зростанням кількості гостей і ажіотажним попитом на житло ціни в готелях і приватних будинках зростали в 5 - 10 разів.

Богомольці, що приходили до київських храмів, зупинялись у "простеньких", але охайних і недорогих або зовсім безоплатних "странно-приймницях" Києво-Печерської лаври, Софійського, Михайлівського, Покровського і Братського Богоявленського монастирів, на подвір'ях великих церков.

Київська влада прагнула зробити все можливе, щоб гості міста дістали максимум задоволення під час проживання в Києві. Навіть при прокладанні трамвайних ліній враховувалася кількість готелів, розташованих уздовж маршруту. Хоча при готелях й існували служби з наймання екіпажів, однак ці послуги коштували дуже дорого, і бідніші клієнти оглядали Київ з трамвайного віконця.

На зміну модному на початку століття архітектурному стилю модерн прийшов конструктивізм, що перекреслив і м'які лінії ренесансу, і барокові орнаменти, і чітку гармонію класики. Хрещатик же зберігав своєрідність своїх ліній і форм, а щорічний приплив туристів перетворював його на різноликий і різномовний людський потік у зелені київських садів, парків і круч. Неповторні природні ландшафти, золоті куполи церков і соборів, у спорудженні яких брала участь ціла плеяда здчих, неповторна архітектура будинків, тиша і неквапливість київських вуличок у поєднанні з різноманітним набором сервісних послуг - усе це спонукало туристів повертатися до Києва знову і знову, з кожним разом все більше осягаючи його велич і красу. "Маленький Париж" - так називали Київ французи.

Нечисленні фотографії й малюнки, на жаль, не в змозі передати витонченість будівель, наприклад "Континенталю", спорудженого Браттманом і висадженого в повітря в 1941 р. під час відступу радянських військ, готелів "Бель-Вю", "Гранд-Отель" і "Французького", знищеного німцями, "Європейського", знесеного в 1978 р:

У XIX ст. розгортається будівництво готелів і на півдні України. Про розвиток готельного господарства в Криму йшлося в п. 2.2. Найрозвиненішим портовим містом стає Одеса, якій у 1817 р. було надано право користування порто-франко терміном на 30 років, що потім неодноразово подовжувалось до 1859 р. Це сприяло розширенню економічних зв'язків між країнами та народами, поживленню торгівлі, зростанню міста та його населення. Все це й зумовило широкий розвиток готельного господарства. У дореволюційній Одесі було 34 готелі та 6 заїжджих дворів. Назви готелів давали уявлення про географію туризму ("Лондонський", "Марсель", "Європейський", "Франція" та ін.) або статус проживальців ("Купецький", "Біржа", "Пасаж").

Однак на той час усе ще тільки створювалось, накопичувався європейський і світовий досвід, удосконалювалась сфера готельного господарства, з кожним роком займаючи все більші площі.

Отже, ми бачимо, що наприкінці XIX - на початку XX ст. на українських землях, що були територіями Російської та Австро-Угорської імперій, за прикладом деяких європейських країн почали створюватися перші туристські організації й товариства, формувалися туристські регіони і курортні зони. Загалом же туризм не став на цих територіях масовим явищем, на тому етапі він залишався ще привілеєм вищих прошарків суспільства - аристократії й буржуазії, оскільки саме ці соціальні верстви мали достатні кошти. В свою чергу, творча інтелігенція прагнула використати туризм і екскурсійну справу для просвіти народу й піднесення його національної свідомості. В дореволюційний період туризм належав до сфери громадсько-суспільної діяльності і тому значну роль у становленні туризму на українських землях відігравали видатні суспільно-політичні діячі, вчені, прогресивна національна інтелігенція.

Контрольні запитання

1. Чому перша туристська організація виникла саме у Великій Британії?
2. Назвіть перші туристські організації в Російській імперії.
3. З яких причин у другій половині XIX ст. Крим став привабливим курортним регіоном?
4. Поясніть, чому Кримсько-Кавказький гірський клуб називають першим бюро подорожей і екскурсій.
5. Схарактеризуйте передумови зародження туристсько-екскурсійного руху на західноукраїнських землях.
6. Назвіть організаторів туристсько-екскурсійних заходів у Галичині і на Волині.
7. Чому І. Я. Франко посідає особливе місце в історії вітчизняного туризму?
8. Розкажіть про туристсько-екскурсійну діяльність спортивно-пожежних товариств "Січ" і "Пласт".
9. Які чинники сприяли розвитку готельної справи в другій половині XIX - на початку XX ст.?
10. Назвіть найвідоміші готелі, побудовані в Києві та інших містах України в дорадянський період.

Розділ 3. Розділ 3. Розвиток туризму в Україні в міжвоєнний період (1918-1939 рр.)

3.1. Створення централізованої системи управління туризмом

Після закінчення першої світової війни значно змінилась політична карта Європи: на теренах Російської та Австро-Угорської імперій виникли нові держави з різним політичним і соціально-економічним ладом. Зазнала докорінних змін і геополітичне становище українських земель. На території Східної (Наддніпрянської) України встановилась радянська влада - Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР); з 1937 р. - Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР), столицею якої до 1934 р. був Харків. За Ризьким мирним договором (березень 1921 р.) частина західних областей України відійшла до Польщі (ще раніше, в 1918 р., Румунія окупувала Буковину; в 1919 р. Закарпаття дісталось Чехословаччині). Тому 20 -30-ті рр. в Україні характеризувалися суперечливими процесами та явищами в усіх сферах життя суспільства і в розвитку туризму також.

У грудні 1922 р. УСРР увійшла як суверенна республіка до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік і її подальша історія стала невіддільною від історії багатонаціональної більшовицької держави.

Стрижнем політики радянської влади в галузі туризму в 20 -30-ті рр. було створення державних організаційних засад управління туризмом, масове залучення населення до різних напрямів туристської діяльності, зміцнення і розширення матеріально-технічної бази туризму.

Тривалий час радянський туризм розвивався стихійно, не мав організаційного центру.

Майже 10 років тривали пошуки найбільш раціональних форм туристсько-екскурсійної роботи.

У 1926 р. при Народному Комісаріаті Освіти РРФСР було створене Об'єднане екскурсійне бюро, до складу якого увійшли: Бюро дальніх екскурсій Інституту методів позашкільної роботи, Екскурсійне бюро при Головополітосвіті та Екскурсійне бюро при музейному відділі Головнауки.

Однак наприкінці 1928 р. Об'єднане екскурсійне бюро було ліквідовано. Його замінило акціонерне товариство "Радянський турист" ("Рад-тур"), яке остаточно витіснило приватні туристичні контори й бюро.

Членами товариства могли стати громадяни, які придбали його акції. Одна акція коштувала 1 крб, проте право голосу мали лише власники не менш як 100 акцій.

Обов'язком акціонерного товариства було створення мережі туристських баз і маршрутів на всій території тодішнього Радянського Союзу, тобто розвиток планового туризму. Туристські й екскурсійні маршрути проходили місцями, пов'язаними з революційними подіями та соціалістичним будівництвом у країні.

Товариство мало власні турбази, будинки туристів, сезонні притулки, орендувало в містах готелі. На свої маршрути товариство "Радтур" розповсюджувало платні путівки.

До літа 1929 р. "Радтур" пропонував путівки на 29 маршрутів, прокладених як у європейській, так і в азійській частинах країни: в Центральній смузі Росії, на Уралі та Волзі, в Україні й у Криму, на Кавказі та в Закавказзі, на Алтаї і навіть по Паміру. Тривалість подорожей не перевищувала двох тижнів, що відповідало часу відпустки більшості працюючих.

Створення подібних організацій не вирішувало всіх проблем, пов'язаних з розвитком туризму в країні. Уявлення про нього наприкінці 20-х - на початку 30-х рр. було дуже неоднозначним. Для культкомісій профспілок туризм був чимось середнім між прогулянкою і пікніком, для рад фізичної культури - фізкультурою.

Самодіяльним туризмом Об'єднане екскурсійне бюро, а згодом акціонерне товариство "Радтур", не займалися. Профспілки в ту пору також не включали туризм у сферу своєї роботи й обмежувалися організацією лише так званих "масовок" (розважальних колективних виїздів працівників підприємств за місто у вихідні дні) та екскурсій у музеї.

Ініціатором і організатором розвитку масового самодіяльного туризму став комсомол (ВЛКСМ, Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді), що з середини 20-х рр. розгорнув широку діяльність з організації дозвілля молоді.

У січні 1927 р. Центральний Комітет ВЛКСМ і редакція газети "Комсомольская правда" провели нараду з організації масового туризму. На ній було прийнято рішення, що туризм має набути значного поширення, стати потужним засобом підвищення культурного і політичного рівня молоді, ознайомлення з історією та сучасним життям країни, а також сприяти залученню молоді до комсомолу.

До редакції "Комсомольской правды" почали надходити відгуки читачів. Запитували, як скласти групи, розробляти маршрути, виготовляти човни та спорядження, звертались за конкретними порадами. Було створено спеціальну групу (на громадських засадах) для відповідей. "Комсомолка" започаткувала рубрику "Поштова скринька туриста". Дуже корисними виявилися видані ЦК ВЛКСМ листівки з техніки різних видів подорожей, особливо місцевого туризму.

Уже в березні 1927 р. на V Всесоюзній конференції ВЛКСМ було заявлено, що в країні з'явився рух, яким раніше спілка не займалася, - пролетарський туризм.

У січні 1928 р. редакція журналу "Всемирный следопыт" почала видавати на допомогу туристам окремих додаток - "Всемирный турист".

У січні 1927 р. ЦК ВЛКСМ висунув ідею про створення масового туристського добровільного товариства. Основою його мали стати осередки на підприємствах і в навчальних закладах. Однак цю пропозицію не підтримали ні профспілки, ні Народний комісаріат освіти. Найбільший спротив чинило товариство "Радянський турист". Основним напрямом туризму "Радянський турист" вважав стандартні поїздки за путівками, а самодіяльні подорожі розглядав як зайвий тягар, адже вони завдавали багато клопоту і не давали бажаного прибутку. Тому самодіяльні групи (що дістали назву "диких") найчастіше навіть не допускали на території турбаз, не говорячи вже про надання їм будь-якої допомоги.

Суперечки тривали, а справа не чекала. Проте знайшовся вихід. Ще влітку 1923 р. у Москві відновило свою діяльність дореволюційне Російське товариство туристів (РТТ). У 1928 р. воно об'єднувало близько 500 чоловік (з них лише один робітник) і являло собою невеликий закритий клуб, що стояв осторонь від життя країни. Керівники Російського товариства туристів не виявляли жодного інтересу до масового туризму.

Переконавшись у нереальності швидкого створення нової громадської організації, ЦК ВЛКСМ вирішив використати Російське товариство туристів. За сприяння Бюро туризму при Московському комітеті ВЛКСМ до Російського товариства туристів вступило близько 1500 молодих туристів. На московській конференції туристів, що відбулася в січні 1929 р., вони висловили пропозицію про перейменування Російського товариства туристів на Товариство пролетарського туризму РРФСР.

Після московської конференції нове керівництво організації поставило перед Народним комісаріатом внутрішніх справ вимогу про зміну назви і статуту товариства, і 30 листопада 1929 р. запропонований статут був затверджений. Так у країні з'явилася масова туристська організація - Товариство пролетарського туризму РРФСР, скорочено ТПТ. Очолив його М. В. Криленко.

Микола Васильович Криленко (народився 2 травня 1885 р. в селі Бехтєєво Сичевського повіту Смоленської губернії, помер 29 липня 1938 р.) - партійний і державний діяч. Освіту здобув на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету (1909), юридичному факультеті Харківського університету (1914). У 1904 р.

вступив до Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), більшовик. За часів радянської влади вів велику партійну роботу, обіймав важливі державні посади організаторів соціалістичної юстиції й суду, заснованого не на законності, а на "революційній необхідності". Він очолював Всесоюзне товариство пролетарського туризму і екскурсій, Шахово-шашкову асоціацію СРСР, керував експедиціями на Памір (1930-1934 рр.). У 1938 р. М. В. Криленка було заарештовано і страчено. У 1955 р. його реабілітували.

Уже через рік після створення у Товаристві пролетарського туризму РРФСР налічувалося 50 тис. чоловік (замість 501 члена Російського товариства туристів у 1928 р.).

Товариство пролетарського туризму РРФСР швидко набирало сили, зміцнювалось і розвивалось. Обсяг роботи вже через рік значно перевищив масштаби діяльності акціонерного товариства "Радянський турист". Тоді Бюро Товариства пролетарського туризму, підтримане ЦК ВЛКСМ, ухвалило питання про злиття двох організацій. Питання про злиття було всебічно розглянуто на спеціально скликаній нараді при агітмасовому відділі ЦК ВКП(б) за участю всіх зацікавлених організацій. Нарада визнала добровільне товариство найбільш вдалою формою об'єднання туристів для розвитку їхньої громадської активності і творчої ініціативи.

Рада Народних Комісарів Союзу РСР 8 березня 1930 р. прийняла Постанову про злиття акціонерного товариства "Радянський турист" із Товариством пролетарського туризму РРФСР та про створення Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму і екскурсій (ТПТЕ). Нову туристську організацію, як і Товариство пролетарського туризму РРФСР, очолив М.В. Криленко.

Всесоюзному добровільному товариству пролетарського туризму і екскурсій доручали всю туристсько-екскурсійну роботу і передавали всі державні туристські організації, що існували в країні. Було затверджено Оргбюро (до Всесоюзного з'їзду) товариства у складі: М.В. Криленко (голова), Л. М. Гурвич (звільнений заступник голови) і В. П. Антонов-Саратовський.

Всесоюзне добровільне товариство пролетарського туризму і екскурсій створювалось як цілком самостійна громадська організація, не підпорядкована жодному наркомату або іншій установі. Цим туризм визнавався як серйозна частина всього культурного життя країни.

Однак головне завдання Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму і екскурсій полягало в пошуках специфічних форм допомоги соціалістичному будівництву. Однією з них була громадсько-політична робота туристів під час походів: проведення бесід з місцевим населенням (особливо в глухих і віддалених районах), постачання літератури, трудова допомога в збиранні врожаю тощо. Наприклад, харківські туристи відремонтували в сільгоспартілі "Новий шлях" трактор і дві косарки, обмолотили частину врожаю і допомогли відвезти зерно на елеватор.

Товариство пролетарського туризму і екскурсій підготувало й видало серію кишенькових мовних довідників більш як двадцятьма мовами народів СРСР. Подібних видань країна тоді не знала, і "розмовники" мали успіх не лише серед туристів.

Товариство пролетарського туризму і екскурсій брало участь і в господарському будівництві, організувавши зокрема Всесоюзний дослідницький похід "За сировиною для верстатів п'ятирічки".

Товариство видавало два журнали: масовий - "На суше и на море" (спочатку щомісяця, потім два рази на місяць) і організаційно-методичний щомісячник - "Турист-активист". Як додаток до журналу "На суше и на море" виходила "Библиотека туриста" - невеликі брошури, авторами яких були самі туристи. Крім того, у Москві було створено державне видавництво "Физкультура и спорт" (1923 р.), у якому виходили книги з методики й техніки різних видів туризму, з описами туристських районів і конкретних маршрутів.

У 1930 р. уряд виділив кошти на будівництво в Москві Будинку туриста. Проект передбачав спорудження бази на дві тисячі місць, туристського комплексу з клубом, кіно-та лекційними залами, бібліотекою, магазином "Турист", фотолабораторіями тощо. Тут же планувалось розмістити Центральну і Московську ради Товариства. Вдалося завершити лише першу чергу комплексу - 10-поверховий корпус на розі Арбату і Грошового провулка. Подальше будівництво перервала Велика Вітчизняна війна.

У 1930 р. політичною сенсацією стала організована Товариством пролетарського туризму і екскурсій поїздка 250 ударників праці навколо Європи на теплоході "Абхазія". Учасників приймали у Німеччині, Італії і Туреччині (Велика Британія і Франція не дозволили зупинитися на своїх територіях) працівники радянських повпредств. До Неаполя на всі дні перебування "Абхазії" спеціально приїжджав відомий російський письменник О. М. Горький. Про поїздку було створено кілька книг і кінофільмів.

Важливою подією в діяльності Товариства став Всесоюзний з'їзд, що відбувся в 1932 р. у Колонній залі Будинку профспілок. Делегати представляли 800 тис. членів Товариства. ТПТЕ мало вже понад 300 турбаз, його фінансовий план на 1932 р. перевищив 80 млн крб. Учасників самодіяльних походів налічувалося сотні тисяч. З'їзд підкреслив, що "минулий період цілком підтвердив установку на розвиток туристського руху в СРСР як масового добровільного товариства". Це відзначили і керівні партійні діячі, лідери профспілок, видатні вчені, що брали участь у роботі з'їзду. Делегати докладно обговорили стан справ, з'ясували недоліки, накреслили найближчі завдання.

Закінчився з'їзд обранням Центральної ради (замість Оргбюро), переважну більшість якої становили громадські працівники-туристи (з 15 членів президії 11 були аматорами походів). Апарат Центральної ради (як і місцевих рад) комплектували переважно з туристського активу.

У листопаді 1932 р. в Москві почалися заняття в першому туристсько-екскурсійному технікумі.

Одночасно з розвитком туризму в СРСР проводилась велика робота зі створення фізкультурно-оздоровчого руху. Декретом ЦВК від 20 липня 1925 р. було створено Вищу раду фізичної культури РРФСР, а 1 квітня 1930 р. постановою ЦВК затверджено Всесоюзну раду фізичної культури. У грудні 1930 р. було затверджено перший у країні фізкультурний комплекс "Готовий до праці й оборони СРСР" (ГПО).

На початку 1932 р. відбулася I Всесоюзна конференція з планування охорони здоров'я, фізкультури і туризму.

Товариство пролетарського туризму і екскурсій боролось проти спроб звести туризм до однієї з галузей фізкультури, що звужувало і спотворювало завдання пролетарського туризму і означало, по суті, спробу ліквідації самодіяльного масового туристського руху.

Вміле поєднання відпочинку в кращих його формах із підвищенням політичного і культурного рівня, проведенням громадської роботи в походах - так визначалась основна мета пролетарського туризму.

До літа 1932 р. Товариство мало 360 турбаз і будинків туриста загальною кількістю 17 тис. місць. У країні діяло 177 далеких оперативних (планових) маршрутів, з них 103 індустріальних, 40 краєзнавчих, 23 сільськогосподарських, 11 - для іноземних робітників і фахівців.

Товариство пролетарського туризму і екскурсій не тільки посіло одне з важливих місць серед радянської пролетарської громадськості, а й почало набувати суспільно-політичного авторитету за кордоном серед широких, насамперед робітничих мас. До Товариства надходили численні запити від окремих членів різних зарубіжних туристських товариств. Нарешті, що надзвичайно важливо, до Товариства почали звертатися робітники з-за кордону, що свідчило про їхню широку зацікавленість і бажання побувати в СРСР та на власні очі побачити досягнення Країни Рад.

Зміцнилися зв'язки Товариства з профспілками. ВЦРПС задовольнила прохання Центральної ради Товариства пролетарського туризму і екскурсій про надання місцевим

профорганізаціям дозволу фінансувати самодіяльні туристські групи з коштів на культроботу. Крім того, надалі був визначений і установлений відсоток з коштів соцстраху на придбання завкомами путівок на планові маршрути, причому путівки надходили в розпорядження осередків Товариства.

У 1935 р. журнал "На суше и на море" всебічно висвітлював діяльність Товариства. "У роботі всіх організацій Товариства пролетарського туризму і екскурсій усе більше місце починає займати справжній туризм. На задній план відходять "масовки" - головна форма туристської роботи 2 - 3 роки тому", - так зазначалося в статті "Більше турботи про туриста". Президія Центральної ради Товариства прийняла рішення про введення значка "Турист СРСР". Було прийнято положення про значок. Начебто все йшло до піднесення туризму.

Діяльність Товариства перервалася зненацька і рішуче.

17 квітня 1936 р. Президія ЦВК СРСР у своїй постанові визнала недоцільним подальший розвиток туризму в рамках добровільного товариства й ухвалила його ліквідувати. Все майно Товариства передавалося ВЦРПС, при якій створювалося Туристсько-екскурсійне управління (ТЕУ). За аналогією в Україні Укрпрофрада створила Українське республіканське туристсько-екскурсійне управління (УРТЕУ). Керівництво самодіяльним туризмом доручалося Всесоюзній раді фізичної культури при ЦВК, де почала працювати Всесоюзна секція туризму.

У середині 30-х рр. було ліквідовано не тільки Товариство пролетарського туризму і екскурсій, а й майже всі масові добровільні товариства: "Друг дітей", "Автодор", "Геть неписьменність", "Техніка - масам" та ін. До цього часу в країні вже склалася сталінська адміністративно-бюрократична система. їй не потрібні були самодіяльні громадські організації, які об'єднували сотні тисяч активних ентузіастів, що віддавали свої знання і сили улюбленій справі. Їх заміняли надійними чиновниками. Добровільні товариства розглядалися як потенційно небезпечні "гнізда контрреволюції", зручні вивіски для "ворогів народу".

Радянська політична система брала туризм під надійну державну опіку.

Крім внутрішнього в Радянському Союзі наприкінці 20-х - на початку 30-х рр. починає розвиватись і міжнародний туризм.

Процеси, що відбувались в історії радянського туризму в 20 -30-ті рр., неможливо розглядати поза зв'язком зі світовими процесами.

На розвиток міжнародних туристських зв'язків украй негативно вплинула перша світова війна. У цей період (1914 - 1918 рр.) туризм значно призупинив свою діяльність. Трагічним символом цього періоду стала загибель "Лузитанії" з туристами на борту, потопленої німецьким підводним човном.

Водночас слід зазначити, що військові потреби сприяли вдосконаленню як залізничного, так і автомобільного транспорту. Крім того, для перевезень людей почали використовувати й авіацію.

Вдивляючись у минуле, можна помітити, що історія розвитку туризму тісно пов'язана з винаходом нових транспортних засобів. Умовно в ній можна виділити епоху залізниць, епоху автомобілів, епоху реактивних авіалайнерів, епоху круїзів на морських лайнерах.

Початок ХХ століття, яке збагатило індустрію туризму новими досягненнями науково-технічної революції та визнанням світового співтовариства, насамперед був ознаменований винаходом повітроплавання.

Повітряний транспорт значно зменшив вартість подорожей, і це дало змогу мільйонам людей стати туристами. Наслідком зростаючого попиту на туристські послуги були бурхливі темпи будівництва готелів і ресторанів у всьому світі. Швидкість повітряного транспорту дозволяла мільйонам "відпускників" з легкістю переміщатися з континенту на континент.

Закінчення першої світової війни поклато початок новому етапу в розвитку міжнародного туризму. Значно збільшився потік американських туристів до Європи, що було пов'язано зі зростанням ролі США на світовій арені й активізацією американського капіталу на континенті. Завдяки стабільному долару американці досить впевнено почували себе скрізь. На початку 20-х рр. щороку за кордон вирушали 308 тис. американців. Не менш активно подорожували туристи з Британських островів. На другу половину 20-х рр. припадає і початок розвитку міжнародного туризму в СРСР.

Минуло довгих 10 років блокади, дипломатичної ізоляції та інтервенції; настав час для налагодження контактів молодого Радянської держави зі світовим співтовариством. Стрімке зростання зовнішньополітичних і економічних зв'язків СРСР створювало передумови для збільшення потоку іноземних туристів.

Виникла необхідність у спеціальній організації, яка б виконувала весь обсяг робіт щодо залучення та обслуговування іноземних туристів в СРСР. Незабаром питання було вирішене. Рада праці й оборони СРСР своєю постановою від 11 квітня 1929 р. створила Державне акціонерне товариство з іноземного туризму в СРСР при Наркоматі зовнішньої і внутрішньої торгівлі (див. [додаток 4](#)).

Завдяки "Інтуристу" іноземці дістали можливість побачити на власні очі, що ж відбувається в країні, яка зазнала глобальних потрясінь, як на практиці здійснюється історичний експеримент, учасниками якого стали мільйони людей більш ніж 100 націй і народностей, у тому числі й український народ.

З перших днів "Інтуристу" доводилось розвивати свою діяльність у двох напрямках: "зовнішню", пов'язану з продажем турів до СРСР на закордонних ринках, і "внутрішню", тобто організацію їх приймання та обслуговування в країні. А це - розміщення, харчування, екскурсії, перевезення на літаках, кораблях, у поїздах, автобусах, відвідування театрів і концертів, продаж сувенірів і багато іншого.

"Інтурист" дістав ексклюзивне право виходити на зарубіжні туристські ринки, відкривати за кордоном свої відділення і представництва.

8 червня 1929 р. Декретом Народного комісаріату торгівлі СРСР був затверджений перший статут "Інтуриста", його організаційна структура. Головою Правління був обраний представник Наркомторгівлі СРСР О. С. Сванідзе.

Статутний капітал "Інтуриста" в 1929 р. був визначений у 5 млн крб, розділених на 200 акцій по 25 тис. крб кожна. Засновниками були Народний комісаріат торгівлі СРСР, Радянський торговельний флот і Народний комісаріат шляхів сполучення СРСР, а також інші радянські організації.

У 1933 р. Президія ЦВК СРСР прийняла спеціальну постанову про злиття Державного акціонерного товариства з іноземного туризму в СРСР "Інтурист" і Всесоюзного акціонерного товариства "Готель". Нова організація була названа Всесоюзним акціонерним товариством з іноземного туризму в СРСР - ВАТ "Інтурист". Статутний капітал Товариства становив у цей період 35 млн крб.

Розширювалася мережа закордонних контрагентів, які здійснювали продаж послуг іноземним туристам. Однак ділові контакти не виникали самі по собі: представники "Інтуриста" виїжджали на переговори, намагалися зацікавити турагентства подорожами до СРСР, розробляли умови співробітництва. Неоціненну допомогу в цьому надавали радянські посольства і торгові представництва.

Однак найважливішим напрямом і турботою "Інтуриста" був прийом іноземців у Радянському Союзі. З цією метою велася наукова розробка туристських маршрутів містами і союзними республіками СРСР, у тому числі Україною.

Програми поїздок іноземних гостей зазвичай не обмежувалися відвідуванням одного міста. Тому необхідно було забезпечити якісне обслуговування туристів на всьому маршруті поїздки по СРСР.

Усе це потребувало відповідної інфраструктури - готелів, мотелів і кемпінгів, ресторанів і кафе. Слід зазначити, що діяльність "Інтуриста" великою мірою сприяла

збереженню унікальних пам'яток архітектури і культури, розвитку народних ремесел (петриківського розпису, решети лівської вишиванки тощо).

Діяльність "Інтуриста" була специфічною і багатопрофільною. Вона потребувала відповідних форм керівництва і виняткової уваги до добору кадрів. Адже іноземцям дозволялося побачити тільки те, що влада вважала за потрібне показати. Вимоги до персоналу були дуже високими: крім вільного володіння двома-трьома іноземними мовами, знання історії країни й історії мистецтв, співробітники "Інтуриста" повинні були вільно орієнтуватися в розстановці політичних сил у світі. Вони мали оволодіти вмінням знаходити оптимальний вихід у несподіваних ситуаціях, уміти цікаво розповідати і вчасно змовчати. Обов'язковими були такі особисті якості, як доброзичливість, гарні манери і приємна зовнішність.

"Інтурист" дістав монопольне право на обслуговування всіх іноземних громадян незалежно від того, з якою метою вони прибували до СРСР: як туристи, комерсанти чи як технічні фахівці.

Почали відкриватися перші фірми "Інтуриста" за кордоном: "Moscow Limited" (Велика Британія), "Intourist GmbH" (Німеччина) та ін. Зустрінутий на іноземних ринках з деякою настороженістю, "Інтурист" усього за кілька років зумів завоювати достатній авторитет.

Найбільші турфірми світу визнали "Інтурист" і вступили з ним у співробітництво. З 1934 р. почалася співпраця з такими найбільшими світовими компаніями, як "American Express Co" (США) і "Thomas Cook & Son" (Велика Британія).

Почала розвиватися і рекламна діяльність. Вийшов у світ ілюстрований журнал "Soviet Travel" тиражем 10 тис. примірників, який розповсюджували через представництва "Інтуриста" в ряді країн Європи та Америки.

Слід зазначити, що зацікавленість поїздками до СРСР виявляли передусім громадські діячі, журналісти й політики. У 20 -30-х рр. Радянський Союз відвідали відомі письменники: Мартін Андерсен-Нексе, Теодор Драйзер, Бернард Шоу, Ромен Роллан, Рабіндранат Тагор, а також численні делегації. Після поїздок до Радянської Росії датський письменник Мартін Андерсен-Нексе присвятив їй книгу "Назустріч молодому дню", а американський письменник Теодор Драйзер опублікував статтю "Значення СРСР у нинішньому світі".

Бернард Шоу заявив, що Радянська Росія є найцікавішою країною в світі і з кожним роком стає все більш привабливою.

У 1931 р. "Інтурист" спільно з Інститутом Арктики організував унікальний круїз по Північному Льодовитому океану на криголамі "Малыгин" до берегів землі Франца Йосифа. Учасник круїзу, відомий арктичний дослідник, італійський конструктор дирижаблів Умберто Нобіле з великою похвалою відгукнувся про роботу співробітників "Інтуриста".

У перші роки свого існування "Інтурист" практично не мав власної матеріальної бази. У результаті злиття з ВАТ "Готель" у розпорядженні "Інтуриста" з'явилася мережа комфортабельних готелів і ресторанів, а також автотранспорт. Виникли реальні можливості підвищити якість послуг гостям з-за кордону.

У 1938 р. "Інтурист" уже мав у своєму розпорядженні 27 готелів (2778 номерів) і 26 ресторанів (5713 посадкових місць), 334 одиниці автотранспорту, причому 85 % автомашин були вітчизняного виробництва. У 1932 р. оборот усіх підприємств "Інтуриста" становив 48 млн крб, а в 1938 р. він досяг 98 млн крб. Загальна сума обороту підприємств системи за 1932 - 1938 рр. становила 0,5 млрд крб, а прибуток від їхньої діяльності - понад 100 млн крб.

У 1939 р. постановою РНК СРСР Всесоюзне акціонерне товариство з іноземного туризму в СРСР було передане в підпорядкування Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР. За 10 років існування "Інтуриста" Радянський Союз відвідало понад мільйон іноземних туристів. Вони стали свідками бурхливого економічного зростання, ентузіазму, досягнень

і трагедій великої країни. Розповіді цих людей, їхні особисті враження багато в чому вплинули на громадську думку, і це зіграло не останню роль у визначенні взаємовідносин СРСР і світового співтовариства. Однак міжнародний туризм у 30-ті рр. розвивався в СРСР переважно як в'їзний. Виїхати з Радянського Союзу за кордон було справою непростю. Виїзний радянський туризм у ті часи був зведений до мінімуму. Автором "виїзної системи" був народний комісар з іноземних справ Г. В. Чичерін. Виняток робили лише для партійних і радянських функціонерів, а також пролетарських письменників. Інші бажанчі подорожувати подавали заяву і чекали рішення виїзної комісії. Якщо рішення було позитивним, то в паспорті ставилася відмітка "Виїзд до..."

Таким чином, міжнародний туризм в СРСР у 20 -30-ті рр. робив перші впевнені кроки під контролем радянської держави.

3.2. Туристсько-екскурсійна справа і краєзнавчий рух у Радянській Україні в період "українізації" (1923-1933 рр.)

Політика "українізації", яку проводили більшовики в 1923 - 1933 рр., сприяла національно-духовному відродженню України. Справді, в той період спостерігався потужний розвиток української мови, освіти, літератури, театру, преси, краєзнавства, екскурсійної справи. Ці процеси відбувались на тлі сподівань української інтелігенції на можливість розвивати в нових умовах українську культуру, нести в народ знання, освіту. Тому українські митці, вчені, краєзнавці в своїй праці виявляли високу самовідданість, жертвність, ентузіазм.

У ході національно-культурного відродження в Україні значної ваги набула туристсько-екскурсійна справа. Екскурсії розглядалися як важливий інструмент, метод виховної, культурно-пізнавальної роботи серед широких верств населення.

Розвиток екскурсійної справи підтримували як культурно-наукова громадськість, так і більшовицький уряд України, хоча завдання в них були різні. Відомі вчені, краєзнавці - М. Грушевський, В. Щербина, И. Гермайзе, В. Артоболевський, Д. Щербаківський, М. Біляшівський, С. Русова та багато інших, - які стояли біля витоків туристсько-екскурсійної справи, намагалися за допомогою широкого застосування екскурсій просвітити народ, відродити його історичну пам'ять, поглибити історичні знання, закласти у свідомість численних екскурсантів необхідність зберігати пам'ятки минулого, національно-культурну спадщину, тобто сприяти духовному розвитку народу.

Переконливим доказом активізації краєзнавчого руху є туристсько-екскурсійна робота на Чернігівщині в 20-х рр.

Незважаючи на вкрай складну політичну кон'юнктуру (громадянська війна), вже в 1919 р. за ініціативою місцевої інтелігенції в Чернігові при Спілці працівників освіти виникло Бюро з організації екскурсій. Наступного, 1920 року його було підпорядковано екскурсійно-виставковій (згодом екскурсійно-виставково-музейній) частині - структурному підрозділу губернського відділу народної освіти. Мета, яку ставило перед собою екскурсбюро, формулювалася так: "дати уявлення про історичне минуле м. Чернігова, про природу околиць Чернігова, про економічне життя, про здобутки культури в рамках місцевого життя".

Було опрацьовано кілька циклів екскурсій - природничо-історичний, історико-археологічний, літературно-художній, виробничий. Водночас розроблялися туристсько-екскурсійні маршрути до Батурина, Любеча, Седнева, де в оточенні чудової природи милували око численні пам'ятки історії та культури. З екскурсійним бюро в цей час на постійній основі співпрацювали найкращі наукові сили Чернігова, відомі історики, археологи, етнографи - С. Баран-Бутович, В. Дроздов, В. Дубровський, Б. Пилипенко, В. Шугаєвський. У 1924 р. екскурсійне бюро перейшло в підпорядкування Чернігівського історичного музею, який невдовзі "поглинув" його як окрему структуру.

У 1931 р. під грифом Українського комітету охорони пам'яток культури з'явився друкований путівник, призначений для туристів по Новгород-Сіверському державному заповіднику, щойно створеному на території тамтешнього Спасо-Преображенського монастиря.

Краснавчий рух набував поширення і в інших регіонах України.

Водночас більшовицький уряд і партійні органи не ставили собі за мету зберегти для майбутніх поколінь козацькі могили та церкви над Дніпром. Вони прагнули використати туризм і екскурсії як важіль ідеологічного впливу на населення з метою формування соціалістичної свідомості, переконання людей у перевагах соціалістичної системи.

Екскурсійна робота визначалася однією з основних у мережі політичної освіти та виховання трудящих мас і посідала важливе місце в культурній розбудові країни. Утвердження її на державному рівні потребувало впровадження централізованого керівництва екскурсійними установами з метою їх організаційного та фінансового зміцнення. Отже, виникла об'єктивна потреба їх об'єднання в єдиному культурно-господарському комплексі. Процес створення туристсько-екскурсійної системи відбувався поетапно, з впровадженням різних форм керівництва та регулювання взаємин з вищими органами управління. Практично в 20-ті роки туристсько-екскурсійну роботу в Україні організовували такі структури: Екскурсійно-виставково-музейний відділ Наркомосу УСРР (ЕВМ, 1919-1928), Українське мішане пайове екскурсійне товариство (УМПЕТ, 1928-1929), акціонерне товариство Укртуре (1926-1930).

Екскурсії широко застосовували навчальному процесі нової трудової школи і в позашкільній освіті. їм надавалося великого значення як дієвому засобу пролетарського навчання та комуністичного виховання народних мас. З 1919 р. у позашкільному відділі Наркомосу УСРР починає працювати Екскурсійно-виставково-музейна секція. Завдяки їй створенню виникла можливість організувати єдиний центр об'єднання та координування всієї екскурсійної роботи в Україні і широко розгорнути її на державному рівні. Такі секції почали діяти в багатьох губернських відділах освіти. Наприклад, секція ЕВМ Одеської губнар-освіти відразу організувала екскурсійне бюро. З 1920 р., після реорганізації позашкільного відділу, екскурсійна справа почала підпорядковуватися Головному комітету політосвіти республіки. Комітет передусім спрямував свою діяльність на організацію єдиної мережі політустанов УСРР. Таке рішення було затверджено на пропагандистській нараді Комітету політосвіти (1922 р.). Воно значною мірою сприяло створенню системи туристсько-екскурсійних закладів. Згідно з тезами й постановами Нарادی, ЕВМ розробив свої положення про формування туристсько-екскурсійних закладів в усіх територіально-адміністративних районах - повітах, округах, губерніях тощо. Залежно від обсягу роботи, місця розташування вони поділялися на екскурсійні пункти, екскурсійні бази, екскурсійні комуні. Завершували цю структуру Всеукраїнська екскурсійна база та Всеукраїнська екскурсійна комуна. Головне завдання такої структури туристсько-екскурсійних закладів полягало в тому, щоб, організувавши роботу на місці, розгорнути її по всій Україні.

Екскурсійні пункти відкривалися у віддалених містечках і селах при клубах промислових підприємств, сільбудах. Екскурсійні бази - в місцях, багатих на історичні пам'ятки, а також з привабливими природно-кліматичними умовами. Екскурсійні комуні - в повітових, губернських і обласних містах. Вони керували роботою екскурсійних пунктів і баз, домагаючись найефективнішого їх використання. В екскурскомунах діяли: екскурсійно-виставкові кабінети, бібліотеки, лабораторії для дослідження матеріалів, зібраних під час екскурсій, монтажні майстерні для створення в них музейних експонатів, гуртожитки для туристів і екскурсантів. В екскурскомунах був значний штат працівників: завідувач комуни, завідувач музею, інструктори лабораторії, майстерні та бібліотеки, організатор і керівник екскурсій, завідувач гуртожитку.

Загалом екскурсійна мережа ЕВМ була двоступінчастою. Перший ступінь - осередки масової екскурсійної роботи, що діяли при селянських будинках; другий - керівні заклади

губернського, обласного та всеукраїнського значення. Отже, система туристсько-екскурсійних закладів ґрунтувалася на основі міцного внутрішнього зв'язку та вертикальної схеми керівництва. Діяльність і зміцнення системи залежали від її розширення, відкриття нових екскурсійних закладів. Особливо цей процес активізувався після прийняття в 1922 р. Кодексу про народну освіту, в другому розділі якого окремо розглядалося питання про формування екскурсійної мережі. Так, якщо до 1923 р. в ЕВМ відділі Харківської губполітосвіти функціонувало 30 екскурсунктів, то за один тільки звітний період 1923-1924 рр. їх було відкрито ще 30.

До мережі ЕВМ входило також багато екскурсбаз, що працювали при великих підприємствах і установах, де часто проводилися екскурсії. Тільки в Харкові їх налічувалося 39. Екскурсійно-виставково-музейний відділ за свою майже десятирічну діяльність заклав основні підвалини державної системи туристсько-екскурсійних закладів і створив усі передумови для їх подальшого розвитку. А потреба в цьому була надзвичайно великою, бо кінець 20-х рр. характеризувався різким зростанням туристсько-екскурсійного руху, який мав не тільки організовані, а й стихійні форми. Діючі екскурсійні заклади вже не могли задовольнити потреби всіх бажаючих взяти участь у туристських подорожах, їх маршрути прокладалися не тільки по Україні, а й по Союзу. Значно збільшився прийом туристів на екскурсбазах. Отже, для подальшого розвитку туристсько-екскурсійної справи потрібно було сконцентрувати її в новій структурі, яка б займалася розвитком тільки екскурсійної справи.

Нагадаємо, що ЕВМ, крім екскурсій, керував також виставками та музеями. Тому в 1928 р. за ініціативою Наркомосу УСРР було створено нову структуру - Українське мішане пайове екскурсійне товариство (УМПЕТ), або Екскурсійне товариство. ВУЦВК і Раднарком УСРР у 1929 р. прийняли постанову "Про сприяння роботі УМПЕТу". У ній зазначалося, що УМПЕТ має стати справді провідним центром екскурсійної роботи в Україні.

УМПЕТ почав швидко розгортати свою діяльність, використовуючи весь господарський і методичний потенціал, що був накопичений ЕВМ відділом Наркомосу. Основний напрям його роботи полягав у подальшій розбудові мережі екскурсійних закладів. Для практичних дій у цьому плані велике значення мало прийняття Постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 28 серпня 1928 р. "Про увільнення від республіканських і місцевих податків Українського мішаного пайового товариства". Це відкрило перед УМПЕТом значні можливості для швидкого організаційного та економічного розвитку. Адже пільги поширювалися на всі філії, представництва, агентства, екскурсійні бази Товариства, на організовані ним їдальні закритого типу, транспорт, кіоски при екскурсійних базах для продажу методично-красознавчої літератури та на виробництво спорядження для туризму.

І вже в першому своєму туристському сезоні 1928- 1929 рр. УМПЕТ з 16 лютого до 1 жовтня 1929 р. збільшив свій капітал на 59 800 крб.

Розвиток туристсько-екскурсійної справи визначався й тими пільгами, які надавалися учасникам екскурсій та подорожей. Порівняльний аналіз заробітної платні робітників і цін на путівки свідчить, що економічне становище в Україні в 20-х рр. було складним, а отже, матеріальні можливості робітників були невисокими. їхня заробітна платня в 1925 -1926 рр. становила 44 крб 80 коп., в 1926-1927 рр. - 54 крб 58 коп., в 1927 - 1928 рр. - 61 крб 70 коп. Ціни на путівки були різними, залежно від дальності, тривалості маршруту. Наприклад, подорож пароплавом Волгою на 12 днів коштувала 58 крб, у Крим на 10 днів - 38 крб, екскурсія за маршрутом Київ - Дніпро - Дніпрельстан на 11 днів коштувала 24 крб, Донбас - Дніпрельстан - Криворіжжя на 12 днів - 30 крб.

Отже, перед керівними органами туристсько-екскурсійної справи стояло завдання допомогти наблизити вартість екскурсій до матеріальних можливостей робітництва, селянства, учнівства. Питання пільгового забезпечення екскурсантів поступово вирішувалося, хоча й з великими труднощами. Так, у бюджеті Наркомосу УСРР в 1926-

1927 рр. було передбачено виділити 30 000 крб для проведення екскурсій серед студентів і робітфахівців, 3000 крб - серед селян. Приклад у вирішенні складного питання пільгового забезпечення шкіл, середніх і вищих навчальних закладів підтверджується таким документом: "Інструкція про порядок застосування екскурсійного тарифу, встановленого постановою тарифного Комітету НКШС (Народного комісаріату шляхів сполучення) від 28 червня 1923 р."

Цінним було те, що, відповідно до інструкції, встановлений тариф на залізницях і внутрішньому водному транспорті в розмірі 75 %-ї знижки для екскурсійних учнівських груп усіх навчальних закладів був дійсним і для наукових співробітників навчальних і наукових установ. Кожний Головком Наркомосу мав виділити відповідального представника для розподілу пільгового фонду серед екскурсійних груп підвідомчих йому навчальних закладів. Для одержання пільгових посвідчень організатору екскурсії потрібно було подати в Наркомос письмову заяву із зазначенням мети екскурсії, кількості екскурсантів (окремо учнів і вчителів) з іменним списком, назвами всіх пунктів зупинок і з тривалістю кожної зупинки, транспорту, який використовуватиме група, дати виїзду і терміну повернення групи. Отримані в Наркомосі посвідчення на одержання квитка за пільговим тарифом пред'являли в каси разом з талоном, завіреним печаткою Наркомосу і Центрального фінансового управління. На пільговому квитку проставляли номер талона і номер посвідчення. Пільговий тариф надавали екскурсійній групі в кількості не менш як 10 учнів і 5 учителів та наукових співробітників. Тривалість екскурсійної подорожі не повинна була перевищувати двох місяців. Дозволялося зробити 4 тривалі зупинки. Згідно з "Інструкцією про користування пільговим екскурсійним тарифом" від 3 серпня 1928 р., кожне посвідчення видавалося на одну особу. Талон і посвідчення можна було використати тільки для однієї екскурсійної поїздки. Щоб використати пільгові квитки найдоцільніше, рекомендувалося проводити дальні екскурсії. Використання пільгових екскурсійних квитків ставало дедалі активнішим, і в 1927 р. Народний комісаріат освіти спромігся розподілити їх по округах для шкіл масової освіти, педагогічних технікумів, вечірніх робітничих технікумів, сільськогосподарських шкіл.

Впровадженню пільгової політики сприяло і прийняття Радою Народних Комісарів УСРР Постанови про оперативні плани роботи Народного комісаріату освіти УСРР на 1927 - 1928 навчальний рік. У постанові, зокрема, відзначався великий потяг широких мас дорослих і молоді до культурно-освітніх екскурсій і відповідно до цього приймалося рішення: підвести під екскурсійну роботу матеріальну базу і збільшити кількість пільгових квитків.

У 1929 р. на основі постанови Ради праці і оборони СРСР про питання розподілу пільгових залізничних квитків для забезпечення туристського руху в Україні було розподілено 49 000 пільгових квитків. Усі пільгові квитки зосереджувалися в УМПЕТі і видавалися організаціям за їхніми замовленнями для проведення організованих екскурсій. Пільги екскурсантам надавалися не тільки на транспортне обслуговування, а й на проживання. Вони могли отримати посвідчення УМПЕТу, яке давало право знижки на вартість проживання на українських туристських базах до 33 %, на базах "Радянського туриста" - до 20%. Керівні структури, зокрема УМПЕТ, ставили питання про використання пільг як на далеких, так і на близьких, місцевих екскурсіях. Дніпропетровське екскурсбюро надавало екскурсантам знижку на проїзд у трамваї і автобусі. Харківське екскурсбюро приймало в свій інтернат екскурсантів з округи навіть на безкоштовне проживання.

Слід зазначити, що пільги надавалися за проїзд залізницею в загальних вагонах, на пароплавах у нижчих класах залежно від класу, кілометражу, кількості екскурсантів. Знижка на квитки могла становити від 50 до 25 %.

Отже, аналіз пільгової політики 20-х рр. свідчить, що вона була обмеженою, але діяла і в складних економічних умовах, що давало змогу залучати широкі маси населення до активної туристсько-екскурсійної діяльності.

УМПЕТ визначав конкретні можливості кожного екскурсійного закладу в плані максимально ефективної економічної віддачі. Особливо дбав він про поліпшення якості роботи на місцях, що значною мірою сприяло збільшенню прибутковості. З метою подальшого регіонального розгалуження сфери екскурсійного обслуговування УМПЕТ відкривав усе нові екскурсійні установи. Відповідно до резолюції I Всеукраїнської екскурсійної наради від 30 вересня 1928 р. "Про підсумки та перспективи роботи УМПЕТу", тільки йому надавалося пріоритетне право організувати та будувати екскурсійні бази. Таке рішення було прийняте з метою концентрування економічної складової екскурсійної справи в одній структурі.

Першочерговим завданням Товариства стало максимальне охоплення екскурсійним обслуговуванням туристів на екскурсбазах у всіх регіонах республіки. Для цього планувалося поділити Україну на 20 районів з призначенням у кожному з них уповноваженого Товариства. Виходячи з реального економічного становища в Україні, УМПЕТ організувався як пайове товариство, що мало існувати за рахунок пайових внесків від регіональних органів управління освітою. Він проводив велику роботу з метою залучення якнайширших верств населення до участі в Товаристві. Однак обмежені фінансові ресурси не давали можливості зібрати потрібну кількість паїв на будівництво нових екскурсійних баз.

Організаційне формування УМПЕТу здійснювалось упродовж надзвичайно короткого часу, що було зумовлено стислим терміном приймання будівель і майна: передавання екскурсбаз мало відбуватися з 15 листопада до 1 грудня 1928 р., а підготовка їх до нового туристського сезону мала завершитися до 1 квітня 1929 р. Однак, незважаючи на всі труднощі, екскурсбази в перший рік існування почали діяти в Харкові, Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Дніпрельстані, Одесі. Поступово мережа екскурсбаз зростала, охоплюючи інші міста України - Сталіно, Нікополь, Артемівськ, Бердянськ, Суми, Полтаву, Умань, Вінницю, Кам'я-нець-Подільський.

Українські турбази відкрилися за межами України: у Москві, Ленінграді, Алушті, Сімферополі, Керчі, Євпаторії, Бахчисараї, Гурзуфі, Кутаїсі, Нальчику, Махачкалі. Під час туристського сезону 1928 - 1929 рр. їх вже діяло понад 40, а до 1931 р. планувалося відкрити ще понад 20. Організаційна діяльність УМПЕТу стрімко охоплювала все нові регіони союзних республік. Для утримання екскурсійної мережі потрібно було вирішувати багато господарських і фінансових проблем, комплектувати туристські заклади обслуговуючим персоналом, налагоджувати роботу бібліотек, лабораторій, прокатних пунктів тощо.

Були деякі труднощі й у взаємних розрахунках між керівними туристськими органами України та інших союзних республік, на території яких працювали екскурсбази. Тому Українське екскурсійне товариство виступило в 1929 р. з пропозицією створити Всесоюзну екскурсійну раду, членами якої були б усі екскурсійні організації Союзу. Президія такої Ради мала здійснювати загальне керівництво всіма союзними екскурсійними організаціями, координувати їхню діяльність. УМПЕТ навіть порушив питання, щоб зі створенням Ради відпала потреба будувати екскурсбази за межами України. Це дало б можливість приділити більшу увагу розвитку екскурсійної справи саме в Україні. УМПЕТ вважав за необхідне організувати Всесоюзне акціонерне товариство, до складу якого на рівних правах увійшли б усі екскурсійні організації Союзу.

Слід зауважити, що йшлося тільки про координувальну роль такого товариства. В цей самий період у РРФСР розгорнулася підготовка до створення нового товариства, що дістало назву "Товариство пролетарського туризму". Проте кінцева мета його організації відрізнялась від запропонованої УМПЕТом. Вона полягала не в об'єднанні на рівних правах, а в повному входженні до нього всіх республіканських керівних структур, їх злитті з подальшим припиненням самостійної діяльності. У зв'язку з цим наперед було запрограмовано надання Товариству пролетарського туризму РРФСР монопольного права керувати туристсько-екскурсійною справою в союзному масштабі. Така кардинальна

реорганізація системи туристсько-екскурсійних закладів відбивала політику централізації управління, що активізувалася в усіх сферах діяльності в СРСР, який дедалі більше перетворювався на унітарну державу. З листопада 1929 р. починає офіційно функціонувати Товариство пролетарського туризму РРФСР. Товариство почало відкривати осередки та відділи в Україні, Білорусії, Грузії, Азербайджані, Дагестані та інших республіках.

Отже, в 1930 р. УМПЕТ реорганізовується і екскурсійною справою в Україні починає керувати Товариство пролетарського туризму, точніше, його відділення - Укртуре, яке офіційно було затверджене на засіданні Раднаркому УСРР. З цього часу туризм в Україні став складовою частиною туризму в СРСР, втратив своє обличчя, підпорядкувався всім центральним організаціям і постановам. Незважаючи на те що УМПЕТ багато зробив для розвитку туризму, його звинувачено в тому, що він мало уваги приділяв екскурсійному обслуговуванню самодіяльних туристських груп і, отже, обмежував можливості багатьох представників комсомольських осередків скористатися послугами екскурсбаз, екскурсстанцій. А головне - його звинуватили в аполітичності, в неспроможності стати пропагандистом нових соціалістичних ідей.

В Україні наприкінці 20-х рр. партійно-державним керівництвом було взято курс на подальшу ідеологізацію суспільно-політичного життя, переслідування будь-яких проявів національної культури, зміцнення сталінської репресивної системи. Значну частину української національної інтелігенції, насамперед учених-істориків, краєзнавців, які працювали на ниві культурно-національного відродження, ініціювали розвиток екскурсійної справи, було звинувачено в буржуазному націоналізмі, усунуто від культурно-просвітницької екскурсійної роботи, вони зазнали політичних репресій, потрапили до концтаборів. Централізована система туристсько-екскурсійних закладів почала працювати на задоволення ідеологічних вимог партійного керівництва.

3.3. Подальше зміцнення і розширення матеріально-технічної бази туризму

Державна організаційна структура туристських закладів, посилення уваги до розвитку туризму з боку ВЦРПС надали нового імпульсу туристській роботі. Вона стала цілеспрямованішою, підвищились вимоги до змісту туристських подорожей та екскурсій. Оновлювались діючі туристські об'єкти та розпочалося будівництво нових туристських баз у Криму, на Кавказі, в Україні та інших місцях.

Радянська влада піклується також про збереження та примноження туристсько-рекреаційних ресурсів.

Найперший в Україні державний заповідник історико-культурного спрямування було створено в 1921 р. на місці археологічного дослідження давньогрецького міста Ольвія. У 1924 р. його було передано до системи Академії наук. Серед об'єктів, що стали заповідниками в 20-ті роки, - могила Т. Г. Шевченка на Чернечій горі біля Канева (1925 р.), територія Києво-Печерської лаври (1926 р.), замок-фортеця у Кам'янці-Подільському та монастир босих кармелітів у Бердичеві (1928 р.). У 1929 р. статус заповідника здобули Кирилівська церква у Києві, колишній замок князів Острозьких у Старокостянтинові, садибно-парковий ансамбль "Олександрія" у Білій Церкві (1922 р.) та "Софіївка" в Умані. Було утворено заповідник у Чернігові зі Спасо-Преображенського, Єлецько-Успенського та Троїцького соборів, заповідник у Новгороді-Сіверському.

Наприкінці 20-х рр. було розроблено проект і навіть відкрито фінансування на роботи щодо створення державного заповідника "Київський Акрополь", який би об'єднав охорону таких пам'яток, як Софійський собор, Десятинна, Георгіївська та Андріївська церкви, Михайлівський Золотоверхий монастир. На жаль, проект не було реалізовано. Від варварської руйнації було врятовано лише Софійський комплекс, який у 1934 р. все ж

набув статусу музею, та Андріївську церкву, якій згодом було надано статусу Києво-Андріївського архітектурно-художнього заповідника.

Вже з перших років свого існування радянська влада вживала заходів щодо перетворення Кримського регіону на "всесоюзну здравницю для трудящих". Невідкладно вирішувались питання охорони природи Криму.

В 1917 р. у Гірському Криму на місці колишнього заказника імператорського полковання (1870 р.) було створено національний заповідник. У 1918 р. Комісаріатом землеробства Республіки Таврида було видано декрет "Про охорону тварин у лісах Криму". 4 квітня 1919 р. було підписано декрет РНК "Про лікувальні місцевості загальнодержавного значення", яким було здійснено націоналізацію курортів. У грудні 1920 р. В. І. Ленін підписав декрет "Про використання Криму для лікування трудящих". Вже впродовж 1924 р. в Криму відпочили й оздоровились 37 тис. чоловік. У 1925 р. під Ведмідь-горою було відкрито всеросійський санаторний піонерський табір "Артек".

У другій половині 30-х рр. в Україні було зроблено перші кроки щодо створення інфраструктури туризму. У цей період почали діяти будинки туристів і туристські табори в Києві, Трипіллі, Каневі, Дніпропетровську, Запоріжжі. Приділяється увага і розвитку готельного господарства.

Упродовж 1926 - 1932 рр. у зв'язку зі скрутними соціально-побутовими умовами життя населення готельні фонди здавались під житло робітникам і службовцям. Проте з 1933 р. ситуація почала змінюватись на краще. У великих містах розпочалось будівництво об'єктів соціально-культурного й побутового призначення. Так, у Києві було створено "Київенерго", трест "Водоканал", працювало 18 ринків, було відбудовано і передано за призначенням 10 готелів з інвентарною кількістю кімнат 694 (готелі "Франсуа", "Ермітаж", "Червоний Київ", "Імперіаль", "Інтернаціональ", "Гранд-Отель", "Палас").

З перенесенням у 1934 р. столиці України з Харкова до Києва з'явилися нові можливості для соціально-культурних перетворень у місті. В червні 1935 р. ЦК КП(б)У затвердив склад комісії з планування та реконструкції Києва. В 1935-1940 рр. в міське господарство було інвестовано 1,3 млрд крб, що забезпечило його комплексний розвиток. У 1937 р. відбувся Перший з'їзд архітекторів України, який обговорив питання "Про генеральний план реконструкції столиці України". Відповідно до цього плану в столиці з'явилися нові магазини (ЦУМ), будинки культури, басейни, готелі ("Москва").

Загалом в СРСР у другій половині 30-х рр. було створено 165 будинків туриста, 50 турбаз, 12 туристських готелів, 24 стаціонарних табори, 19 туристських притулків та сотні сезонних стоянок і кемпінгів.

3.4. Краєзнавчо-туристські товариства "Плай" і "Чорногора" на західноукраїнських землях

В той час як туризм на території УРСР все більше підпорядковувався адміністративно-командній системі управління сталінських часів, на західних українських землях у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії спостерігалися аналогічні за змістом, але відмінні за формою процеси. На цих землях туризм залишався справою передової громадськості. Характерним стало створення регіональних краєзнавчих осередків, що значно пожвавило туристсько-екскурсійний рух.

Ініціатива щодо організації туристичної діяльності на території Західної України належала провідним українським діячам того часу.

20 -30-ті роки характерні спробою вироблення комплексного підходу до організації туризму і краєзнавства в Галичині. Восени 1921 р. тут почав працювати "Кружок любителів Львова". Спочатку його члени організували екскурсії, або так звані походи по Львову, згодом маршрути мандрівок пролягли через околиці міста.

У 20-х рр. ХХ ст., зі зростанням чисельності аматорів пізнавального мандрівництва, перед його організаторами постала потреба об'єднати зусилля окремих туристів у єдиній

організації. Газета "Діло" так писала про тогочасне становище галицького мандрівництва: "Туристичний рух має в нас багато прихильників, але відчутним є брак організації". Слід зауважити, що, хоча інтерес до власної історії в широких колах галицької громадськості існував завжди, туризм середини 20-х рр. мав більш розважальний і спортивний, аніж краєзнавчо-пізнавальний характер. Обмеженою була і територія проведення екскурсійного мандрівництва. Природничі мандрівки скеровувались майже завжди в гори, і то чи не виключно долиною Пруту та вздовж хребта Чорногори. Практично поза увагою залишилися такі цікаві з історичного погляду місцевості, як Звенигород, Терехівля, Жовква, Одесько, давні замки та монастирі, Бескиди і Горгани. Майже не практикувалися локальні прогулянки до околиць найближчих сіл і містечок.

Відсутність організації краєзнавчо-туристської діяльності негативно впливала на рівень проведення екскурсій. Мандрівки організовувалися стихійно, часто без відповідної попередньої наукової підготовки. Давався взнаки брак спеціально розроблених маршрутів. "Прогулянки ідуть зчаста без ніякого приготування, мандрівники не знають, на що звертати їм увагу, не можуть замітити різних важних пам'ятників природи чи минувшини", - писав про неорганізований туризм І. Крип'якевич.

Вирішити всі ці проблеми можна було лише спільними зусиллями аматорів галицької старовини. Таким об'єднанням стало краєзнавчо-туристське товариство "Плаї", засноване у жовтні 1924 р. у Львові. Його фундаторами були відомі краєзнавці й історики І. Крип'якевич, Б. Януш, Є. Пеленський та Ю. Полянський. Першим головою товариства було обрано авторитетного адвоката і громадського діяча В. Старосольського. Діяльність засновників товариства була відчутно полегшена тим, що всі вони вже мали досвід спільної роботи. У 1921 -1923 рр. організатори "Плаю" співпрацювали у рамках "Кружка любителів Львова". У середині листопада статут "Плаю" затвердили воєводські власті, після чого розпочалася організаційна робота. Насамперед головний відділ товариства сформував лекційну комісію, а також комісію для підготовки екскурсій. Як свідчить лист голови "Плаю" В. Старосольського до М. Кордуби, вже 23 листопада 1924 р. відбулося перше засідання екскурсійної комісії. На ньому були розглянуті плани організації прогулянок по Львову та його околицях.

Статут "Плаю" передбачав поширення діяльності товариства на всю територію Львівського, Тернопільського, Станіславського та Краківського воєводств. Метою діяльності організації декларувалося "дослідження рідного краю та інших земель, розповсюдження зібраних про них відомостей, нагромадження і опрацювання наукових та туристичних матеріалів". Окремо повідомлялося про наміри вивчати й охороняти пам'ятки історії, культури та природних форм, збирати й зберігати різноманітні предмети старовини, зразки народного мистецтва та народних промислів. Товариство активно зайнялося розробкою планів туристсько-екскурсійної діяльності. Свої завдання в цьому напрямку керівництво "Плаю" визначало як "ініціювання та ведення прогулянок і пропаганда туристики., спрямування прогулянок у цікаві під краєзнавчим оглядом околиці і місцевості, ведення курсів з обсягу мандрівництва". Члени товариства розпочали збирання матеріалів, необхідних для розробки екскурсійних маршрутів. Фізіографічні, антропо- й етнографічні описи, історико-етнографічні матеріали, комплекти карт повинні були скласти окремий відділ у заснованій товариством бібліотеці. Планувалося збирати матеріали і під час мандрівок краєм. У зимовий період, коли туристське життя завмирало, "Плаї" збирався проводити лекції з теорії мандрівництва, історії Львова та Галичини, організовувати екскурсії до музеїв міста.

Про інтенсивність роботи засновників товариства свідчить хоча б той факт, що впродовж неповних двох місяців 1924 р. головний відділ краєзнавчої організації провів шість засідань, на яких було детально обговорено плани на туристський сезон 1925 р., а також дрібніші поточні справи. Ще 24 жовтня 1924 р., напередодні заснування товариства, відбулась перша екскурсія краєзнавців Львовом з метою уточнення маршруту, що пролягав околицями міста від гори князя Лева через Кайзервальд і Личаків на Погулянку.

2 листопада відбулась велика прогулянка по цих самих місцях для всіх бажаючих. Надалі, у період з 26 жовтня 1924 р. до 15 квітня 1925 р., "Плаї" організував 14 екскурсій.

Після підготовки повного циклу тематично взаємопов'язаних екскурсій, які охоплювали весь простір Львова, розпочалися систематичні щонедільні прогулянки. Об'єктами огляду були руїни княжого Львова, Медова Печера, Погулянка, Кайзервальд, Чортівська Скеля біля м. Винники, Клепарі, Брюховичі, Замарстинів. Найчастіше обов'язки гйда-провідника виконував активний член товариства І. Крип'якевич. Як і планувалося, мандрівки стали джерелом збирання краєзнавчих матеріалів. У приміському селі Кривчицях краєзнавці обстежили місцевість, де в 1648 р. перебував табір військ Б. Хмельницького, на інших околицях Львова велися пошуки давніх городищ. Фотографії, зроблені під час екскурсій, члени "Плаю" збирали до спеціального альбому. Деякі прогулянки були описані їх учасниками в письмових звітах; здані до архіву товариства, ці описи пізніше прислужились Є. Пеленському для написання невеликої брошури.

"Плаї" проводив мандрівки майже виключно околицями Львова. У 1924 - 1925 рр. лише три прогулянки було здійснено містом: дві на Високий Замок і одна - Губернаторськими Валами (сучасна вул. Винниченка). Щоб не привертати надмірної уваги з боку властей, українські краєзнавці могли навмисно змінити напрям своєї екскурсійної діяльності, скеровуючи його за місто, подалі від очей поліційних агентів і чиновників.

На літо 1925 р. товариство запланувало екскурсії в Карпати та по Галицькому Поділлю. На жаль, ці плани не було реалізовано, через те що не вдалось досягти згоди з провідниками, які б узялися за проведення довготривалих мандрівок. Впродовж року відбувались подорожі львівських туристів до Жидачева, Роздола, Жовкви, Крехівського монастиря і на поле Зборівської битви. У багатьох місцевостях "Плаї" був представлений відпоручниками (повноважними представниками) товариства. Львівські краєзнавці встановили контакти з туристським гуртком "Чорногора" зі Станіслава, організаторами туристського руху в карпатському регіоні Р. Щипайлом з Коломиї та М. Гербовим з Косова. І. Крип'якевич писав: "Як довідуємося, в інших місцях творяться гуртки, починаються прогульки. Бажано було б, щоб ці гуртки увійшли в члени товариства "Плаї", так щоб усі західні землі можна було обняти одноцільною туристичною організацією".

Важливим засобом комунікації та обміну інформацією між поодинокими краєзнавцями мало стати спеціальне краєзнавче видання. Через брак коштів "Плаї" не зміг заснувати окремого власного часопису. В лютому 1925 р. як безоплатний двотижневий додаток до газети І. Тиктора "Новий час" вийшов перший номер "Туристики і краєзнавства". Редактором видання став І. Крип'якевич. Обсяг часопису становив чотири сторінки газетного формату. Зауважимо, що інші додатки до "Нового часу", такі як "Студентські вісті", "Руханка і Спорт", "Пластовий прапор", були, як правило, односторінковими вкладками.

"Туристика і краєзнавство" публікував матеріали, присвячені окремим місцевостям Галичини, а також нариси з історії туризму та краєзнавства. Часопис вміщував матеріали археологічного й етнографічного характеру, звіти про діяльність товариства, хроніку краєзнавчого життя. Цікавим було велике дослідження І. Крип'якевича (підписане криптонімом І. К.) про початок туристського руху в Західній Україні. З фінансових причин після виходу в світ трьох випусків "Туристики і краєзнавства" видання довелось припинити. Відновлено його було лише у 1931 р.

Після того як перестав виходити часопис "Туристика і краєзнавство", краєзнавчі матеріали публікувались у газетах "Діло" та "Новий час". Наприкінці 20-х рр. стало популярним публікувати в пресі описи звітів про здійснені туристські мандрівки чи екскурсії. 30 липня 1931 р. у "Новому часі" з'являється навіть рубрика "З мандрівок по рідному краю". У цей час туристсько-краєзнавчі прогулянки організовує вже не лише "Плаї", а й інші культурно-освітні та спортивні товариства. Упродовж 1928 - 1930 рр. цілу

низку мандрівок Гуцульщиною та Бойківщиною організовує львівський "Луг". В окремих його мандрівках брало участь до 60 осіб. У 1929 р. група шанувальників місцевої старовини з Тернополя провела кілька екскурсій на автомобілях.

З часом "Плаї" поширив свою діяльність на всі визначні місцевості Галичини. Засновано відділи товариства у Перемишлі та Стрию. При Перемишльській секції було створено курси мандрівництва, де проводили підготовку екскурсоводів.

Економічна криза кінця 20-х рр. на деякий час припинила діяльність товариства "Плаї", яка відновила навесні 1931 р. Новим головою товариства став директор торгової школи "Просвіти" Д. Коренець, а його заступником - відомий організатор туризму Т. Білостоцький. Відроджена організація заявила про наміри продовжувати діяльність у трьох головних напрямках: організація популярних лекцій, пресова пропаганда та проведення екскурсій. У звіті про перший рік роботи відновленого "Плаю" відділ товариства змушений був визнати, що "висліди діяльності скромні", а причина такого стану полягає у "браковій цікавості серед громадянства". Впродовж 1931 р. товариство влаштувало курс лекцій з історії, географії, геології та статистики західноукраїнських земель. Лекції читали М. Галушинський, Р. Зубик, І. Федів, брати Я. і С. Пастернаки, Д. Паліїв. Спортивна секція товариства організувала туристський табір у Підбужжі, кілька мандрівок у Горгани. Наприкінці 1931 р. зареєстровано філію "Плаю" в Тернополі, членами якої стали 30 чоловік. Очолив її Т. Водяний.

Успішніше розвивалася діяльність "Плаю" в 1932 р. Краєзнавці організували сім екскурсійних мандрівок, два курси лекцій, окремі популярні читання. Проведенню екскурсій передували реферативні читання про історію та пам'ятки місцевості, до якої передбачалося здійснення мандрівки. Так, 10 травня 1931 р. Я. Пастернак виголосив публічну лекцію "Княжий Звенигород у передісторичних і ранньоісторичних часах", ілюструючи її експонатами з археологічного музею НТШ (Наукового товариства ім. Т. Шевченка). Через тиждень, 17 травня, відбулася і сама прогулянка. Організовані "Плаєм" мандрівки відзначались солідною фаховою підготовкою. Активізація туристської діяльності товариства сприяла підвищенню його авторитету серед інших спортивних об'єднань. 30 червня 1931 р. на спільній нараді представників "Плаю", "Українського студентського спортивного союзу", спортклубу "Стріла", станіславського туристського гуртка "Чорногора" краєзнавче товариство "Плаї" було визнане центральним координувальним органом у справах організації крайового туризму. Плани товариства передбачали організацію екскурсій на закордонні землі, населені українцями. З метою вивчення можливостей таких мандрівок представник "Плаю" К. Паньківський їздив на Буковину і в Закарпаття.

Багато зусиль і коштів товариство вклало в будівництво першого українського високогірного "захистку" (туристської бази). Завдяки приязним контактам з управою митрополичих володінь "Плаї" дістав у довгострокову оренду 0,75 га землі на мальовничій полонині Плісце в Горганах, під г. Грофою. На вигідних умовах було закуплено будівельні матеріали. Проект будинку безкоштовно виготовив член "Плаю" інженер О. Пежанський. Завдяки безкорисливій праці багатьох аматорів туризму впродовж двох років будинок-захисток було споруджено. Урочисте відкриття будинку, спроектованого та виконаного в оригінальному бойківському стилі, відбулось у серпні 1935 р. Разом з площею під будівництво товариство дістало від митрополії дозвіл на ведення туристської діяльності в митрополичих володіннях і на користування ловецькими захистками на цій території. Заходи щодо будівництва потребували стільки уваги та часу, що "Плаї" змушений був створити окрему філію товариства для Львова, щоб звільнити керівництво організації від поточних справ.

У 1932 р. до вже існуючих філій краєзнавчо-туристського товариства приєдналась новостворена організація в Самборі. Самбірська філія була заснована на загальних зборах ініціативного гуртка, які відбулись 26 червня 1932 р. Головою місцевого "Плаю" було обрано адвоката В. Гуркевича. Усі 12 ініціаторів створення гуртка того ж дня подали

заяви до товариства. Впродовж року кількість членів філії збільшилась до 45 осіб. Як згадував пізніше один із сучасників, робота самбірської філії "Плаю" тісно координувалася з діяльністю музейного товариства "Бойківщина", яке мало неперіодичне видання "Літопис Бойківщини" (з 1931 по 1939 р. вийшло 11 книжок).

Самбірське краєзнавче товариство сформувало три секції: спортивну, туристську та лекційну. Найактивнішою на першому етапі діяльності товариства була остання, очолена місцевим дослідником старовини А. Княжинським. У 1932 р. завдяки домовленості з викладачами місцевої української гімназії в приміщенні читальні товариства "Бесіда" відбувся цикл лекцій для всіх бажаючих. Із лекціями з геології та географії Бойківщини виступав професор Лімницький. Крім того, проводилися практичні заняття з основ туризму, надання першої медичної допомоги, збирання лікарських рослин. На лекціях були присутні в середньому до 50 осіб. Пізніше з історичними лекціями виступали В. Гуркевич, І. Филипчак, професор Орловський.

З часом інтерес громадськості до лекцій, організованих товариством, зменшився. Як зазначав на загальних зборах філії голова лекційної секції А. Княжинський, "краще є уряджувати прогульки (екскурсії), чим всякого роду відчити (лекції), бо ж прогульки є більш актуальні". Починаючи з 1934 р. товариство переорієнтовує свою діяльність на проведення екскурсій. Спочатку організовуються екскурсії лише в найближчі околиці Самбора, проте з часом вони поширюються і на віддалені місцевості Бойківщини. Серед звітів екскурсійної секції є документ про купівлю топографічних карт Самбірщини, Дрогобиччини, околиць Турки та Старого Самбора. У 1934 р. товариство організувало сім екскурсій, у кожній з яких брало участь 10 - 20 осіб.

Виконуючи ухвалу керівництва філії про встановлення контактів з аматорами туризму із сусідніх місцевостей, самбірський "Плаю" практикував таку форму пізнавального туризму, як проведення таборів-зустрічей. Визначивши певне, непересічне з історичного чи природничого погляду місце, до нього запрошували зацікавлених у створенні власних краєзнавчо-туристських осередків мешканців довколишніх сіл та містечок. Водночас туди вирушала екскурсія членів "Плаю" із Самбора. На місці зустрічі відбувався обмін досвідом, показ практичних навичок з різних галузей туристської справи, іноді читалися популярні лекції. Як свідчать документи, такий нетрадиційний спосіб пропаганди давав позитивні результати. Самбірська філія влаштувала зустрічі: у с Хирові - з мандрівкою з Перемишля, у с Спасі - з ініціативною групою краєзнавців зі Старого Самбора тощо. Великий табір біля Дрогобича, який планувалося організувати влітку 1935 р., не було скликано з не залежних від "Плаю" причин.

Як і головний відділ "Плаю" у Львові, його самбірська філія практикувала виконання письмових звітів про організовані мандрівки, які збирала до спеціального альбому. Пізніше вона почала формувати колекцію фотографій, що ілюстрували екскурсії.

Філія утримувалась повністю на членські внески, що становили 0,2 злотого щомісяця. Коштів вистачало лише на найнеобхідніше, жодних більших проектів самбірський "Плаю" не міг собі дозволити. Увесь річний бюджет філії в 1934 р. становив 78 злотих.

У другій половині 30-х рр. самбірське товариство все більше перетворюється на туристсько-спортивну організацію. У 1935 р. філія "Плаю" в Самборі розпочала будівництво спортивного майданчика. Будівництво, що тривало кілька років і поглинало багато коштів і сил, негативно позначилося на науково-популярній та дослідницькій роботі філії. Певною мірою цей процес можна пояснити тим, що одночасно успішно розвивалося товариство "Бойківщина", яке взяло на себе функції регіонального краєзнавчого центру.

Туристські заходи "Плаю" почав здійснювати вже з часу відновлення його діяльності у 1931 р. Першою широко організованою акцією товариства був рейд велосипедистів за маршрутом Львів - Лемківщина (Львів - Сянок - Татри - Львів), який відбувся влітку 1931 р. Керував рейдом визнаний авторитет у галузі крайового туризму В. Левицький. Ще в

1925 р. було видано його опис велосипедних мандрівок Галичиною "Сто миль на колесі". У 1932 р. відбувся організований "Плаєм" рейд мотоциклістів Перемишль - Львів.

Спільно з кінофотопідприємством Ю. Дороша "УФОТО" "Плаї" у листопаді 1935 р. влаштував виставку документальної фотографії "Наша Батьківщина у світліні". Розгорнута в залах музею НТШ експозиція містила значну кількість цікавих фотознімків пам'яток історії, природи та культури західноукраїнських земель. Під час її проведення "Плаї" організував дві вечірні лекції з поясненнями, а також вечір, присвячений 20-й річниці смерті сотника К. Гутковського, першовідкривача печер у Кривчі й організатора велотуризму в Галичині. У програму вечора входили наукові доповіді та спогади сучасників дослідника.

Серйозною проблемою галицьких туристів була відсутність власного друкованого органу. Хоча газети та журнали охоче надавали свої сторінки для публікацій краєзнавчого змісту, все ж відчувався брак спеціального видання з проблем туризму та місцевої історії. У 1931 р. учений-іхтіолог, автор численних природничих праць Е. Жарський очолив редакцію відновленого часопису "Туристика і краєзнавство", що, як і в 1925 р., виходив у формі неперіодичного додатка до "Нового часу". Впродовж року з'явилося 5 односторінкових номерів цього органу. Поруч із хронікою "Плаю" та повідомленнями головного відділу часопис "Туристика і краєзнавство" публікував краєзнавчі нариси, а також цікаві дослідження І. Крип'якевича з історії туризму в Галичині. У двох невеликих статтях "Студентські мандрівки 1880 р." та "І. Франко як турист" учений вперше торкнувся цієї маловідомої сторінки галицької історії. Після того як видання "Туристики і краєзнавства" знову припинилося, матеріали, присвячені місцевій старовині, продовжували з'являтися у "Новому часі" та "Ділі".

У 1937 р. "Плаї" знайшов можливість для видання власного спеціального часопису "Наша Батьківщина". Редакцію очолив відомий галицький літературознавець В. Щурат. У першому номері редакція так визначила мету своєї діяльності: "Поширити туристський рух і вложити його в рамки доцільності, спрямовуючи зацікавлення громадянства в першу чергу на рідну країну". Вся робота редакції часопису ґрунтувалась на добровільних засадах. Не отримували гонорарів і дописувачі, що, втім, ніяк не позначалося на якості видання. Журнал швидко завоював популярність кваліфіковано написаними цікавими матеріалами. На сторінках "Нашої Батьківщини" публікували свої праці М. Андрусак, С. Гайдучок, М. Гавдяк, В. Дорошенко, Ф. Коковський, М. Кордуба, І. Крип'якевич, В. Кубійович, Л. Маслов, Я. і С. Пастернаки, І. Свенціцький, М. Смішко, В. Щурат та ін. Крім наукових досліджень у галузі місцевої історії часопис друкував методичні поради та програмні статті з питань теоретичної підготовки й організації краєзнавчого руху. Товариство видавало бібліотечку краєзнавчої літератури. Вийшло п'ять випусків цього видання, у тому числі два путівники.

Ставлення польських властей до українського краєзнавчого руху в 30-ті рр. було прохолодним. У чиновників викликали підозру будь-які прояви національного руху, особливо в тих випадках, коли він мав елементи військово-спортивної або й просто спортивної підготовки. У фондах Державного архіву Львівської обл. збереглась показова в цьому плані справа про перевірку поліцією діяльності "Плаю". Провівши службове розслідування, управління поліції доповіло воєводським властям, що підозра краєзнавчого товариства "Плаї" у проведенні комуністичної антиурядової агітації не підтвердилась. Остаточного удару товариству було завдано в 1939 р., коли після приходу на західноукраїнські землі радянської влади останній голова "Плаю" К. Паньківський змушений був оголосити про розпуск організації.

За час свого існування краєзнавчо-туристське товариство "Плаї" відпрацювало численні форми й методи популяризації та пропаганди пам'яток місцевої історії, природи та культури засобами туризму. Досвід роботи товариства переконливо засвідчив необхідність координації діяльності окремих любителів туризму та мандрівництва, зосередження зусиль, скерованих на вивчення рекреаційного та пізнавального потенціалу

рідного краю. Діяльність краєзнавчо-туристського об'єднання "Плаї" вписала важливу сторінку в історію вітчизняного туризму.

Крім краєзнавчо-туристського товариства "Плаї" на західноукраїнських землях були й інші туристські організації.

У квітні 1910 р. група любителів мандрівок м. Станіслава сформувала організаційний комітет для створення товариства "Чорногора", до якого увійшли С. Стеблицький, Л. Гаяновський, Я. Грушкевич, Й. Білинський, В. Янович та ін. 20 травня 1910 р. у Станіславі відбулися загальні збори, де було прийнято статут товариства "Чорногора" й обрано голову та членів Виділу (Ради). Головою товариства став С. Стеблицький, а у Виділ увійшли Я. Грушкевич, І. Стасинець, Л. Гаяновський, Й. Білинський, В. Янович.

Найвищим органом українського туристського товариства "Чорногора" стали Загальні збори та Виділ. Загальні збори проводились раз на рік у квітні. За потреби могли скликатися Надзвичайні збори, про які заздалегідь повідомляли всіх членів товариства. На цих зборах затверджували план роботи на рік і кошторис, обирали контрольну комісію з трьох осіб, які двічі на рік перевіряли наявність спорядження й інвентаря, а також фінансові справи. Комісія звітувала перед Загальними зборами про хід перевірки, голова чи заступник звітували за всю роботу, заслуховували також звіт редакції та видавництва часопису товариства про публікації на туристські й наукові теми, затверджували засновників та почесних членів (осіб, які мають заслуги перед товариством чи перед наукою). Усім членам товариства видавали посвідчення, а засновникам і почесним членам - спеціальні дипломи. На Загальних зборах обирали голову та членів Виділу терміном на три роки. Виділ збирався раз на місяць (за потреби частіше) і виконував усі ухвали Загальних і Надзвичайних зборів, організовував роботу провідників, у обов'язки яких входило проведення туристських груп по маршруту, та гірської сторожі, яка охороняла притулки для туристів. До складу Виділу входили: голова, заступник голови, секретар, який займався діловодством товариства, бібліотекар, касир, який вів розрахункові та касові книги, зберігав спорядження й інвентар. За статутом товариство було розраховане на участь українського населення. Члени товариства користувалися безоплатною ночівлею в туристських притулках у горах, бібліотекою, науковим і картографічним матеріалом та пільговим проїздом залізницею.

Українське туристське товариство "Чорногора" ставило перед собою такі завдання:

1. Пізнання краю, гір Галичини, Буковини, Альп і Татр.
2. Збирання матеріалів про ці гори.
3. Агітація та пропаганда серед туристів і дослідників природи.
4. Співпраця з НТШ у Львові, "Угорським карпатським товариством" і польським Татшанським товариством, обмін науковими матеріалами та досвідом роботи.
5. Надання методичної та практичної допомоги під час проведення мандрівок.

Виконання цих завдань планувалось здійснювати за допомогою таких засобів і методів: зборів і спільних мандрівок; виставок і наукових туристських звітів; видання журналу, публікації наукових статей, видання поштових листівок з краєвидами гір, описів маршрутів, картографічного матеріалу; будівництва та догляду за туристськими притулками, мостами, стежками, дорогами, маркування маршрутів у горах; будівництва літньої бази (табору); утримання в горах штатних працівників (провідників, гірської сторожі).

Для любителів мандрівок почали виходити статті, нариси, монографії з туристсько-краєзнавчої проблематики, серед них найбільшою популярністю користувалися "Туристика" А. Будзиновського, "Прогулянки в наші гори" Т. Франка, "Галицьке краєзнавство" Ю. Целевича, "Опис рідного краю" та "Мала географія України" Р. Заклинського, "Провідник по Галичині" М. Орловича.

У 1914 р. туристське товариство "Чорногора", як і решта товариств, припинило свою діяльність у зв'язку з початком першої світової війни. Після її закінчення на теренах

Східної Галичини, як свідчать першоджерела, туристсько-краєзнавчий рух знову відроджується, зокрема він "поширився і набрав організованіших форм з 1920-х рр."

30 травня 1922 р. туристське товариство "Чорногора" в Станіславі відновило свою діяльність. Головою українського туристського товариства "Чорногора" став лікар Я. Грушкевич, який був також членом Окружної Пластової Ради, членом редколегії безпартійного організаційно-інформаційного тижневика "Станіславські вісті", головою "Соколу" та членом управи товариства "Бесіда", а членами Виділу стали О. Каратницький, організатор і засновник спортивного клубу "Буй-Тур", С. Никифорак - професор, опікун П Пластового Куреня і член Окружної Пластової Ради, Ф. Величко - урядник магістрату, член Окружної Пластової Ради, О. Борик, С Гаванська, Т. Мацьків, С. Слюсарчук, С. Стеблинський та Л. Чачковський, які також одночасно очолювали низку культурно-просвітницьких організацій.

Товариство влаштовувало збори, звіти, конференції, розваги, спільні туристські мандрівки, теоретичні та практичні заняття з молоддю, утримувало фахову бібліотеку зі спеціальною літературою туристсько-краєзнавчої тематики, картами, схемами, науковими статтями та описами туристських маршрутів, здійснювало видавничу діяльність у часописі "Туристика і краєзнавство", а з 1937 р. - у журналі "Наша Батьківщина". Товариство "Чорногора" співпрацювало з українським туристсько-краєзнавчим товариством "Плаї", будувало туристські притулки та домівки, зокрема на полонині Плісце, біля гір Грофи, Довбушанки, Сивулі та на перевалах "Рижі" й "Столи", встановлювало дороговкази та маркувало синіми й жовтими кольорами маршрути з Осмолоди через Горгани до Татарова, утримувало штатних працівників (гірську сторожу, в обов'язки якої входило приймання і розміщення мандрівників, догляд і ремонт притулків, та провідників, які були зобов'язані проводити туристів по маршруту і відповідати за їхню безпеку). Члени товариства мали право брати участь у Загальних зборах товариства та його заходах, бути обраними до Виділу, носити посвідчення та відзнаку товариства, користуватися матеріалами бібліотеки, спорядженням і туристськими домівками та притулками.

Туристське товариство "Чорногора" тісно координувало роботу з багатьма культурно-просвітницькими структурами, школами, які в своїй діяльності використовували туристське краєзнавство як найкращий засіб національно-патріотичного виховання підрастаючого покоління.

Напад фашистської Німеччини на Польщу і початок другої світової війни припинили діяльність краєзнавчо-туристських товариств на західноукраїнських землях.

Контрольні запитання

1. Коли було створено акціонерне товариство "Радянський турист" і чим воно займалось?
2. Як утворилось Товариство пролетарського туризму? Розкажіть про особливості його утворення.
3. Назвіть перших керівників Товариства пролетарського туризму.
4. Коли відбулося злиття товариства "Радтур" і ТПТ? Яку назву мала нова організація?
5. Коли і з якою метою керівництво туристичною справою в СРСР було передано профспілкам?
6. Які структури керували туристсько-екскурсійною роботою в 20-ті рр. в Україні?
7. Яке значення для зміцнення мережі туристсько-екскурсійних закладів мало створення Українського мішаного пайового екскурсійного товариства?
8. Як позначилась політика "українізації" на розвитку туристсько-екскурсійної справи?
9. Які умови було створено в СРСР для іноземного туризму?
10. Розкажіть про зміцнення матеріально-технічної бази туризму в 20-30-ті рр.

11. Хто виступав ініціатором туристсько-екскурсійного руху на західноукраїнських землях?
12. Розкажіть про створення та діяльність туристсько-красознавчого товариства "Плай".
13. Які зв'язки мало товариство "Плай" з товариством "Чорногора". Що ви знаєте про це товариство?

Розділ 4. Основні напрями розвитку туризму в Україні в повоєнний період (50-60-ті рр.)

4.1. Відновлення туристсько-екскурсійної діяльності наприкінці 40-х - на початку 50-х рр.

Неймовірно тяжко постраждала Україна від лихоліть другої світової війни. По українській землі пройшли мільйонні армії чужинців, знищуючи все на своєму шляху. На фронті, в загонах Української Повстанської Армії від терору карателів загинуло майже 7 млн українців, було зруйновано 714 міст, 28 тис. сіл, 15 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 19 тис. бібліотек, 33 тис. шкіл, технікумів, ВНЗ і науково-дослідних інститутів. Близько 250 сіл було спалено до тла, пограбовано 30 тис. колгоспів і радгоспів. У 1945 р. залишилося всього 19 % довоєнної кількості підприємств. Тільки прямі збитки, завдані народному господарству, становили 285 млрд крб. Загальна сума втрат, яких зазнали населення і господарство України, досягла 1,5 трлн крб (у довоєнних цінах).

За таких умов різко зросли побутові потреби людей: не вистачало найголовнішого - житла, продовольства, одягу, медикаментів.

Спостерігалось зниження потягу населення до традиційних занять, властивих мирному часу, в тому числі й до туризму. Всі матеріальні й духовні ресурси були мобілізовані на відновлення нормальної життєдіяльності суспільства.

Четвертий план розвитку народного господарства СРСР на 1946 - 1950 рр. містив основні напрями відновлення економіки, промисловості, сільського господарства, культурного будівництва. В планах першої повоєнної п'ятирічки певне місце відводилось і завданням організації туристсько-екскурсійної роботи.

Профспілкові організації вже на початку 1945 р. вжили конкретних заходів для її відновлення. В рішенні Секретаріату ВЦРПС від 24 квітня 1945 р. зазначалось: "...відновити діяльність Туристсько-екскурсійного управління ВЦРПС і його територіальних управлінь з метою показу та ознайомлення трудящих з героїкою Великої Вітчизняної війни, соціалістичним будівництвом у нашій Батьківщині, зростанням культури народів СРСР, економікою, географією, природними багатствами країни; популяризації науково-природничих знань, а також пропаганди туризму як масового культурного відпочинку трудящих СРСР".

Упродовж 1945 - 1948 рр. було відновлено діяльність територіально-екскурсійних управлінь у Москві, Ленінграді, в Криму, на Кавказі, в Краснодарському краї, Києві, Свердловську та інших містах; відновлено 17 союзних маршрутів, що діяли до війни, а також розроблено кілька нових. З метою вирішення гострої проблеми підготовки кадрів для туризму профспілки пішли вже відомим шляхом - підготовки громадських активістів. У 1947 р. консультаційні пункти підготували 13 037 громадських працівників. А всього в туристсько-екскурсійних установах профспілок вже працювало 12,4 тис. професійних кадрів.

Паралельно поліпшувалась екскурсійна робота, розроблялись усе нові екскурсії із загальноосвітніх і спеціальних тем. їх кількість зростала з року в рік. У 1946 р. екскурсії для туристів проводились з 50 тем, у 1947 - з 102, у 1948 - з 160, у 1949 р. - з 332 тем.

За змістом вони були націлені на ідейно-політичне виховання мас. їх класифікували за 14 напрямками: по місцях життя і революційної діяльності вождів революції, історико-революційної, воєнно-історичної, історико-архівної, науково-природничої тематики; із соціальної реконструкції міст, мистецтвознавства (літературознавство, театрознавство, образотворче мистецтво); географічні, геологічні, археологічні, біологічні, агротехнічні; виробничо-побутові, із соціалістичної перебудови села (до колгоспів). Поряд з організаційними заходами ТЕУ ВЦРПС значну увагу приділяло пропагуванню серед

населення активного відпочинку. Вперше після війни було розглянуто питання про видання спеціальної літератури, довідників, картосхем та інших матеріалів.

Реалізація цих та інших заходів дещо пожвавила туристсько-екскурсійну роботу, що, в свою чергу, дало змогу профспілкам здійснити спробу її планування. Планувалось до 1947 р. довести обсяг надання населенню туристсько-екскурсійних послуг до довоєнного рівня. Проте це завдання не вдалося вирішити з таких причин: низька потреба основної маси населення в туризмі у перші повоєнні роки, майже повна відсутність вільного часу трудящих, складна продовольча ситуація в районах розміщення туристських баз, відсутність спеціального або орендованого транспорту, інших служб.

Тому в 1947 - 1948 рр. із загальної кількості підготовлених для експлуатації туристських установ профспілок використовувалось лише 70 %. Відновлення туристсько-екскурсійного потенціалу починається в 50-х рр.

Постанова ЦК ВКП(б) від 27 грудня 1948 р. про розвиток фізичної культури і спорту, що передбачала створення нових умов для активних занять туризмом, сприяла зростанню його популярності.

Задовго до створення в системі ВЦРПС цільових установ і маршрутів для батьків з дітьми профспілки почали налагоджувати сприятливі умови для подорожей, поїздок і походів сімейних туристів (з дітьми середнього і старшого віку). Ще в 1948 р. Президія ВЦРПС ухвалила, що 20 % загальної кількості всіх путівок до санаторіїв, профілакторіїв і турбаз та 10 % - до будинків відпочинку видаються профспілками трудящим безоплатно, за рахунок коштів державного соціального страхування, решта - зі сплатою 30 % їх вартості. Дозволялось придбання путівок і для членів сімей (проте путівки продавались за повну вартість). Профспілкові комітети підприємств і установ безоплатно забезпечували робітників і службовців, що займалися самодіяльним туризмом, туристським спорядженням та інвентарем.

З метою поліпшення харчування туристів деякі турбази на початку 50-х рр. виступили з ініціативою створити на своїх або прилеглих територіях так звані підсобні господарства, в яких силами співробітників і з використанням відходів виробництва вирощували худобу, птицю, обробляли городи й сади.

У 1950 р. туристсько-екскурсійні установи профспілок прийняли перших туристів на зимових маршрутах.

Було здійснено спробу запровадити єдину вартість обслуговування на маршрутах, що значно сприяло впорядкуванню витрат туристських установ на різні види діяльності, рівномірному завантаженню баз, плануванню й регулюванню туристських потоків. Цільовою постановою "Про поліпшення роботи профспілкових організацій з розвитку масового туризму" Президія ВЦРПС 26 вересня 1950 р. запропонувала профспілковим організаціям і радам добровільних спортивних товариств "...вжити необхідних заходів для широкого залучення трудящих до туристських походів і подорожей, зобов'язати місцевками, фабками, завками та інші організації надавати допомогу групам туристів у забезпеченні спорядженням, інвентарем, медикаментами, продуктами харчування, транспортними засобами, довідковими матеріалами та літературою".

ЦК комсомолу, в свою чергу, звернувся із закликом до комсомольських організацій країни активно пропагувати туризм серед членів ВЛКСМ і несоюдної молоді.

У постанові ЦК ВЛКСМ від 29 березня 1950 р. "Про участь комсомольських організацій у підготовці й проведенні літнього спортивного сезону 1950 р." туризм було названо одним з найважливіших видів освітньої роботи серед молоді, вагомим засобом патріотичного виховання, неодмінною умовою цілеспрямованого відпочинку та якісної загальнофізичної підготовки. Усі ці заходи стимулювали розвиток туризму наприкінці 40-х - на початку 50-х рр. У 1951 р. на турбазах України побувало 13 811 туристів і понад 58 тис. чол. взяли участь в екскурсіях.

Поряд з внутрішнім відбувається відновлення й міжнародного туризму в СРСР. У перші повоєнні роки цей процес значно гальмувала так звана залізна завіса, що була

проявом "сталінського ідеологічного наступу". Отримати дозвіл на виїзд за кордон, тим більше потрапити іноземцю до СРСР, було дуже важко. Будь-який з них перебував у "полі зору" Комітету Державної Безпеки (КДБ), оскільки вважався потенційним шпигуном.

Винятком став 1947 рік. "Інтурист" прийняв і забезпечив сервісом потік іноземців, що приїхали до Москви на сесію Ради міністрів закордонних справ, до Ленінграда - на міжнародний хутровий аукціон. Цьогож року Москву відвідала значна кількість гостей у зв'язку зі святкуванням 800-річчя міста.

У 1946 р. наркомати було перетворено на міністерства, і ВАТ "Інтурист" стало підпорядковуватися Міністерству зовнішньої торгівлі (аж до 1964 р.).

У період хрущовської "відлиги" (1953 - 1964 рр.) значно позв'язалися зовнішньоторговельні зв'язки, до СРСР знову почали приїздити делегації з іноземних держав, обслуговуванням яких продовжувало займатись Всесоюзне акціонерне товариство "Інтурист".

Поновлення в'їзного туризму в СРСР зумовило швидке зростання його обсягів. Цьому сприяло успішне завершення повоєнного відбудовного періоду і наступне зростання науково-технічного рівня країни. До СРСР була прикута увага всієї світової громадськості. В 1956 р. в країні почався міжнародний туристський обмін: СРСР відвідало близько півмільйона іноземних громадян з 84 країн світу. Примітним є факт, що того ж року за кордон виїжджало понад мільйон радянських людей. У 1957 р. в Москві відбувся Всесвітній фестиваль молоді та студентів.

Спостерігається позв'язання туризму і в інших країнах. Повоєнна світова статистика туризму веде свій відлік з 1950 р. За її даними, у 1950 р. у світі подорожувало 25 млн 282 тис. чол., а надходження від міжнародного туризму становили 2,1 млрд дол. (для порівняння: у 2000 р. на планеті стали туристами 698 млн чол., за обслуговування яких отримано 776 млрд дол.).

Матеріально-технічна база туризму в СРСР під час Великої Вітчизняної війни зазнала значних втрат і потребувала невідкладної відбудови. На північному заході, у центрі та на півдні європейської частини СРСР, у Криму й на Кавказі, в інших регіонах країни було зруйновано 28 будинків туриста, 22 альпіністсько-туристських табори, 16 стадіонів, 189 клубів і будинків фізкультурника, 130 будинків відпочинку, 109 профспілкових санаторіїв, багато інших установ. Система туризму практично втратила основні кадри.

За попередніми розрахунками, капітальні вкладення у відбудову матеріально-технічного потенціалу профспілкового туризму становили 145 млн 162 тис. крб. На відбудову туристсько-екскурсійної інфраструктури спрямовувались і кошти з фондів соціального страхування профспілок. Так, у 1946-1947 рр. було асигновано 1400 млн крб на ремонт і оснащення культурних і спортивних споруд, а також масову туристсько-екскурсійну роботу. Незважаючи на великі труднощі в народному господарстві з добору і розстановки кадрів, у 1946 р. до туристсько-екскурсійних установ було запрошено співробітників. Їх загальна чисельність становила 8,8 тис. чол.

У 1949 - 1954 рр. ВЦРПС витратила на капітальне будівництво, придбання обладнання, інвентарю, капітальний ремонт, а також на методичну роботу, підготовку кадрів і пропаганду туризму 59,5 млн крб, що майже на 15 млн крб перевищувало капіталовкладення 1939 - 1940 рр. Такі заходи дали свої позитивні результати.

У другій половині 50-х рр. загальна кількість місць тільки на загальносоюзних туристсько-екскурсійних базах зросла до 11 330.

У 1960 р. в Україні туристів приймали 26 турбаз, їхніх філій і притулків, на яких одночасно могли проживати 3510 туристів. Проте рівень обслуговування туристів залишався низьким.

Відроджувалось і готельне господарство. Як і в передвоєнний період, найбільше готельне будівництво велося в столиці Радянської України.

6 листопада 1943 р. Київ був визволений від німецько-фашистських загарбників. Поступово з руїн і попелу відроджувалось місто, починало жити звичайним мирним життям. Почалося відновлення зруйнованих під час війни житлових будинків, шкіл, ВНЗ, закладів культури, наукових установ. Уже в лютому 1944 р. Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову № 63 "Про відновлення готельного фонду м. Києва і доведення до санітарного стану існуючих готелів".

Однак "сталінський ідеологічний наступ" і тут знайшов свій прояв - у перейменуванні старих готелів (див. додаток 5).

З середини 60-х рр. до 1972 р. у тридцяти містах СРСР було споруджено 40 туристських об'єктів: готелів, мотелів, кемпінгів. В Україні до початку 60-х рр. матеріальна база "Інтуриста" не була достатньо розвинена. У Києві "Інтуристу" належали готелі "Ермітаж" (нині "Інтурист") на вул. Леніна, 26 (нині Б. Хмельницького), "Україна" - на бульварі Т. Шевченка; у Львові - стародавній готель "Жорж", побудований ще в 1899 р.; в Одесі - готель "Красная", у Ялті - "Ореанда" і "Таврида", побудовані наприкінці ХІХ ст.

Зростаючі обсяги туризму потребували нарощування інфраструктури. У Києві в 1964 р. був побудований найкращий на той час готель "Дніпро", що прикрасив площу Ленінського комсомолу (до 1956 р. пл. Сталіна, нині Європейська) і початок головної вулиці столиці - Хрещатика. При в'їзді до Києва з боку Житомирської траси в 1965 р. був уведений в експлуатацію мотель-кемпінг "Пролісок", функціональним призначенням якого було приймання та обслуговування груп автотуристів, потік яких як до СРСР, так і до України з кожним роком зростав.

Не залишалось поза увагою і питання ефективного використання та збереження природно-рекреаційних і туристсько-екскурсійних ресурсів України.

У 1966 р. було створено Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке відіграло значну роль у виявленні, охороні, збереженні та пропаганді історико-культурних пам'яток. Було створено історико-архітектурні заповідники в Києві, Чернігові, Львові, Кам'янці-Подільському, Каневі, Луцьку, Острозі, Переяславі-Хмельницькому, Полтаві, Слов'яногорську та інших містах. На їх базі виникали цілі туристські комплекси, що ставали центрами формування туристсько-екскурсійних потоків.

Загалом у 50 -60-ті рр. відбувалося не лише відновлення туристсько-екскурсійної справи, а й створення умов для її подальшого піднесення.

4.2. Удосконалення системи організації і управління туризмом у 50-60-ті рр.

У повоєнний період партійно-державне керівництво та громадськість країни взяли на себе турботу з організації нової, розгалуженої мережі туристських організацій і установ.

Це були роки успішного виконання планів соціалістичного будівництва, ентузіазму й підйому. Не варто забувати про те, що туризм і подорожі були доступні Тоді всім соціальним групам населення. Адже велика частина туристських путівок виділялася профспілковим організаціям на пільгових умовах, а в багатьох випадках і безоплатно, і використовувалася як додатковий засіб морального й матеріального заохочення за трудові успіхи.

Саме середину 50-х рр. можна вважати періодом зародження виїзного туризму. І це не дивно: після тридцятиріччя епохи сталінізму прийшла хрущовська "відлига", і радянські люди, у тому числі й українці, дістали можливість здійснювати закордонні турпоїздки.

У 1955 р. був затверджений новий статут "Інтуриста", що передбачав розвиток як в'їзного, так і виїзного туризму, а також прийом іноземців, які прямували транзитом по

території СРСР. "Інтурист" дістав повноваження бути членом різних національних і міжнародних організацій, комісій тощо.

Крім основних функцій він займався також погодженням із закордонними фірмами умов прийому радянських туристів і супроводу груп, що виїжджають за кордон.

Розвиток міжнародних зв'язків і зміцнення блоку країн соціалізму сприяли появі й інших організацій, що мали право відправляти туристів у зарубіжні поїздки. З червня 1958 р. у Радянському Союзі питаннями міжнародного молодіжного обміну почало займатися Бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник" ЦК ВЛКСМ. У 1961 р. при Всесвітній федерації демократичної молоді було створено Міжнародне бюро туризму й обмінів молоді (БІТЕЖ). БММТ "Супутник" вступив у БІТЕЖ і став членом його Ради.

Так поступово у країні склалася система трьох монопольних туристичних структур: ВАТ "Інтурист", ТЕУ (з 1962 р. - Центральна рада з туризму) ВЦРПС, Бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник" ЦК ВЛКСМ. Усі вони з середини 50-х рр. почали активно займатися як міжнародним (в'їзним і виїзним), так і внутрішнім туризмом. Однак "Інтурист" зберігав провідну роль в обслуговуванні іноземних туристів як за обсягом роботи, так і за розмаїтістю послуг. Активно розроблялися нові маршрути, розширювалася географія подорожей неосяжною країною. Одночасно велося будівництво туристських комплексів для іноземних туристів, купувалися у власність і орендувалися різні споруди, транспорт тощо.

Зростав і потік іноземців до СРСР. У 1955 р. теплохід "Баторий" привіз до Ленінграда понад 700 пасажирів з Франції. Для перевезення такої кількості туристів за маршрутом поїздки знадобився цілий поїзд.

Природно, що особливо інтенсивно розвивалися туристські зв'язки з соціалістичними країнами. Саме "Інтурист" організував наприкінці 50-х рр. у Москві Наряду міністрів з туризму країн - учасниць Варшавського договору, на якій були обговорені питання, що стосувались туристського обміну і співробітництва в цій галузі.

До середини 50-х рр. виконав своє призначення Антифашистський комітет радянської молоді, який був перетворений на Комітет молодіжних організацій СРСР. У ці роки в міжнародному молодіжному русі сформувалася і набула розвитку нова форма масового спілкування молоді світу - туристський обмін. У 50 -70-ті рр. молодіжні організації СРСР провели значну роботу з налагодження контактів із молодіжними організаціями зарубіжних країн. Так, вже в 1965 р. гостями Радянського Союзу були представники молоді понад 60 країн світу.

Подальший розвиток іноземного туризму в СРСР значною мірою визначався початком космічної ери, яку відкрив політ Юрія Гагаріна 12 квітня 1961 р. Якщо в 1958 р. у Радянському Союзі побували громадяни з 94 країн, то в 1961 р. - із 127, у 1964 р. - із 133 країн. Значно розширилася й географія поїздок радянських громадян за кордон. У 1956 р. вони відвідали 61 країну, а через 7 років, у 1963 р., радянських туристів уже приймали в 106 країнах світу.

У 1964 р. кількість іноземних туристів, що відвідали СРСР, перевищила 1 млн чол., і понад 900 тис. радянських громадян виїхали в зарубіжні подорожі.

Розвитку туризму сприяло встановлення більш теплих відносин між країнами. За ініціативою "Інтуриста" в 1965 р. кілька чартерних рейсів Аерофлоту перевезли радянських людей, які виявили бажання допомогти Сирії, де через надзвичайно холодну зиму загинули ліси. Понад триста туристів з СРСР брали участь у масовому садінні дерев. І дотепер у Дамаску красується парк Дружби.

Коли в 1967 р. внаслідок арабо-ізраїльського конфлікту різко скоротився потік європейських туристів до Єгипту, "Інтурист" провів роботу, в результаті якої було досягнуто міжурядової домовленості про відвідування цієї країни туристами з СРСР. Саме тоді були організовані перші середземноморські круїзи, що вирушали з Одеси. Під час круїзів туристи відвідували Варну, знайомилися зі Стамбулом, прямували до Неаполя, далі з Александра автобусами - до Каїра. Інші групи прибували до Каїра літаком і

поверталися морським шляхом до Одеси."Інтурист" став найбільшим партнером більш ніж 700 турфірм, що працювали в сотні країн світу. На території СРСР діяло близько 100 відділень і агентств ВАТ "Інтурист".

В Україні до початку 70-х рр. також склалася цілісна система підприємств "Інтуриста". До її складу входило 7 відділень ВАТ "Інтурист" (у Києві, Харкові, Львові, Одесі, Ялті, Ужгороді, Запоріжжі), 14 агентств (у Донецьку, Луганську, Дніпропетровську, Луцьку, Тернополі, Рівному, Вінниці, Чернігові, Черкасах, Херсоні, Полтаві, Сімферополі, Ізмаїлі, Чопі). Пізніше, у 80-х рр., підрозділи "Інтуриста" було створено і в інших областях - Житомирській, Хмельницькій, Сумській, а також у Кіровоградській, Миколаївській, Івано-Франківській, які до кінця 80-х рр. були закриті для відвідування іноземцями.

З 1964 р. закінчилася хрущовська "відлига" і настала епоха бюрократичного командно-адміністративного управління. Брежньєвський період історичного розвитку країни був разом з тим відзначений подальшим зміцненням і розвитком матеріально-технічної бази туризму.

Його поступальному розвитку сприяло насамперед те, що туризм, з одного боку, розглядали як важливий чинник зміцнення миру і добросусідства між країнами й народами, а з другого - як потужне джерело надходження валютних прибутків до державної скарбниці.

Поряд з діяльністю із залучення туристів до СРСР, розвитку міжнародних зв'язків, розширення матеріальної бази значну увагу приділяли підготовці кадрів, що були головним надбанням компанії. Високий професійний рівень, відповідальність, широкий кругозір і вишукані манери завжди відрізняли персонал "Інтуриста". Оскільки в іноземних туристів на той час не було іншої можливості спілкуватися з будь-ким, крім співробітників "Інтуриста", саме від цих людей залежало враження іноземців і про СРСР загалом, і про Україну зокрема.

З метою посилення централізованого управління туризмом у 1964 р. ВАТ "Інтурист" було виокремлено з Міністерства зовнішньої торгівлі. Постановою Ради Міністрів СРСР був створений державний орган керівництва іноземним туризмом у СРСР - Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів СРСР. ВАТ "Інтурист" стало найважливішою частиною цього Управління.

Для створення привабливого іміджу СРСР на світовому туристському ринку "Інтурист" почав видавати журнал "Путешествие в СССР" російською, англійською, французькою, німецькою та іспанською мовами, який знайомив читачів з географією туризму в країні та її визначними пам'ятками. Поступово тираж журналу зріс до 200 тис. примірників, а його передплатниками стали читачі з 50 країн.

Успішний розвиток міжнародних туристських зв'язків у 60 -70-ті рр. потребував зміцнення їхньої правової основи. У травні 1967 р. Радянський Союз уклав угоду про співробітництво в галузі туризму з Італією. Цим було покладено початок серії спеціальних міжурядових угод у сфері іноземного туризму. Такі угоди було підписано з усіма

країнами - членами Ради Економічної Взаємодопомоги, а також Югославією, Францією, Бельгією, Фінляндією, Іраком, Ліваном, Кіпром. Питання взаємного розвитку туризму знайшли своє відображення в угодах СРСР з економічного і культурного співробітництва з ФРН, Великою Британією, США, Канадою та багатьма іншими країнами.

Головну роль в організації внутрішнього туризму в Україні в зазначений період виконувала туристсько-екскурсійна система профспілок, яка в 1962 р. зазнала нової реорганізації. Були ліквідовані республіканське і Закарпатське та Кримське ТЕУ і замість них створені ради по туризму. А в 1965 р. подібні ради були створені у всіх областях України.

Важливу роль в удосконаленні організації і управління туризмом та екскурсіями в країні відіграла прийнята в травні 1969 р. постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС "Про заходи подальшого розвитку туризму та екскурсій у країні" (див. додаток 6).

Вперше перед радянськими, господарськими і профспілковими організаціями були поставлені завдання планомірного розвитку матеріально-технічної бази і перетворення туризму на велику галузь народного господарства країни. Вона активізувала участь у цій роботі різних міністерств і відомств. Усі наступні роки були періодом бурхливого розвитку туризму, підвищення рівня організаторської діяльності туристсько-екскурсійних установ, якості обслуговування населення.

Було визнано доцільним покласти керівництво туризмом і екскурсійною роботою, організацію подорожей і екскурсій у країні на ВЦРПС, залучити до активної участі в цій справі широкі маси. Профспілковим, радянським і господарським організаціям було запропоновано створювати приміські зони відпочинку, туристсько-оздоровчі табори, пункти прокату туристського інвентарю і спорядження. У постанові розглядалися конкретні завдання:

- Держплану СРСР передбачити виділення ВЦРПС матеріальних ресурсів для виконання накресленої на 1971 - 1975 рр. програми будівництва туристських баз, готелів, кемпінгів і автопансіонатів; виготовлення 500 автобусів у туристському виконанні щороку;

- радам міністрів союзних республік передбачити відведення земельних ділянок під будівництво туристських установ у найсприятливіших для відпочинку місцях;

- збільшити виробництво документальних і художніх фільмів на туристсько-екскурсійні теми, широко пропагувати туризм і екскурсії по радіо й телебаченню, видавати масовим тиражем літературу з екскурсійної й туристської тематики, щороку випускати карти, схеми туристських маршрутів і зон туризму.

Цією постановою були схвалені не тільки програма розвитку туризму, розроблена профспілками, а й практика залучення до туристсько-екскурсійного обслуговування всього населення.

19 серпня 1969 р. Президія ВЦРПС затвердила нове Положення про Центральну, республіканські, крайові, обласні та міські (районні) ради по туризму та екскурсіях. На Центральну раду по туризму та екскурсіях (ЦРТЕ) було покладено завдання розвитку масового туризму і екскурсій серед трудящих та учнівської молоді.

Таким чином, певне економічне піднесення, поліпшення матеріального становища значної маси населення створюють сприятливі умови для зоряного часу туризму (70 -80-ті рр.). Проте водночас посилюється процес централізації управління і партійного керівництва як внутрішнім, так і міжнародним туризмом. Туризм стає невід'ємною складовою частиною ідеологічної роботи КПРС.

Контрольні запитання

1. Розкажіть про відновлення туристсько-екскурсійної діяльності в повоєнний період.
2. Як "сталінський ідеологічний наступ" позначився на розвитку туризму і готельної справи в Україні?
3. Які три монопольні туристські структури склалися в країні? Схарактеризуйте їхню діяльність.
4. Що таке міжнародний туристський обмін і як він відбувався у 50 - 60-ті рр.?
5. Поясніть, чому індустрія туризму перебувала під жорстким контролем комуністичних і профспілкових організацій.
6. Назвіть основні завдання програми розвитку туризму, визначені постановою ЦК КПРС, Радою Міністрів СРСР і ВЦРПС "Про заходи подальшого розвитку туризму та екскурсій у країні".

Розділ 5. Зоряний час радянського туризму (70-80-ті рр.)

5.1. Піднесення міжнародного туризму. "Інтурист" - лідер серед туристських організацій СРСР

Наприкінці 60-х рр. інфраструктуру міжнародного туризму остаточно було відновлено. Починається епоха масових міжнародних подорожей, що набувають стрімкого розвитку в 70 -80-ті рр. Якщо в 1960 р. по світу подорожували 70 млн чол., то в 1980-му - вже 284 млн чол.

Піднесення міжнародного туризму в цей період пояснюється такими чинниками: по-перше, склалася сприятлива міжнародна ситуація; по-друге, зросла купівельна спроможність населення; по-третє, збільшилась тривалість відпусток; по-четверте, вдосконалювалися транспортні засоби і сфера туристського обслуговування.

Міжнародний туризм став ефективним засобом зовнішньоекономічних зв'язків країн. Зазнав піднесення він і в СРСР. За період з 1971 по 1975 р. було прийнято близько 15 млн інтуристів, а за кордон виїхало близько 11 млн громадян Радянського Союзу.

В Україні на початку 70-х рр. було створено Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР. Пізніше його було перейменовано на Головне управління з іноземного туризму УРСР.

Діяльність "Інтуриста" не обмежувалась прийманням звичайних туристських груп. Під час усіх офіційних урядових візитів на "Інтурист" покладалися обов'язки приймання й обслуговування всіх супровідних осіб і журналістів. У 70-ті рр. "Інтурист" брав участь у підготовці візитів президентів США Р. Ніксона, Дж. Форда, Р. Рейгана, Президента Франції Ж. Помпіду, Прем'єр-міністра Великої Британії Г. Вільсона.

У 1975 р. під час спільного радянсько-американського польоту корабля "Союз-Аполлон" ВАТ "Інтурист" також відповідало за приймання іноземних гостей. "Інтурист" постійно співпрацював з посольствами іноземних держав у СРСР. Прийоми, організовані компанією, відвідували принаймні 100 послів.

У 1975 р. в Мадриді (Іспанія) було створено Міжнародну міжурядову організацію в галузі туризму - Всесвітню туристську організацію (ВТО), що стала спадкоємицею Міжнародного союзу офіційних туристських організацій (МСОТО), заснованого ще в 1934 р. СРСР став однією з держав - засновниць ВТО. Першим Генеральним секретарем ВТО був Робер С. Лонаті (Франція).

Піднесенню туристського обміну сприяв прискорений розвиток сучасних видів транспорту. Аерофлот здійснював повітряне сполучення з 3,5 тис. міст більш ніж у 50 державах на всіх континентах. Значну роль у туристських зв'язках відіграли залізниці. Міжнародні залізничні маршрути сполучали СРСР з 25 державами Європи та Азії.

У 70-ті рр. "Інтурист" розробив і запропонував на зовнішньому ринку понад 100 привабливих маршрутів, що охоплювали сто міст європейської й азійської частин СРСР. Іноземні туристи мали можливість ознайомитися з усіма столицями союзних республік, містами-героями Києвом, Одесою, Волгоградом, колгоспами, радгоспами і промисловими підприємствами, пам'ятками архітектури, курортами Криму, із заповідниками та ловецькими угіддями.

В Україні в 70-ті рр. стрімко розвивалася матеріально-технічна база міжнародного туризму. Були побудовані нові готелі "Інтуриста": у Києві - "Либідь" і "Братислава", у Харкові - "Інтурист", "Мир" і мотель "Дружба", у Львові - "Дністер", в Ужгороді - "Закарпаття", в Одесі - "Чорне море", у Запоріжжі - "Запоріжжя", у Полтаві - мотель "Інтурист", у Чернівцях - "Черемош", у Херсоні - "Фрегат". У Ялті спільно з югославськими фахівцями в мальовничому Масандрівському парку було введено в експлуатацію готель "Ялта - Інтурист".

З 1970 по 1980 р. готельний фонд "Інтуриста" збільшився майже в 4 рази, перевищивши 50 тис. місць, з них 10 096 готельних місць знаходилося в Україні. Щорічні

темпи зростання кількості іноземних громадян, що відвідали СРСР, становили в середньому 8-10 %. Розвивався і виїзний туризм. За період після Наради з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінкі, 1975 р.) по 1981 р. Радянський Союз відвідали близько 25 млн зарубіжних гостей і майже 19 млн радянських людей побували за кордоном.

70-ті рр. були періодом масового міжнародного туризму в СРСР. У 1980 р. обсяг його збільшився на 54 % порівняно з періодом 1971 - 1975 рр.

Розширювалася географія в'їзного туризму як в СРСР у цілому, так і в Україні. У туристські маршрути ввійшло 18 нових міст, у тому числі Хмельницький і Луцьк. На початку 80-х рр. "Інтурист" пропонував маршрути по 135 містах усіх союзних республік. Власна мережа готелів, мотелів і кемпінгів давала змогу розмістити 55 тис. гостей і надати послуги харчування 74 тис. чол.

Активізувався радянський туризм за кордон: за 1979-1984 рр. - в 1,6 раза. Навіть суворий анкетний відбір кандидатів у поїздки не завадив його піднесенню.

Радянські туристи стали частими гістьми в соціалістичних країнах, у більшості країн Західної Європи, Латинської Америки, Африки, Азії, в Японії та Австралії. У 1984 р. вони здійснили поїздки по більш ніж 180 маршрутах, які охоплювали практично всі світові туристські центри.

Загалом за весь період існування організованого туризму в СРСР близько 50 млн радянських людей ознайомилися з визначними туристськими пам'ятками 142 країн світу.

Сприяли розвитку інфраструктури туризму визначні міжнародні заходи, що проводилися в СРСР. Так, XXII літні Олімпійські ігри (1980 р.) стали для "Інтуриста" ще одним значним досягненням. Для того щоб прийняти 300 тис. гостей, що приїхали на олімпіаду, треба було значно розширити мережу готелів у Москві, Ленінграді, Києві, Мінську й Таллінні. Наприкінці 70-х рр. були побудовані нові готелі: "Космос" - у Москві, "Дагомис" - у Сочі, "Прибалтійський" - у Ленінграді, "Русь" - у столиці України.

Для підготовки кваліфікованого персоналу готелів у 1978 р. в Києві було відкрито Технікум готельного господарства.

У 1980 р. за ініціативою "Інтуриста" було встановлено ділові контакти з "Visa International" з пропозицією щодо обслуговування кредитних карток "Visa". До початку Олімпійських ігор у Москві, Ленінграді, Києві було встановлено кілька спеціальних терміналів, що давали можливість приймати оплату за картками "Visa".

Значно зросла популярність "поїздок дружби". За 1981 - 1982 рр. "поїздами й літаками дружби" СРСР відвідало 160 тис. туристів

3 країн соціалізму. У Києві їх гостинно приймав спеціально побудований готель "Братислава". Понад 100 тис. чоловік приїздили в СРСР, у тому числі в Україну, на фестивалі мистецтв "Київська весна", "Золота осінь" - у Києві, "Біла акація" - в Одесі, "Кримські зорі" - в Ялті.

У СРСР набув розвитку і такий порівняно рідкісний у світовій практиці вид туризму, як річкові круїзи. У 1975 - 1980 рр. близько 100 тис. іноземних туристів (в 2,5 раза більше, ніж за попередні 5 років) здійснили круїзи Волгою, Доном, Дніпром. Починаючи з 1982 р. був уведений новий круїз Дніпром "Ріка - море" з Києва до Херсона, далі - Чорним морем до Одеси, звідки Дунаєм до Русе (Болгарія) і Джурджу (Румунія). Круїз став єдиним такого типу в світовому туризмі.

Усього в 1982 р. СРСР відвідали 5 млн зарубіжних гостей і понад 4 млн радянських людей здійснили поїздки за кордон.

Основу міжнародного туристського обміну Радянського Союзу становив туристський обмін із соціалістичними країнами, на які припадало близько 60 % усіх поїздок як до СРСР, так і з СРСР.

Активно розвивався іноземний туризм і в Києві, що став одним із найбільших туристських центрів Радянського Союзу. Сотні тисяч іноземних туристів більш ніж із 60 країн світу щороку відвідували столицю України. У 1983 р. київським об'єднанням ВАТ

"Інтурист" було прийнято й надано послуги близько 300 тис. іноземних туристів. Середня тривалість перебування одного туриста становила 1,9 дня. У київському "Інтуристі" працювало близько 4 тис. чоловік, у тому числі 300 гідів-перекладачів зі знанням 18 мов світу.

У червні 1983 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР Головне управління з іноземного туризму при Раді Міністрів СРСР було реорганізовано у Державний комітет СРСР з іноземного туризму (Держкомінтурист). Його першим головою став Посол СРСР у Німецькій Демократичній Республіці П. А. Абрасимов, а з 1985 р. - Посол СРСР у Японії В. Я. Павлов.

Динамічний розвиток іноземного туризму в СРСР став можливим завдяки значним коштам, інвестованим державою в розвиток туристської індустрії: кількість місць у готелях Державного комітету СРСР з іноземного туризму збільшилася за 15 років (1970-1985 рр.) з 10 до 55 тис. У підпорядкуванні Держкомінтуриста було понад 100 готелів, мотелів, кемпінгів, численні ресторани, бари, кафе, навчальні заклади, гаражі, станції технічного обслуговування, кіноконцертні та конференц-зали, басейни, сауни, кегельбани, дискоклуби, а також понад 3 тис. одиниць автотранспорту.

У 1989 р. Всесоюзне акціонерне товариство "Інтурист" було виокремлено зі структури центрального апарату Держкомінтуриста СРСР і переведено на самофінансування.

В Україні в грудні 1988 р. був ліквідований центральний орган державного управління галуззю - Головінтурист УРСР. Замість нього в січні 1989 р. було створено Асоціацію з іноземного туризму "Укрінтур".

В умовах демократизації радянського суспільства другої половини 80-х рр. у розвитку міжнародного, особливо виїзного, туризму з'явилися нові тенденції: він позбавився суворої перевірки, заорганізованості, регламентації з боку держави.

5.2. Діяльність Української республіканської ради по туризму та екскурсіях щодо розвитку масового туристського руху в Україні

Розвиток масового туристсько-екскурсійного руху в Україні в 70 - 80-х рр. зумовлювався комплексом соціально-економічних, культурно-освітніх, природно-географічних та інших чинників.

Хрущовська "відлига" створила передумови для певного піднесення соціально-економічного рівня життя, зростання реальної заробітної плати. Все це відбувалося на фоні штучно створюваної стабільності, цін на продукти харчування та предмети першої необхідності.

Безумовно, все це стало однією з найважливіших передумов організації ефективного дозвілля населення, зокрема залучення до туристського руху. Неабияку роль у цьому відіграло зростання суспільних фондів споживання, а саме надання безоплатних і пільгових соціальних послуг: оплата путівок на туристсько-екскурсійні маршрути, відпочинок у туристсько-спортивних таборах, проведення самодіяльних походів тощо.

Виміром суспільного багатства є не тільки сукупність матеріальних благ, а й наявність вільного часу, який люди можуть використовувати для задоволення своїх фізіологічних і духовних потреб. Скорочення робочого дня (перехід на шести- й семигодинний робочий день) та робочого тижня (п'ятиденний), збільшення тривалості відпустки (в середньому на 3,1 дня) відчутно вплинули на зростання фонду вільного часу громадян. Однією з важливих передумов, що безпосередньо сприяють розгортанню туристсько-екскурсійного руху, є транспорт. У 70-х - першій половині 80-х рр. він зазнав докорінної технічної реконструкції, що створило відносно комфортні умови для перевезення значної кількості туристів.

Розвитку туризму також сприяли істотні зміни в сфері обслуговування, що перетворилась на окрему галузь з розвиненою інфраструктурою. Ще одним важливим

чинником, який зумовлював розгортання масового туристсько-екскурсійного руху, слід вважати зростання культурно-освітнього рівня населення, прагнення людей глибше пізнати історію свого краю та інших країн.

Організацією внутрішнього туризму та екскурсій в Україні в цей період займалися Українська республіканська рада по туризму та екскурсіях (УРРТЕ), Міністерство оборони УРСР, Бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник", Міністерство освіти УРСР та інші міністерства і відомства колишнього СРСР. Держава виділяла певні кошти, фонди, матеріали, транспорт для створення в республіці індустрії туристсько-екскурсійного обслуговування населення. У 70-х - першій половині 80-х рр. особливо швидко зростала кількість підприємств індустрії туризму. Так, якщо в 1970 р. в Україні було 58 туристських баз, їхніх філій і притулків, то в 1983 р. - 25 готелів, 75 турбаз, 4 туркомплекси, 11 притулків, 6 кемпінгів, 36 стоянок і наметових притулків, усього - 156 (у 2,5 раза більше).

У 1971 - 1975 рр. темпи розвитку туризму і екскурсій були особливо високими. В СРСР було надано послуги 25,4 млн туристів і понад 130 млн екскурсантів.

Комплексні заходи щодо подальшого розвитку туризму були визначені прийнятою в жовтні 1980 р. постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС "Про подальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні" (див. додаток 7). У документі було дано широку програму заходів, що забезпечували значне збільшення обсягу і підвищення якості обслуговування, удосконалення видів, форм наданих послуг, розширення мережі туристсько-екскурсійних установ.

У 1981 - 1985 рр. постійно нарощувались обсяги туристсько-екскурсійного обслуговування населення по лінії Центральної ради по туризму та екскурсіях (ЦРТЕ). У 1985 р. було надано послуги 37 млн туристів і 200 млн екскурсантів. Населенню було надано туристсько-екскурсійних послуг на суму понад 8 млрд крб.

У 1985 р. система Центральної ради по туризму та екскурсіях мала в своєму підпорядкуванні 965 туристських об'єктів, здатних прийняти одночасно майже 400 тис. відпочиваючих.

Питання туристсько-екскурсійної діяльності населення країни стали складовим елементом Комплексної програми розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986 - 2000 рр. Стосовно туризму вимоги Комплексної програми знайшли відображення в спільній постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ від 18 липня 1985 р. "Про заходи щодо розвитку туризму й удосконалення туристсько-екскурсійного обслуговування населення в країні в 1986 - 1990 роках і на період до 2000 року" (див. додаток 8), якою Центральної раді по туризму та екскурсіях, Бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник" і Державному комітету СРСР з іноземного туризму за участю зацікавлених міністерств і відомств було доручено забезпечити в 1986 - 2000 рр. подальший розвиток і удосконалення туристсько-екскурсійного обслуговування за рахунок реконструкції та розширення власної матеріальної бази, здійснити величезний комплекс найважливіших заходів. Виконання цих планів, безумовно, сприяло подальшому розвитку туризму в СРСР.

Головним змістом постанови 1985 р. була її соціальна спрямованість. У документі підкреслювалося, що "туризм і екскурсії стали невід'ємною частиною життя народу, важливим засобом зміцнення здоров'я людей і раціонального використання вільного часу". Було намічено широкий комплекс заходів для зміцнення матеріально-технічної бази туризму, в тому числі і в Україні. Так, по лінії Центральної ради по туризму та екскурсіях ВЦРПС передбачалося будівництво туристських комплексів, готелів, баз і кемпінгів у 1986 - 1990 рр. на 40 тис. місць, у 1991 - 1995 рр. - на 60 тис, а в 1996 - 2000 рр. - на 70 тис. місць.

По лінії Бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник" передбачалося будівництво молодіжних центрів, таборів і готелів у 1986 - 1990 рр. на 3,3 тис. місць, у 1991-1995 рр. - на 5,2 тис, а в 1996-2000 рр. - на 7 тис. місць.

З цією метою на 1986-1999 рр. ВЦРПС планувалось виділити капітальних вкладень на 616 млн крб., "Супутнику" - 60 млн крб.

Планувалося довести кількість туристсько-екскурсійних поїздів у 1990 р. до 2 тис. рейсів, а в 2000 р. - до 3 тис. рейсів за рік. Для цього було доручено здійснити проектування і будівництво пунктів стоянок таких поїздів, у тому числі в Україні - у Полтаві, Яремчі, Рахові, Чернівцях, Чернігові, Херсоні, Дніпропетровську, Запоріжжі й Керчі.

Передбачалося організувати виробництво буксирувальних гірськолижних підйомників (по 10 комплектів щороку), збірних дерев'яних будинків (загальною площею 80 тис. м² щороку), продуктів харчування в дрібному розфасуванні, придатних для тривалого зберігання, автобусів у туристському виконанні (2 тис. шт. щороку) та багато іншого.

Варто особливо підкреслити послідовну систему виконання спільних постанов ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ, що існувала в ті роки. На основі спільних постанов з питань туризму 1969, 1980, 1985 рр., з урахуванням місцевих особливостей - матеріально-технічних, рекреаційних, демографічних, етнічних, освітніх та інших - розроблялися і затверджувалися відповідні документи (постанови, плани заходів) на рівні колишніх союзних республік, областей, міст і регіонів. Цим забезпечувалася чітка система роботи з реалізації завдань щодо розвитку туризму у величезній Радянській країні, що планувалися Центром на перспективу.

В основному завдання з розвитку туризму в 1986-1990 рр. були виконані.

Особливу увагу було приділено залученню до туристсько-екскурсійної діяльності працюючої та учнівської молоді. Розширенню масовості й доступності туристсько-екскурсійної діяльності учнівської молоді, як і всіх трудящих, сприяла і створена в країні структура управління туризмом та екскурсіями, що зазнала подальшого вдосконалення.

Як свідчив досвід, що склався, прийнята в країні структура загалом давала можливість задовольняти специфічні запити радянської працюючої та учнівської молоді в заняттях туризмом і екскурсіями. Разом з тим виявлялись резерви різних організацій у створенні матеріальної бази туризму, формуванні тематики в галузі туристського будівництва, транспорту, уніфікації й стандартизації туристського обслуговування з урахуванням особливостей соціально-демографічних, соціально-професійних груп населення і молоді. У зв'язку з цим було необхідно посилити координувальну роль, об'єднати зусилля різних організацій, відомств і міністерств у розвитку як національного (внутрішньосоюзного), так і міжнародного туризму. Таку роль у національному туризмі відігравала Міжвідомча рада по туризму та екскурсіях при ВЦРПС, до складу якої входили представники 22 міністерств і відомств. У структурі Міжвідомчої ради було створено 9 робочих комісій і груп, які розробляли пропозиції з окремих, найактуальніших проблем туристсько-екскурсійної справи, а також аналогічні ради, що функціонували в республіках, краях і областях. Міжвідомча координація міжнародних туристських зв'язків СРСР здійснювалася Радою при Державному комітеті СРСР з іноземного туризму, у складі якого також була представлена значна кількість міністерств і відомств, зацікавлених у розвитку туристського обміну з організаціями зарубіжних країн.

Про піднесення в 70 -80-ті рр. масового туризму в СРСР загалом і в Україні зокрема переконливо свідчать обсяги діяльності Української республіканської ради по туризму та екскурсіях. Якщо в 1980 р. в УРСР було надано послуги більш як 36 млн екскурсантів, то за 1981 -1985 рр. діяльністю цієї організації було охоплено майже 30 млн туристів і 200 млн екскурсантів. Упродовж 15 років (1970-1985) обслуговування екскурсіями зросло в 7 разів: з 6,2 до 43,5 млн чол. Збільшилася за цей період і кількість екскурсійних організацій - з 44 до 144.

Щорічне перевиконання планових завдань з розвитку туризму в Україні, активна екскурсійна робота свідчили не лише про стійку тенденцію зростання інтересу населення

Української РСР до раціональної організації свого вільного часу, а й про можливості туризму.

Так, за 1981 - 1985 рр. понад планові завдання було надано послуги більш як 600 тис. туристів і 6 млн екскурсантів тільки за рахунок того, що бюро подорожей і екскурсій республіки більше уваги приділяло організації подорожей місцями революційної, бойової і трудової слави радянського народу, місцевими маршрутами, на орендованих базах Чорного й Азовського морів, у Закарпаття й Прикарпаття. Вживалися практичні заходи щодо посилення спільної координації, поліпшення трудової співдружності колективів бюро подорожей і екскурсій та суміжних організацій, підприємств - транспортних, громадського харчування, готельного господарства, музеїв тощо.

Співпраця Української республіканської ради по туризму та екскурсіях з різними зацікавленими міністерствами й відомствами сприяла зростанню доступності засобів туризму широким масам населення республіки.

Отже, на цій підставі можна виділити деякі тенденції, що зміцнювалися з року в рік, і напрями в розвитку туризму в Українській РСР у 80-ті рр. Це насамперед орієнтування на кооперування різних організацій і відомств у реалізації завдань туристсько-екскурсійного обслуговування; по-друге, значне зміцнення матеріально-технічної бази туристських організацій республіки; по-третє, посилення зв'язків між відповідними організаціями УРСР та інших республік, що сприяло подальшій інтернаціоналізації туризму та підвищенню його ролі як чинника патріотичного й інтернаціонального виховання.

Вивчення практики Київської міської ради по туризму та екскурсіях показало, що киянам надавалися широкі можливості здійснювати подорожі по ленінських місцях, містах-героях, столицях союзних республік, по Криму і Кавказу, Карпатах, Уралу й Алтаю, Прибалтиці й Закавказзю. Аматори водних подорожей могли побувати на Волзі й Дону, Дніпрі та Єнісеї, Баренцовому і Чорному морях. Туристські путівки все ширше використовували профспілкові комітети міста для заохочення передовиків виробництва, переможців соціалістичного змагання, найкращих пропагандистів, агітаторів, політінформаторів та інших категорій ідеологічного активу.

Щороку з Києва вирушали по ленінських місцях або містах-героях туристські поїзди "Київський пропагандист" і "Киянка", до складу груп яких входили найкращі пропагандисти міста, а також жінки - передовики виробництва, ветерани Великої Вітчизняної війни і праці.

Однак туристична індустрія не змогла забезпечити всіх бажаючих відпочити в туристських підприємствах і на маршрутах. Тому ефективним засобом прояву масовості й доступності туризму був самодіяльний туристський рух. Як показав аналіз, проведений Центральною радою по туризму та екскурсіях та Інститутом підвищення кваліфікації працівників туристсько-екскурсійних організацій, у 80-ті рр. робота з розвитку самодіяльного туризму проводилася в 96 тис. туристських секцій і клубів туристів, колективів фізкультури підприємств, установ і навчальних закладів, 927 міських, районних туристських клубах рад по туризму та екскурсіях. Для туристів працювало понад 23 тис. пунктів прокату туристського інвентарю і спорядження, було розроблено понад 20 тис. маршрутів походів по рідному краю, 1200 класифікованих категорійних маршрутів, описано 1400 гірських перевалів.

Постійний розвиток соціальної бази самодіяльного туризму давав можливість щороку збільшувати кількість учасників, що постійно займались туризмом, а також учасників походів вихідного дня і багатоденних некатегорійних походів.

У 80-ті рр. в республіці при колективах фізкультури підприємств і установ, навчальних закладів, колгоспів і радгоспів працювало понад 18 тис. туристських секцій (порівняно з 1980 р. їх кількісне зростання становило 4,5 тис. чол.), у яких регулярно різними видами туризму займалися понад 2 млн 400 тис. чол. Слід зазначити, що за

кількістю учасників масовий спортивний туризм посідав друге місце серед видів спорту після легкої атлетики.

Туристськими організаціями України було розроблено понад 2 тис. самодіяльних маршрутів вихідного дня, по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу. Цими маршрутами в Україні щороку здійснювали походи і подорожі 6,5 млн чол.

У радах по туризму та екскурсіях функціонував 121 туристський клуб. Турклуби були основними організаційно-методичними центрами самодіяльного туризму, що надавали допомогу колективам фізкультури в створенні туристських секцій при організаціях, установах, підприємствах. Клуби організовували і проводили масові зльоти і змагання, місячники туризму. Програма їхньої діяльності включала масові походи вихідного дня, складання туристських нормативів комплексу ГПО, змагання з туристських навичок, конкурси тощо. Члени туристських клубів залучалися також до охорони природи, пам'яток історії й культури.

Самодіяльний туризм - це туристські експедиції, зльоти, походи і змагання з пішогодного, гірського, водного, автомотовело- і спелеотуризму. Справжнім святом туристів України, оглядом їхніх досягнень були традиційні республіканські туристські зльоти, які проводилися один раз на два роки і були присвячені Дню Перемоги.

Вагомим чинником розвитку масовості й доступності самодіяльного туризму була підготовка і навчання громадських туристських кадрів. Так, у Києві цими питаннями займався міський туристський клуб Київської міської ради по туризму та екскурсіях. При туристському клубі працювала міська школа туризму, що проводила заняття з усіма категоріями громадських туристських кадрів за програмами початкової (ПТП), середньої (СТП), вищої (ВТП) туристської підготовки і середньої інструкторської підготовки (СІП).

Разом з Українською філією Інституту підвищення кваліфікації працівників туристсько-екскурсійних організацій Київський міський туристський клуб був організаційно-методичним і навчально-консультативним центром розвитку масового самодіяльного туризму в місті й республіці. При клубі працювало 13 громадських комісій з видів туризму й видів роботи, пункт прокату туристського спорядження й інвентарю, бібліотека туристської літератури, що містила понад 9 тис. одиниць. Київський міський туристський клуб об'єднував 575 туристських секцій колективів фізкультури. У міському туристському клубі завжди можна було отримати кваліфіковану консультацію з питань організації й проведення походів вихідного дня, складання нормативів з туризму Всесоюзного комплексу ГПО і багатоденних категорійних подорожей, організації масових туристських заходів, зльотів і змагань, з методики підготовки громадських туристських кадрів.

Постійний розвиток самодіяльного туризму, зростання його ролі у суспільному житті потребували ефективнішої організації та управління самодіяльним туризмом. Як показало вивчення існуючої практики, туристські та фізкультурні організації проводили велику роботу з підготовки і підвищення кваліфікації штатних і громадських кадрів самодіяльного туризму. Республіканськими радами по туризму та екскурсіях під керівництвом Центральної ради по туризму, та екскурсіях у 80-ті рр. було створено систему постійно діючих курсів, семінарів, шкіл і філій Інституту підвищення кваліфікації. На них, а також на щорічних семінарах навчалися десятки тисяч штатних і громадських туристських кадрів. Активну участь у підготовці інструкторів туризму брали й вищі навчальні заклади, де на факультетах громадських професій студенти набували навичок похідного життя і готувалися кваліфіковані інструктори самодіяльного туризму. Десятки тисяч громадських туристських кадрів навчалися і в загальноосвітніх школах, училищах, інших відомствах та організаціях.

Масовий розвиток самодіяльного туризму неможливий без залучення до організаторської роботи широкого громадського активу. З цією метою в Українській РСР, наприклад при обласних і Київській міській радах по туризму та екскурсіях, було створено керівні громадські органи - федерації туризму, а при Республіканській раді -

Республіканську федерацію туризму. Через численні громадські комісії з видів, туризму і напрямів роботи федерації туризму здійснювали керівництво багатогранною туристичною діяльністю.

Таким чином, склалася стійка тенденція посилення масовості й доступності програм туризму, обмінів і подорожей, реалізованих різними туристичними органами. При цьому спеціалізовані підрозділи, охоплюючи різні соціальні групи і прошарки населення та координуючи свою діяльність у вирішенні загальних питань розвитку й удосконалення туризму, здійснювали туристсько-екскурсійне обслуговування відповідно до запитів радянських людей, з урахуванням їх професійного, вікового та освітнього рівнів.

5.3. БММТ "Супутник" і молодіжний туризм як чинник патріотичного та інтернаціонального виховання радянської молоді

Радянська політична система широко використовувала засоби туризму для виховання підростаючого покоління.

Молодіжним туризмом в СРСР (як внутрішнім, так і міжнародним) займалось Бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник" ЦК ВЛКСМ (створене в 1958 р.). "Супутник" мав свої підрозділи при республіканських, крайових, обласних, міських комітетах комсомолу.

У 70 -80-ті рр. БММТ "Супутник" значно розширило обсяги, форми та напрями своєї діяльності.

Підкреслюючи важливість розвитку туризму та екскурсій для задоволення широких інтересів молоді, ЦК ВЛКСМ у 1972 р. почав розширювати мережу туристичних органів комітетів комсомолу, покликаних забезпечити ефективне використання каналів туризму, екскурсій та молодіжного обміну.

Організаційне становлення молодіжного туризму в країні, основним стрижнем якого стала туристська експедиція радянської молоді "Моя Батьківщина - СРСР" - складова частина Всесоюзного походу комсомольців і молоді по місцях революційної, бойової й трудової слави радянського народу, зумовило величезне піднесення туристського руху молоді, розкрило значні резерви туристсько-екскурсійної діяльності комітетів комсомолу. З кожним роком експедиція набирала нових обертів. Тільки в 1974 - 1977 рр. по союзних маршрутах "Супутника" вже подорожували понад 9 млн молодих людей, близько 500 тис. провели свої відпустки й канікули в молодіжних таборах. У 1978 - 1981 рр. у всіх внутрішньосоюзних поїздках, екскурсіях і подорожах взяли участь майже 14 млн юнаків і дівчат, або на 5 млн чол. більше, ніж у 1974 - 1977 рр. У 1974 - 1986 рр. по восьми тематичних маршрутах Всесоюзної туристської експедиції "Моя Батьківщина - СРСР" подорожували 30 млн юнаків і дівчат. 80 тис. з них виконали туристські нормативи і були нагороджені бронзовими значками "Моя Батьківщина - СРСР", 7 тис. - срібними і близько 100 чол. стали власниками золотих значків.

Туристсько-екскурсійні заходи були приурочені до знаменних дат у житті колишнього Союзу РСР - роковин жовтневих подій, створення СРСР, дня народження В. І. Леніна, чергових з'їздів КПРС, комсомолу тощо.

У 70 -80-ті рр. туристсько-екскурсійні організації України проводили роботу з розвитку й удосконалення форм залучення молодого покоління до участі в експедиції "Моя Батьківщина - СРСР" під гаслом підготовки і святкування 40-річчя Перемоги над німецько-фашистськими загарбниками, 65-річчя присвоєння комсомолу імені В. І. Леніна. У 1980 р. в республіці було розроблено 15 нових маршрутів, а всього чисельність учасників експедиції становила 2,3 млн юнаків і дівчат, у тому числі: робітників - 9 %, сільської молоді - 5, службовців - 3, учнів шкіл -38, ПТУ - 18, студентів ВНЗ - 15, учнів технікумів -12 %.

Формою ділового співробітництва секції експедиції "Моя Батьківщина - СРСР" з органами народної освіти, культури, охорони пам'яток історії й культури були спільні

туристські заходи, тематичні зустрічі й походи, присвячені 40-річчю Великої Перемоги, робота зі створення на туристській основі обласних героїко-патріотичних клубів, розширення мережі маршрутів вихідного дня по об'єктах експедиції тощо. Тематичні зустрічі пройшли під гаслами "Салют, Перемого!" і "Фестиваль, мир, праця".

БММТ "Супутник" Львівського, Рівненського, Кіровоградського, Запорізького, Вінницького, Кримського, Одеського обкомів комсомолу провели зльоти активістів експедиції "Літопис Великої Вітчизняної" і "Моя Батьківщина - СРСР". Усього в республіці з 1972 по 1987 р. було проведено понад 70 тематичних зустрічей, походів, присвячених 40-річчю Великої Перемоги і 65-річчю присвоєння комсомолу імені В. І. Леніна. Понад 50 тис. юнаків і дівчат, піонерів і школярів республіки, у тому числі 23 тис. дітей з районів Сибіру і Крайньої Півночі, побували на маршрутах "Ніхто не забутий, ніщо не забуте!", "Ордени Батьківщини на прапорі комсомолу", "Дорогою Великого Жовтня", зустрілися з ветеранами Великої Вітчизняної війни, молодими передовиками виробництва.

Значну увагу приділяли в 1980-1985 рр. БММТ "Супутник" комітетів комсомолу України питанням подальшого посилення ролі туристської експедиції "Моя Батьківщина - СРСР" у справі патріотичного виховання учнів ПТУ, студентів технікумів і ВНЗ. Найбільшим загоном учасників експедиції "Моя Батьківщина - СРСР" була шкільна молодь. Цьому сприяла постанова ЦК ЛКСМУ і Міносвіти УРСР "Про участь школярів республіки в експедиції "Моя Батьківщина - СРСР" у рамках навчальних програм".

Практика роботи БММТ "Супутник" Запорізького, Харківського, Волинського обкомів, Київського міськкому комсомолу свідчить про те, що найактивнішими формами роботи з цією категорією молоді були дні туристсько-екскурсійної роботи, тематичні тижні знайомства з обласними об'єктами експедиції, організація туристських поїздів.

Так, у вересні - жовтні 1985 р. у м. Луцьку Волинської обл. для учнів ПТУ було проведено 2 тематичних тижні, присвячених 40-річчю Перемоги. 800 учнів ПТУ і старших школярів, студентів педучилища імені Я. Галана побували на екскурсіях по об'єктах експедиції. 2500 учнів ПТУ м. Запоріжжя починали навчальний рік зі знайомства з історією міста. Традиційною формою цього знайомства були тематичні автобусні екскурсії.

У медичному інституті м. Києва, у педагогічному інституті імені В. Г. Белінського (м. Миколаїв) за рішенням комітетів комсомолу учасниками експедиції в межах обласного туру були академічні групи. Це давало змогу згуртувати колективи, підвищити інтерес до навчання, громадської діяльності, зробити вивчення історії рідного краю ефективнішим; крім того, академічна група ставала постійною туристською групою, що брала участь в експедиції.

Активну участь в експедиції брали також учні Козятинського ТУ (Вінницька обл.), ТУ № 8, ПТУ № 5 м. Дніпропетровська, СПТУ № 107 м. Донецька, Львівського торгово-економічного інституту, МПТУ № 7 м. Конотопа (Сумська обл.), Одеського верстатобудівного технікуму, Полтавського педінституту та ін. Всього до участі в експедиції було залучено 202 тис. студентів і учнів технікумів, 271 тис. учнів технічних училищ.

Найбільшим загоном учасників експедиції "Моя Батьківщина - СРСР" в Україні була шкільна молодь - 934 тис. чоловік.

Разом з молодими робітниками й колгоспниками учні ПТУ, технікумів, студенти ВНЗ, піонери та школярі під час подорожей і екскурсій по маршрутах експедиції "Моя Батьківщина - СРСР" брали активну участь у пошуковій експедиції "Літопис Великої Вітчизняної".

Під час поїздок і екскурсій школярі Донецької обл. провели операцію "Згадай усіх поіменно!", встановили 2900 імен не відомих раніше воїнів, зустрілися з їхніми рідними й близькими; учасники експедиції "Моя Батьківщина - СРСР" школярі Млинівської середньої школи № 1 Рівненської обл. розшукали ветеранів КПРС, комсомолу, Великої

Вітчизняної війни, організували листування з ними та провели зустрічі; після екскурсій, поїздок по маршрутах експедиції з ініціативи загонів комсомольців ПТУ № 9 і школи-інтернату № 2 імені С. А. Ковпака м. Путивля Сумської обл. на згадку про тих, хто не повернувся з війни, було закладено алею Слави.

Усього в Україні пошуковою роботою під час поїздок по маршрутах експедиції займалось понад 60 тис. школярів і піонерів. Серед них учасники патріотичного об'єднання "Океан" м. Києва, члени експедиційного загону при ЖЕКу № 1 Ленінського району м. Кіровограда, школярі Могилів-Подільської середньої школи № 5 Вінницької обл., члени клубу "Смолоскип" Жовтневого району м. Харкова. Меджибізької середньої школи Хмельницької обл., Золотоніської середньої школи Черкаської обл., Шорської середньої школи № 1 Чернігівської обл., середніх шкіл № 15, № 190 м. Києва та багато інших.

Добре зарекомендувала себе така форма роботи із залучення молодого покоління до туристських подорожей, як маршрути вихідного дня. Так, у м. Києві, Дніпропетровській, Миколаївській, Вінницькій, Запорізькій областях учасники таких поїздок не тільки ближче знайомилися з історією рідного краю, відвідували об'єкти експедиції, найкращі підприємства, а й виконували нормативи на здобуття бронзових значків експедиції "Моя Батьківщина - СРСР".

З метою розширення географії місцевого туризму загалом, особливо для молоді, що мешкала в гуртожитках, було розроблено понад 40 нових маршрутів, таких, наприклад, як Київ - Черкаси - Кам'янка -Розумівка, Чернігів - Новгород-Сіверський, Дніпропетровськ - Запоріжжя, Луцьк - Кортеліси - Брест, Луцьк - Львів та ін. Проведена робота дала змогу залучити до участі в подорожах понад 40 тис. молодих людей, що проживали в гуртожитках.

Серед найцікавіших традиційних форм участі трудящої молоді в експедиції "Моя Батьківщина - СРСР" були авто- і мотопробіги.

На честь 40-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників авто- і мотопробіги провели срібні значківці експедиції -молоді робітники Ладижинської ГРЕС Вінницької обл., 1500 молодих представників промислових підприємств м. Луцька, молоді робітники виробничого об'єднання "Азот" Рівненської обл., Севастопольського судноремонтного заводу.

Великою популярністю в молоді Івано-Франківської, Київської, Запорізької, Львівської, Одеської, Рівненської областей користувалися тематичні спецрейси туристських поїздів. Програма спецрейсів по Закарпаттю, організованих Івано-Франківським бюро "Супутник", проходила під гаслом "Пам'ять".

У туристському русі важливу роль відіграли республіканські й обласні героїко-патріотичні клуби, зокрема "Молодогвардієць" у Ворошиловграді, Краснодоні, "Корчагінець" у Хмельницькому, Шепетівці, "Тимурівець" у м. Каневі, "Партизанська слава" в м. Щорсі Чернігівської обл., "Спартак" у м. Кіровограді, с Красногорці, Всесоюзний клуб трудової слави "Прометей" у Дніпропетровську та Дніпродзержинську. Впродовж 1985 року маршрути цих клубів відвідало понад 4,5 тис. молодих робітників, колгоспників, учнівської молоді. БММТ "Супутник" ЦК ЛКСМ України разом з комітетами комсомолу на базі клубів організували й проводили ідейно-політичні заходи, спрямовані на повніше розкриття тематики засідання клубу, - зустрічі з ветеранами, тематичні конференції, відвідування комсомольсько-молодіжних колективів - учасників ударних вахт тощо.

Підвищенню інтересу підростаючого покоління до туристських подорожей рідним краєм і країною, збільшенню кількості загонів учасників експедиції "Моя Батьківщина - СРСР" багато в чому сприяли засоби масової інформації. Постійно використовувалися можливості республіканських молодіжних видань, радіо і телебачення. В обласних газетах було започатковано рубрику "На туристських маршрутах", вікторину-конкурс "Моя Батьківщина - СРСР", сторінки "Маршрутами "Супутника" тощо.

Туристська експедиція радянської молоді "Моя Батьківщина - СРСР" тривала понад 15 років, з 1972 по 1987 р.

Патріотичне виховання молоді засобами туризму органічно поєднувалося з організацією міжнародного молодіжного туристського обміну. Тільки з 1958 по 1985 р. включно у двосторонній туристський обмін БММТ "Супутник" із зарубіжними організаціями було залучено понад 7 млн молодих радянських та іноземних туристів, з них в СРСР побувало понад 4 млн іноземних туристів, за кордон виїхало майже 3,5 млн чол. радянської молоді. За 1975-1985 рр. всіма видами молодіжного туризму, обмінів, екскурсій, подорожей і відпочинку в межах діяльності туристських органів союзів молоді соціалістичних країн було охоплено майже 55 млн юнаків і дівчат.

Завдання міжнародного молодіжного туристського обміну з виконання пізнавальної, освітньої та виховної функцій потребували розвитку й удосконалення видів туристських поїздок, що сприяли масовому спілкуванню молодих людей. Як зазначалося в постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 31 жовтня 1980 р. "Про подальший розвиток і удосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні", процес удосконалення видів і форм послуг, що надаються, розширення мережі туристсько-екскурсійних установ сприяють повнішому використанню можливостей туризму з метою поліпшення ідейно-політичного, трудового і морального виховання працюючої та учнівської молоді.

Виходячи з цього, ВЛКСМ постійно приділяв увагу всебічному і своєчасному осмисленню соціально-культурних функцій туристського обміну, реалізованого через різноманітні форми поїздок, спілкування і туристських контактів. Орієнтуючись на них, ЦК ВЛКСМ рекомендував комітетам комсомолу розвивати і розширювати можливості найперспективніших видів і засобів організованого туризму. З урахуванням досвіду, накопиченого організаціями молодіжного туризму нашої країни і за кордоном, комітети комсомолу забезпечували всебічну реалізацію змісту програми різноманітних видів туристських поїздок.

Перше місце за своїм обсягом і масовістю посідали загальноознайомлювальні поїздки. Значна частина їх припадала на подорожі, присвячені святкуванню знаменних дат у житті братерських народів, держав і спілок молоді.

Важливим внеском до міжнародних молодіжних подорожей у 70 - 80-ті рр. став розвиток такої популярної і ефективною форми молодіжних обмінів, як поїзди, рейси, круїзи дружби. Початок обміну поїздами дружби був покладений у березні 1962 р., коли вперше такий обмін, присвячений річниці створення братерських молодіжних спілок, відбувся між ВЛКСМ і СВНМ (Спілка вільної німецької молоді). Відтоді це співробітництво стало традиційним і поширилося на молодіжні організації Болгарії, Угорщини, Монголії, Польщі, Чехословаччини та інших країн соціалізму. В 1979-1980 рр. у складі поїздів, рейсів, круїзів дружби тільки в межах співробітництва БММТ "Супутник" з туристськими організаціями спілок молоді, цих країн брало участь 180 тис. радянських і зарубіжних молодих працівників промисловості й села, представників науково-технічної і творчої інтелігенції, комсомольські та молодіжні активісти, працівники шкіл і піонерських установ. Причому чисельність молоді, що залучалась до цієї форми спілкування, щороку збільшувалась наполовину. У 1984 р. БММТ "Супутник" у співробітництві з партнерами тільки соціалістичних країн здійснив обмін 95 поїздами і рейсами дружби.

Зросло число спеціалізованих і загальнотуристських поїздів дружби, що прибували до СРСР і з капіталістичних країн. По лінії "Супутника" регулярно приймалися поїзди дружби з Австрії, Фінляндії, ФРН, Західного Берліна, Греції. Традиційним був прийом поїздів молоді Австрії, комплектування й відправлення яких здійснювало Австро-Радянське товариство.

Двосторонні фестивалі й табори дружби були центральними подіями в житті спілок молоді. Підготовка цих заходів давала можливість залучати до них мільйони юнаків і дівчат, як наприклад, на фестивалі дружби молоді СРСР і НДР, де були присутні понад 2000 членів Спілки вільної німецької молоді і в яких брали участь мільйони радянських

юнаків і дівчат із 30 споріднених округів, областей і міст Німецької Демократичної Республіки та Радянського Союзу.

Крім участі в підготовці й проведенні інтернаціональних і двосторонніх молодіжних фестивалів комсомольські й туристські організації країни брали активну участь в організації таборів дружби, що регулярно проводилися разом з молодіжними спілками Франції, ФРН, Фінляндії, США, Японії. Наприклад, тільки з 1964 по 1982 р. на території СРСР відбулося 17 таборів дружби радянської й французької молоді із загальною кількістю учасників 13,5 тис. чол. Щороку учасниками цих таборів були 6 - 7 тис. посланців радянської та іноземної молоді.

У 1976-1982 рр. за ініціативою БММТ "Супутник" набули розвитку і такі форми туристських поїздок, як інтернаціональні поїзди європейської молоді до СРСР і круїзи з відвідуванням країн басейнів річки Дунай, Чорного і Середземного морів, Тихого океану. Через Міжнародне бюро туризму та обмінів молоді було організовано 25 поїздів і круїзів за участю 10 тис. молодих людей з 18 країн.

Набув значного розвитку обмін групами молоді в межах споріднених областей і міст СРСР та країн соціалізму. Понад 5 тис. обласних, районних, міських і первинних комсомольських організацій СРСР підтримували двосторонні зв'язки з молодіжними організаціями соціалістичних країн. Така дружба слугувала базою активного обміну групами молоді підприємств, сільськогосподарських об'єднань, навчальних закладів, наукових і культурних установ. Молоді туристи з соціалістичних країн охоче відвідували промислові об'єкти в різних місцях Радянського Союзу, в будівництві яких брали участь їхні однолітки в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги (Усть-Ілімський лісопромисловий комплекс, газопровід Оренбург - Західний кордон СРСР та ін.).

Такий обмін був ефективним каналом поліпшення конкретного співробітництва спілок молоді та їхніх місцевих організацій, що виконувало винятково важливу роль в інтернаціональному зближенні народів. Це зазначалося, зокрема, на спеціалізованих семінарах у програмі XI фестивалю дружби угорської й радянської молоді в 1977 р., VI фестивалі молоді СРСР і НДР у 1983 р.

ВЛКСМ удосконалювала і молодіжний обмін у межах споріднених зв'язків радянської молоді з молоддю капіталістичних країн. Так, у програмі фестивалів дружби радянської і фінської молоді (Лахті, серпень 1977 р.; Гельсінкі, Тампере, літо 1981 р.) було обговорено важливість розвитку молодіжних зв'язків двох країн за участю споріднених міст СРСР і Фінляндії. Відзначався позитивний досвід обміну поїздами дружби, до складу яких входили молоді представники цих міст.

В умовах будівництва соціалізму зростали потреби в спеціалізованих видах туризму. Наприклад, у 1975 р. 30 тис. радянських і зарубіжних молодих робітників, селян, учителів, піонерських вожатих стали учасниками 90 спеціалізованих поїздів, а в 1980 р. число таких поїздів і кількість учасників зросло на 50 %. У складі спеціалізованих груп радянської молоді виїжджали автомобілісти, хіміки, молоді архітектори, медичні працівники, вчителі, будівельники, шахтарі, металурги, працівники сільського господарства.

Слід зазначити, що постійно зростала кількість робочої сільської молоді соціалістичних країн, що відвідувала СРСР. Високий був її відсоток у групах Чехословаччини, Німецької Демократичної Республіки та інших країн.

Значний інтерес викликали в молоді поїздки учнів і студентів, представників навчальних закладів на мовні курси, семінари, обміни в межах ознайомлювально-виробничої практики ВНЗ СРСР і соціалістичних країн.

Аналіз практики роботи БММТ "Супутник" показав, що частка навчальних поїздок молоді щороку становила понад третину обсягу співробітництва радянської молоді зі своїми зарубіжними однолітками. Наприклад, у 1977 р. учасниками навчальних і освітніх програм стали 72 тис. молодих туристів, яким було прочитано 2000 лекцій з різних галузей науки, техніки, літератури, мистецтва, освіти, забезпечено відвідування ними

виставок і концертів. Тисячі радянських і зарубіжних студентів ВНЗ, технікумів, коледжів, учнів шкіл, системи професійно-технічної освіти брали участь в обміні в межах навчально-виробничої практики. У 1980-1985 рр. чисельність молоді, залученої до таких програм туризму, ще більше зросла і перевищила 150 тис. чоловік.

По лінії БММТ "Супутник" значно збільшилась кількість поїздок за кордон студентської молоді. Підтримуючи і розвиваючи співробітництво із зарубіжними туристськими організаціями, бюро "Супутник" сприяло розширенню освітніх поїздок іноземної учнівської молоді до СРСР. Регулярними в межах такого обміну стали поїзди піонерів і школярів Польщі, Східної Німеччини, Болгарії, Чехословаччини. Програми цих масових інтернаціональних акцій піонерських і дитячих організацій передбачали спільне перебування в таборах піонерів і школярів, роботу в учнівських бригадах, спортивні заходи, обмін досвідом роботи піонерських дружин і загонів.

Ще одним видом молодіжного туризму були спеціалізовані поїздки з метою участі радянської і зарубіжної молоді в різних конгресах, симпозіумах, семінарах, виставках. Радянські та зарубіжні юнаки й дівчата брали активну участь у Міжнародному Гегелівському конгресі (Москва, 1974 р.), Міжнародному конгресі промислового дизайну (Москва, 1975 р.), у виставках "Книга-75", "Інтероргтехніка", з технології рибальства, "ЕКСПО-84", "ЕКСПО-85", "ЕКСПО-86" тощо.

Традиційною формою був обмін молодіжними колективами. Особливу популярність за кордоном завоювали виступи колективів художньої самодіяльності. Тільки в 1976-1980 рр. на сценах зарубіжних концертних залів перед сотнями тисяч зарубіжних глядачів виступило понад 300 колективів художньої самодіяльності з СРСР. Високу оцінку виступам радянської молоді за кордоном дали товариства дружби, які приймали ці колективи. З'їзди ВЛКСМ підтримали цей вид молодіжного обміну і рекомендували комсомольським організаціям ширше запроваджувати проведення вечорів відпочинку й культурних заходів, присвячених ознайомленню з мистецтвом, літературою та культурними традиціями народів Радянського Союзу або зарубіжних країн.

Приймаючи групи зарубіжної молоді, комсомольські організації запрошували їх до інтерклубів, заводських будинків культури, тобто в місця масових зустрічей з однолітками, використовуючи ці зустрічі як масову і дійову форму пропаганди культурних досягнень народів СРСР.

Молодіжні самодіяльні колективи були незамінними учасниками всіх великих двосторонніх і багатосторонніх акцій, що відбувалися за участю ВЛКСМ. Наприклад, у дні XI Всесвітнього фестивалю молоді та студентів (Гавана, 1978 р.) було дано до 200 концертів і виступів на мітингах, двосторонніх зустрічах радянських і зарубіжних делегацій, на карнавалі "Молодь сміється над імперіалізмом", на імпровізованих сценах на набережній, у житлових кварталах Гавани, в музичних салонах теплоходів "Грузія", "Леонід Собінов", а також перед радянськими фахівцями, моряками рибальського, вантажного та пасажирського флоту СРСР із загальною кількістю глядачів понад 300 тис.

У дні XII фестивалю (Москва, 1985 р.) постійно були відчинені двері клубу радянської делегації, де на зустрічах, концертах художньої самодіяльності, ярмарках сувенірів, різних виставках побувало понад 100 тис. учасників.

Пропаганді культурної спадщини і традицій народів різних країн значною мірою сприяли численні поїздки молоді на фестивалі мистецтв, художні виставки, для огляду скарбів музеїв, що, в свою чергу, формувало художні та естетичні смаки юнацтва, сприяло усвідомленню й розумінню історичних і художніх цінностей. Регулярними, наприклад, стали поїздки радянської молоді на свята "Варшавська осінь", "Празька весна", міжнародні музичні фестивалі в Сопоті, Кардових Варах. Велику кількість молодих посланців мистецтва збирали всесвітньо відомі фестивалі радянського мистецтва "Російська зима", "Московські зірки",

"Білі ночі", "Київська весна", свята пісенної творчості у Вільнюсі, Ризі й Таллінні. Особливий інтерес викликав проведений у Києві в 1986 р. I Міжнародний молодіжний фестиваль "Пісня в боротьбі за мир".

Традиційними й регулярними були поїздки молодих радянських спортсменів за кордон у складі туристських груп, поїздів і круїзів. Як правило, всі вони були учасниками двосторонніх фестивалів і днів дружби, всесвітніх фестивалів, бажаними гістьми в багатьох країнах світу. Регулярними в межах молодіжного туризму були відвідування Японії і США радянськими гімнастками.

У 70 -80-ті рр. БММТ "Супутник" щороку приймало значну кількість спортсменів, які брали участь у великих міжнародних спортивних змаганнях у Москві, Ленінграді та інших містах СРСР. Такий досвід дав змогу "Супутнику" виконати свого часу відповідальне доручення XVIII з'їзду ВЛКСМ: забезпечити якісну підготовку і проведення туристської програми молоді в рамках Олімпіади-80.

Отже, незважаючи на заідеологізований характер роботи, принципи патріотичного та інтернаціонального виховання радянської молоді найактивніше реалізувалися в діяльності Бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник" ЦК ВЛКСМ. Попри деякі негативні моменти в розвитку туризму в 70 -80-ті рр. (суворий партійний і профспілковий контроль, заідеологізованість) слід зазначити, що саме в цей період туризм, зокрема соціальний туризм, переживав свій зоряний час, став масовим явищем і засобом виховання, перетворився на галузь економіки з розгалуженою інфраструктурою.

Контрольні запитання

1. Які чинники сприяли піднесенню туризму в 70 -80-ті рр.?
2. Доведіть, що внутрішній туризм став справді масовим явищем.
3. Які урядові постанови спрямовували розвиток туризму в зазначений період? Як вони виконувались?
4. Що таке самодіяльний туризм? Як він розвивався в 70 -80-ті рр.?
5. Розкажіть про участь молоді України у Всесоюзному поході по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу.
6. Що таке міжнародний молодіжний обмін? В яких основних формах він здійснювався?
7. Які зміни відбулися в структурі управління туризмом у 70 -80-ті рр.?
8. Розкажіть про розвиток матеріально-технічної бази туризму.
9. Чи вважаєте ви правомірним твердження, що в 70 -80-ті рр. розвивався "заідеологізований туризм"?

Розділ 6. Сучасний стан розвитку туризму в Україні (90-ті рр.)

6.1. Правові засади туристської діяльності в Україні

За оцінками Всесвітньої туристської організації (ВТО), наприкінці 2000 р. туризм посів перше місце серед галузей світового господарського комплексу за обсягом експорту товарів і послуг. Так, у сфері міжнародного туристського обміну щорічний обіг коштів становить понад 2,2 трлн доларів.

Виробляючи 11 % глобального (загальносвітового) національного продукту, залучаючи 7 % світових інвестицій, туризм нині є найпотужнішою сферою світової економіки. На частку туризму припадає 11 % споживчих витрат, 5 % податкових надходжень. Ще в 1996 р. за валютними надходженнями, що зростають на 9 % щороку, туризм випередив експорт нафтопродуктів, телекомунікаційного обладнання, автомобілебудування, всі інші види послуг.

Сфера гостинності туристських комплексів - найпотужніша в світі. У ній зайнято понад 200 млн чол. (або 8 % існуючих робочих місць), половина з яких працює в готельному господарстві. У жодній галузі індустрії немає такої кількості працівників, які вступають у контакт зі споживачами її продукції. У 2000 р. кількість світових туристських прибуттів, іншими словами, туристів, становила близько 700 млн чол., що означає зростання порівняно з 1999 р. на 7,4 %.

Можна зі всією відповідальністю стверджувати, що туризм і подорожі увійшли до числа першочергових потреб людини. Частка витрат населення на туризм у Великій Британії становить 19 % сімейного бюджету, у ФРН - 16 %, у Японії - 14 %, у Франції та США -- 12 %. Середня американська родина витрачає на туризм 3900 дол. щороку.

Україна має вагомі об'єктивні передумови, щоб увійти до найрозвиненіших у туристичному відношенні країн світу. Маючи вигідне геополітичне розташування, вона з давніх часів є перехрестям транспортних та людських потоків з Півночі на Південь та із Заходу на Схід. Держава володіє значним туристсько-рекреаційним потенціалом: сприятливими кліматичними умовами, переважно рівнинним ландшафтом, багатством флори і фауни, розвинутою мережею транспортних сполучень, культурно-історичними пам'ятками, широкою індустрією подорожей та туризму.

В умовах розбудови української держави туризм стає дійовим засобом формування ринкового механізму господарювання, надходження значних коштів до державного бюджету, однією з форм раціонального використання вільного часу, проведення змістовного дозвілля, вивчення історії рідного краю, залучення широких верств населення до пізнання історико-культурної спадщини.

Зважаючи на місце і роль туризму в житті суспільства, держава проголошує його одним із пріоритетних напрямів розвитку національної культури та економіки.

Стратегічна мета розвитку туризму в Україні полягає у створенні продукту, конкурентоспроможного на світовому ринку, здатного максимально задовольнити туристські потреби населення країни, забезпечити на цій основі комплексний розвиток територій та їх соціально-економічних інтересів при збереженні екологічної рівноваги та історико-культурної спадщини. Це стосується насамперед таких привабливих туристсько-рекреаційних зон, як Автономна Республіка Крим, Волинська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Херсонська, Черкаська, Чернівецька області, м. Київ, де туризм посідає чільне місце в розвитку економіки.

В умовах занепаду промислових підприємств спостерігається інтенсивний процес відтоку робочої сили з традиційно провідних галузей економіки України (металургійної, машинобудівної, оборонної та ін.) у сферу надання послуг. Це закономірний процес розвитку світової економіки. Слід наголосити, що вартість створення одного робочого місця в сфері туризму в 20 разів менша, ніж у промисловості.

Туризм не тільки прямо або побічно охоплює більшість галузей економіки, в тому числі промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, страхування, зв'язок, торгівлю, громадське харчування, житлово-комунальне господарство, сферу побутових послуг, культуру, мистецтво, спорт тощо, а й стимулює їх розвиток. Отже, від функціонування туризму безпосередньо залежить життєдіяльність понад 40 галузей економіки і близько 10-15 % населення України.

Відсутність у 1989 - 1993 рр. структур і важелів державного регулювання туризму в Україні призвела до руйнування важливих складових частин інфраструктури галузі, розпаду соціально орієнтованого внутрішнього туризму, впливу значних валютних коштів за кордон, а також до погіршення матеріально-технічної бази. Було порушено систему напрацьованих зв'язків і турів, підготовки й використання досвідчених кадрів. Якщо в середині 80-х рр. Україну щороку відвідувало понад 500 тис. іноземних туристів, то в 1992 р. - лише близько 120 тис. Разом з тим 10 млн українських громадян виїжджало за кордон переважно за так званими "шоп-турами". Внаслідок цього в 1989-1992 рр. держава втратила майже 80 % валютних прибутків від іноземного туризму.

Призупиненню цього негативного процесу сприяли вжиті урядом заходи. З метою реалізації державної політики в галузі туризму постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1992 р. № 616 було створено Державний комітет України по туризму (нині Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України). До сфери управління Держкомтуризму було передано 52 підприємства загальнодержавної власності. Це дало реальні можливості для виведення вітчизняного туризму з глибокої кризи.

Відродження туризму здійснювалось на чіткій, планомірній і системній основі. Головною метою роботи Держкомтуризму стала необхідність посилення державного регулювання туристичної діяльності. У стислий термін було вжито заходів щодо впорядкування мережі підвідомчих підприємств, розробки й рекламування на міжнародному ринку національного туристського продукту, підготовки досвідчених кадрів, створення та зміцнення нормативної бази туризму.

Згідно з Указом Президента України "Про Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму" від 31 травня 2000 р. № 740/2000, Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України став правонаступником трьох державних комітетів, у тому числі Державного комітету України по туризму.

Держкоммолодьспорттуризм поділявся на три департаменти. Серед них був і Державний департамент туризму і курортів, до складу якого входили Управління організації туризму й Управління розвитку туристичної індустрії та інвестицій.

22 листопада 2000 р. Указом Президента України Держкоммолодьспорттуризм, до складу якого входив Державний департамент туризму і курортів, було реорганізовано. 14 грудня 2001 р. Указом Президента України створено Державну туристичну адміністрацію України.

Важливим кроком у створенні правових засад туристської діяльності стало прийняття 15 вересня 1995 р. Верховною Радою України Закону України "Про туризм" (першого на теренах колишнього СРСР), який накреслив стратегічну лінію і конкретні завдання розвитку туристичної сфери, став свідченням посилення уваги з боку законодавчої та виконавчої гілок влади до туристичної галузі, її проблем і перспектив.

Цей Закон визначає загальні правові, організаційні, виховні та соціально-економічні засади реалізації державної політики України в галузі туризму. Метою Закону є створення правової бази для становлення туризму як високорентабельної галузі економіки та важливого засобу культурного розвитку громадян, забезпечення зайнятості населення, збільшення валютних надходжень, захист законних прав та інтересів туристів і суб'єктів туристичної діяльності, визначення їхніх обов'язків та відповідальності.

Дія цього Закону поширюється на підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, на фізичних осіб, діяльність яких пов'язана з наданням туристських послуг, а також на громадян, які їх отримують.

Держава проголошує туризм одним з пріоритетних напрямів розвитку національної культури та економіки і створює сприятливі умови для туристичної діяльності.

Державна політика в галузі туризму визначається Верховною Радою України.

Основними напрямами державної політики в галузі туризму є:

- залучення громадян до раціонального використання вільного часу, проведення змістовного дозвілля, ознайомлення з історико-культурною спадщиною, природним середовищем, організація оздоровлення населення;

- забезпечення раціонального використання та збереження туристських ресурсів, становлення туризму як високорентабельної галузі економіки України, створення ефективної системи туристичної діяльності для забезпечення потреб внутрішнього та іноземного туризму;

- створення і вдосконалення нормативно-правової бази в галузі туризму відповідно до чинного законодавства України, міжнародних норм і правил;

- захист прав та інтересів держави в галузі туризму;

- створення сприятливого для розвитку туризму податкового, валютного, митного, прикордонного та інших видів контролю;

- створення економічних умов, які стимулюють розвиток туризму в Україні;

- запровадження пільгових умов для організації туристської та екскурсійної роботи серед дітей, підлітків, молоді, інвалідів та малозабезпечених верств населення;

- заохочення національних та іноземних інвестицій у розвиток туристичної індустрії;

- встановлення порядку стандартизації, сертифікації та ліцензування в галузі туризму;

- запровадження системи статистичної звітності суб'єктів туристичної діяльності;

- визначення порядку управління державною власністю в галузі туризму;

- створення однакових можливостей на ринку туристських послуг для суб'єктів підприємництва незалежно від форм власності, сприяння розвитку конкуренції, забезпечення дотримання в цій галузі антимонопольного законодавства;

- гарантування безпеки туристів, захист їх прав, інтересів та майна;

- підтримання розвитку туризму в регіонах, визначення статусу окремих туристичних центрів, створення умов для пріоритетного розвитку туристської індустрії;

- організація і розвиток системи наукового забезпечення галузі туризму, підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації туристських кадрів;

- розвиток співробітництва із зарубіжними країнами та міжнародними організаціями, участь у міжнародних програмах розвитку туризму;

- розроблення та укладання міжнародних двосторонніх і багатосторонніх угод у галузі туризму та визначення механізму їх реалізації.

Законом визначено органи державної виконавчої влади в галузі туризму, права та обов'язки туристів, правові засади організації та надання туристських послуг, передбачено кадрове і наукове забезпечення галузі туризму.

Відповідно до статті 7 Закону України "Про туризм" Кабінет Міністрів України прийняв постанову від 13 березня 1996 р. № 322 "Про Національну раду по туризму" і затвердив положення про неї.

Основними завданнями Національної ради по туризму є:

- координація діяльності міністерств і відомств, Уряду Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, пов'язаної з реалізацією державної політики в галузі туризму як одного з пріоритетних напрямів розвитку національної культури та економіки;

- розгляд пропозицій щодо перспектив і напрямів розвитку внутрішнього та міжнародного туризму, розроблення і запровадження системи управління галуззю туризму;

- розроблення заходів щодо захисту інтересів держави в галузі туризму.

Сприятимуть розвитку туризму в Україні й Укази Президента України: від 28 вересня 1996 р. № 880/96 "Про Фонд "Намісто Славутича"; від 21 вересня 1998 р. № 1047/98 "Про День туризму", який відзначається в Україні на державному рівні щороку 27 вересня; від 10 серпня 1999 р. № 973/99 "Про основні напрями розвитку туризму в Україні до 2010 року"; від 14.12.2001 р. № 1213/2001 "Про заходи щодо забезпечення реалізації державної політики у галузі туризму", а також Послання Президента України до Верховної Ради України від 23 лютого 2000 р. № 276а/2000 "Україна: поступ у ХХІ сторіччя. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000 - 2004 роки", постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 1999 р. № 728 "Про заходи подальшого розвитку туризму".

Постановою Кабінету Міністрів України від 28 червня 1997 р. було затверджено Програму розвитку туризму в Україні до 2005 р.

29 квітня 2002 р. було прийнято нову постанову Кабінету Міністрів України "Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002-2010 роки".

Основною метою Програми є створення конкурентоспроможного міжнародного ринку національного туристичного продукту, здатного максимально задовольнити туристичні потреби населення країни, забезпечення на цій основі комплексного розвитку регіонів за умови збереження екологічної рівноваги та культурної спадщини.

Основними завданнями Програми є:

- забезпечення сталого розвитку туристичної галузі та підвищення її частки в макроекономічних показниках;
- підвищення рівня життя громадян і створення додаткових робочих місць;
- збільшення частки очікуваних доходів від туристичної галузі у державному бюджеті;
- підвищення іміджу держави на міжнародному рівні. Програмою визначаються такі напрями розвитку туризму:
 - удосконалення нормативно-правової бази туристичної діяльності;
 - зміцнення матеріальної бази туризму;
 - розширення міжнародної співпраці у туристичній галузі;
 - підвищення якості та розширення асортименту туристичних послуг;
 - поліпшення транспортного обслуговування;
 - підвищення ефективності використання рекреаційних ресурсів та об'єктів культурної спадщини;
 - поліпшення інформаційного та рекламного забезпечення;
 - провадження ефективної інноваційної діяльності та створення наукової бази туризму;
 - поліпшення кадрового забезпечення.

У 1997 р. Україну прийнято дійсним членом до Всесвітньої туристської організації (ВТО), а у вересні 1999 р. на 13-й Генеральній асамблеї ВТО у м. Сантьяго (Чилі) обрано до керівного органу ВТО - Виконавчої ради. До Ділової ради ВТО увійшли Київський інститут (нині університет) туризму, економіки і права та готельний комплекс "Дніпро" (м. Київ).

Вступ України до ВТО поклав на неї зобов'язання виконувати рішення Генеральних асамблей і конференцій цієї міжнародної організації. Тому доцільно зробити невеликий екскурс в історію створення ВТО та ознайомитись із найважливішими її документами.

Питання ролі й значення туристського обміну та співробітництва в галузі туризму у світовому співтоваристві перебували на порядку денному діяльності Організації Об'єднаних Націй, починаючи з 1946 р., тобто практично з моменту створення цієї міжнародної організації.

З 1946 по 1975 р., тобто до створення ВТО, основну роботу зі становлення й розвитку співробітництва в галузі туризму виконувала Економічна і соціальна рада - ЕКОСОП (Economic and Social Council - ECOSOC).

У цей період відбулася важлива подія - Конференція ООН з міжнародного туризму та подорожей (Рим, Італія, 21 серпня - 5 вересня 1963 р.). Резолюція, прийнята Римською конференцією, стала першим документом в історії світового туризму, в якому визначено, що:

- туризм є однією з основних і бажаних сторін діяльності людини, що заслуговує на схвалення і заохочення з боку всіх народів і урядів;
- туризм має велике соціальне, освітнє і культурне значення, він відіграє важливу роль у розвитку доброї волі, взаєморозуміння між країнами та збереженні миру.

Римська конференція рекомендувала урядам запобігати в галузі туризму будь-яким кампаніям наклепів або дискримінації, заснованим на релігійних, расових чи політичних міркуваннях. З часу проведення Римської конференції ООН з туризму минуло майже 40 років, однак її рішення й дотепер є актуальними.

1967 рік Генеральна Асамблея ООН проголосила Роком міжнародного туризму.

У 1969 р. у столиці Болгарії Софії було проведено першу Міжурядову конференцію з туризму, на якій було прийнято резолюцію про створення міжурядової організації, яка в 1973 р. дістала назву Всесвітньої туристської організації (ВТО).

Датою створення ВТО вважається 2 січня 1975 р., коли офіційно набрали сили статутні норми та правила, схвалені більшістю країн - членів цієї Організації. Процес формування ВТО як міжурядової організації виявився досить складним, незважаючи на те що вона створювалася на основі авторитетної організації - Міжнародного союзу офіційних туристських організацій (МСОТО).

Основоположним документом у заснуванні ВТО можна вважати Резолюцію 2529 (XXIV) "Створення міжурядової організації з туризму" Генеральної Асамблеї ООН, прийнятої 5 грудня 1969 р. У цій Резолюції особливо відзначається важливий внесок, який робить міжнародний туризм в економічний, соціальний, культурний прогрес людства та його прогрес у галузі освіти й збереження миру в усьому світі.

Нині ВТО об'єднує 139 дійсних і 6 асоційованих членів, а також понад 350 приєднаних членів, які в 1997 р. створили Ділову раду ВТО. До Ділової ради ВТО входить понад 100 навчальних закладів світу туристичного й готельного профілю.

Важливим кроком у визначенні ролі й місця туризму як важливого чинника народної дипломатії стала Всесвітня конференція з туризму, що проходила з 27 вересня по 10 жовтня 1980 р. у столиці Філіппін м. Манілі. У її підсумковому документі - Манільській декларації зі світового туризму - широко розкриваються проблеми взаємозв'язку туризму й гуманітарної спадщини, підкреслюється важливість збереження історичних пам'яток і місць для розвитку туризму й водночас інтернаціоналізації туристських зв'язків. Як рекомендацію на конференції було прийнято Мирне Звернення, яке "урочисто закликає всі нації та уряди підтримувати мир, припиняти процес озброєння і сприяти взаєморозумінню між народами".

Наступна Всесвітня нарада з туризму відбулася з 21 по 27 вересня 1982 р. в м. Акапулько (Мексика). На ній обговорювалися дії щодо реалізації цілей, поставлених Манільською декларацією зі світового туризму.

У прийнятому "Документі Акапулько" було підкреслено, що "сучасна світова обстановка та зростаюча кількість збройних конфліктів, які відбуваються в світі, перешкоджають розвиткові туризму". Тому нарада визнала за необхідне скликати представників держав та міжнародних спостерігачів, які зацікавлені в діяльності, пов'язаній з використанням вільного часу, відпусток, що може сприяти вивченню та вжиттю заходів, які, активізуючи розвиток туризму, зближують народи завдяки безпосередньому взаємному пізнанню.

"Документ Акапулько" знову підтвердив, що "світовий туризм може стати істотним чинником забезпечення миру на Землі, моральною та інтелектуальною основою для взаєморозуміння і взаємного зв'язку між народами". Він також може "допомогти

встановленню нового міжнародного економічного порядку, який би сприяв ліквідації економічного розриву між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються".

Головною тезою цього документа став беззаперечний факт, що "розвиток туризму в усіх його формах і особливо як задоволення права на відпочинок і подорожі, що випливає з права на оплачувану відпустку, може здійснюватися тільки в умовах миру та міжнародного взаєморозуміння".

Всесвітня туристська організація на своїй 5-й Генеральній асамблеї (3-14 жовтня 1983 р., Мадрид) та у зв'язку з Міжнародним роком молоді (оголошений ООН у 1985 р.) рекомендувала в Резолюції (142.V) державам - членам ВТО включити питання молодіжних обмінів до програм освіти молодого покоління; розробити суспільні програми обміну молодіжними групами, приділяти увагу питанням культури, освіти й спорту; вжити необхідних заходів на рівні компетентних урядових органів, зацікавлених національних та міжнародних організацій для розвитку молодіжного обміну; присвятити Всесвітній день туризму 1985 р. молодіжному туризму; під час проведення наукових досліджень у галузі туризму передбачити й запланувати різні заходи, спрямовані на розвиток молодіжних контактів.

Спільний досвід співробітництва суспільства й держави реалізувався, починаючи з 1947 р., під час проведення таких відомих маніфестацій молоді планети, як Всесвітні фестивали молоді та студентів у Москві (1957, 1985), Відні (1959), Гельсінкі (1962), Софії (1968), Берліні (1973), Гавані (1978, 1997), Пхеньяні (1988).

У 1985 р. на VI сесії Генеральної асамблеї ВТО було схвалено два важливих документи - Хартію туризму і Кодекс туриста. В них також розкриваються гуманістичні функції та роль туризму в забезпеченні мирного співіснування і прогресу людства.

У квітні 1989 р. в м. Гаазі (Нідерланди) було проведено Міжпарламентську конференцію з туризму. На ній було прийнято Гаазьку декларацію з туризму, що стала інструментом міжнародного співробітництва, зближення між народами. В ній увага зосереджується на тому, що "всім урядам слід прагнути до зміцнення миру і безпеки на національному, регіональному та міжнародному рівнях, що є важливою умовою розвитку внутрішнього й міжнародного туризму".

Декларація передбачає реальні дії урядів відносно того, що туризм має плануватися державою на комплексній і послідовній основі і стати частиною комплексного плану розвитку будь-якої країни поряд з іншими пріоритетними секторами, такими як промисловість, сільське господарство, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, освіта.

Крім того, принципи Гаазької декларації закріплюють важливі положення, що стосуються безпеки й захисту туристів, якими мають керуватися уряди держав світу.

Членство України в такій авторитетній всесвітній організації, як ВТО, дотримання Україною всіх нормативно-правових документів ВТО, можливість набувати практичного й теоретичного досвіду у сфері туризму в розвинених туристських державах мають сприяти піднесенню в країні як рівня внутрішніх туристських послуг, так і формуванню позитивного міжнародного туристичного іміджу нашої держави.

10 - 11 жовтня 2000 р. в Київському інституті туризму, економіки і права відбувся Регіональний семінар Ділової ради ВТО "Вплив Інтернету та електронної торгівлі на індустрію подорожей і туризму". Подібний форум ВТО, у якому взяли участь Генеральний секретар ВТО Франческо Франжіаллі, відомі науковці, консультанти Організації, практики в цій сфері з різних країн світу, проводився в Україні вперше.

На семінарі зазначалося, що пріоритетним у розвитку туристичного бізнесу має стати використання вже випробуваних технологій для захисту навколишнього середовища.

Спираючись на правові засади, туристські організації України значно активізували свою діяльність у розвитку як внутрішнього, так і міжнародного туризму:

- проведена робота з формування в туристичній галузі управлінської вертикалі шляхом створення підрозділів з питань туризму в місцевих органах виконавчої влади;

- успішно розвивається співробітництво в сфері туризму в межах міжнародних організацій: Організації Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС), Центральноєвропейської ініціативи (ЦЄІ), Ради з туризму країн-учасниць СНД. У 1998 р. за участю української делегації прийнято Тбіліську декларацію країн - учасниць СНД щодо створення сприятливих умов для стабільного розвитку туризму;

- розроблено Національну систему туристсько-екскурсійних маршрутів "Намисто Славутича";

- введено державну статистичну звітність у галузі туризму;

- запроваджено ліцензування суб'єктів туристичної діяльності всіх форм власності (нині їх понад 3000);

- укладено близько 30 міждержавних та міжвідомчих угод про співробітництво в галузі туризму із зарубіжними країнами;

- запроваджено щорічне проведення міжнародних туристських салонів у Києві, Львові, Одесі, Харкові, Ялті та ін.;

- стала традиційною участь національних стендів України в престижних туристичних біржах і ярмарках (Лондон, Берлін, Варшава, Москва, Мілан, Санкт-Петербург тощо);

- введено в дію Програму забезпечення захисту та безпеки туристів і Положення про пошуково-рятувальну службу суб'єктів туристичної діяльності;

- у липні 2000 р. з метою об'єднання зусиль працівників суб'єктів туристичної діяльності і суміжних галузей, захисту їх законних інтересів, сприяння поліпшенню обслуговування туристів та розвитку туризму в Україні засновано громадську організацію - Всеукраїнський Союз працівників асоціацій, підприємств і організацій туристської сфери ("УкрСоюзТур").

За дорученням Кабінету Міністрів України Державним комітетом України з питань молодіжної політики, спорту і туризму було:

- проведено реформування та реструктуризацію галузі шляхом створення на базі провідних туристичних підприємств, які перебували у сфері управління Держкомтуризму, акціонерних товариств;

- розроблено та зареєстровано у Міністерстві юстиції України Правила обов'язкової сертифікації готельних послуг і послуг харчування та розпочато сертифікацію підприємств, які надають ці послуги;

- сформовано мережу навчальних закладів різного рівня для підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів туризму;

- у межах програми "Намисто Славутича" розроблено понад 200 загальнодержавних тематичних туристсько-екскурсійних маршрутів по місцях, багатих на пам'ятки історії, культури, архітектури, пов'язаних з життям і діяльністю видатних діячів України. Видано рекламно-інформаційні буклети "Новгород-Сіверський", "Святині Києва", "Кам'янець-Подільський", "Львів туристичний", "Земля, яку сховає Тарас" та ін. Впроваджуються екскурсійні маршрути "Чумацькими шляхами", "З варягів у греки", "Україна в мережі транснаціональних великих шовкових шляхів";

- створено автоматизований інформаційно-рекламний центр "Українська туристична інформаційна система" (УТІС), що увійшов до мережі Інтернет з регіональними представництвами у містах Одесі та Львові;

- створено Державну акціонерну компанію "Україна туристична".

Ці комплексні заходи сприяли динамічному розвитку туристичної індустрії, послідовному збільшенню обсягів надання послуг без залучення коштів з державного бюджету.

Вже нині галузь виробляє 8 % валового внутрішнього продукту і становить 20 % зовнішньоторговельного обігу України. Сьогодні кожен турист, який відвідав Україну, залишає тут майже 500 доларів. З урахуванням суміжних галузей туризм надає роботу приблизно 1,8 млн громадян.

У 2000 р. Україну відвідали 4,4 млн іноземних туристів, а якщо розглянути динаміку останніх років, коли за рекомендаціями ВТО було запроваджено методику статистичної звітності, то вона має такий вигляд: 1994 р. - 3,6 млн іноземних туристів; 1995 - 3,7; 1996 - 3,9; 1997 - 7,6; 1998 - 6,2; 1999 - 4,2; 2000 р. - 4,4 млн.

Постійні зміни в динаміці потоку іноземних туристів до України зумовлені низкою чинників, зокрема:

- загальною економічною ситуацією в Україні, погіршення якої призвело до зниження інтересу потенційних ділових партнерів і, як наслідок, скорочення обсягів "ділового туризму";

- не вирішеністю проблем, пов'язаних з механізмом отримання віз для в'їзду в Україну, та високою вартістю віз і консульських зборів;

- високими цінами на туристські послуги в Україні порівняно з країнами аналогічних туристсько-рекреаційних можливостей;

- відсутністю належної реклами туристсько-рекреаційних можливостей України на державному рівні;

- відсутністю системи реалізації послуг іноземним туристам санаторно-курортними закладами.

Загальним гальмівним чинником розвитку туризму, насамперед його матеріально-технічної бази, є проблеми, пов'язані з податковим законодавством України. Це стосується передусім сплати податку на додану вартість, земельного податку, готельного та курортного зборів. Не відпрацьовано механізм заохочувального оподаткування інформаційно-рекламної діяльності, стимулювання інвестицій у туристичну галузь.

6.2. Сучасний стан туристичної галузі

Упродовж 2000 р. зареєстровано 11,2 млн відвідань України іноземцями (річний приріст становить 5,6 %), у тому числі 4,4 млн туристських поїздок (приріст 4,1 %) та 6,8 млн одноденних поїздок (приріст 6,2 %).

За схемою розрахунків, рекомендованою ВТО, іноземні відвідувачі впродовж свого перебування в Україні в 2000 р. залишили в ній 2,2 млрд дол. США.

У 2000 р. громадяни України здійснили 13,4 млн закордонних поїздок (приріст становить 16,4 %), у тому числі 8,7 млн туристських (приріст 17,0 %), решта - одноденні відвідання.

Так само як і для багатьох європейських країн, де найпотужнішими є туристські потоки між сусідніми державами, для України сукупна частка туристського обміну з Росією, Білоруссю та Молдовою впродовж останніх років становить близько 65 % загального обсягу турпотоків.

Крім цього, сусідні країни забезпечують і потужні потоки одноденних відвідувачів, зокрема транзитних, чисельність яких зросла в 2000 р. порівняно з 1995 - 1996 рр. у 8 разів.

Поїздки між сусідніми державами і надалі значно переважатимуть у структурі міжнародного туризму.

Щодо внутрішнього туризму слід зазначити помітну активізацію в 2000 р. діяльності як деяких регіональних підрозділів державної виконавчої влади в галузі туризму (Київська, Вінницька, Донецька, Тернопільська, Полтавська, Харківська, Хмельницька області, Крим), так і туристичних підприємств цих регіонів.

Близько 6,6 млн населення України здійснили різноманітні подорожі рідним краєм. Близько 16,0 млн відвідувачів зареєстровано музеями України та понад 1,6 млн екскурсантів - турагентствами.

За 2000 р. туристичні підприємства, готелі та санаторно-курортні заклади України загальною кількістю 5744 одиниці реалізували власних послуг на суму 2,28 млрд грн, що

становить 1,32 % ВВП України та 3,3 % за статтею "Виробництво послуг". Приріст сукупного обсягу реалізації порівняно з попереднім роком становив 17,1 %.

У структурі платіжного балансу України 2000 р., за підрахунками НБУ, експорт послуг за статтею "Подорожі" становив 10 %, імпорт - 15 %.

За останні п'ять років кількість відвідань України іноземними громадянами збільшилась у 2,2 раза, а кількість іноземних туристів зросла на 19 %. За цей самий період у платіжному балансі України частка експорту послуг за статтею "Подорожі" зросла з 7 до 10 %.

Визначними подіями 2000 р., що мали або матимуть у майбутньому вплив на туристичну галузь в Україні, були:

1. Прийняття змін до Закону України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності".
2. Парламентські слухання "Про стан і перспективи розвитку туризму в Україні".
3. Візит до Києва Генерального секретаря ВТО Франческо Франжіаллі.
4. Регіональний семінар ВТО "Вплив Інтернету та електронної торгівлі на індустрію подорожей і туризму".
5. Активна діяльність громадських туристичних організацій України, створення Всеукраїнського союзу працівників асоціацій, підприємств та організацій туристичної сфери (УкрСоюзТур).
6. Участь України в Олімпійських іграх у Сідней.
7. Проведення VII Міжнародного туристичного салону "Україна 2000".

Основні статистичні показники розвитку туристичної галузі України за 2000 р. (табл. 1, 2) свідчать про припинення спаду туристської активності, який характеризував 1998 та 1999 рр.

Таблиця 1

Основні статистичні показники розвитку туристичної галузі України в 1995-2000 рр.

Показник	Рік					
	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Кількість туристів, які в'їхали в Україну, млн осіб	3,7	3,9	7,6	6,2	4,2	4,4
Кількість туристів, які виїхали з України, млн осіб	6,9	11,5	10,5	8,6	7,4	8,7
Кількість внутрішніх туристів, млн осіб	8,6	6,2	5,7	5,7	6,4	6,6
Загальний обсяг туристських потоків, млн осіб	19,2	21,6	23,8	20,5	18,0	19,7
Приріст щодо попереднього року, %	-	12,50	10,19	-13,87	-12,20	9,44

Обсяг наданих в Україні туристичних та суміжних послуг, розрахований за методикою ВТО

Показник	Рік					
	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Обсяг наданих послуг, млрд. грн.	-	-	8,0	8,4	16,0	18,5
млрд. дол. США	3,8	3,4	3,7	3,8	3,2	3,4
<i>Довідкові показники</i>						
Всього іноземців в'їхало в Україну, млн осіб	6,1	6,7	14,7	12,0	11,0	11,7
Всього громадян України виїхало за кордон, млн осіб	8,8	25,4	14,7	12,6	12,3	14,2
Зовнішньоторговельний обіг України, млрд.дол. США	28,6	37,9	37,5	32,5	28,1	33,2
Приріст щодо попереднього року, %	-	32,52	-1,06	-13,33	-13,54	18,15

Загальний обсяг туристських потоків перевищив рівень 1999 р. на 9 % і повернувся до рівня 1995 р., однак при цьому структура потоків за напрямками зазнала змін. Якщо в 1995 р. переважали внутрішні туристські потоки (45 %), то в 2000 р. перевага була на боці виїзного туризму (44 %). Лише частка в'їзного потоку за п'ять років майже на змінилась: у 1995 р. в'їзний туризм становив 19 %, а в 2000 р. - 22 %.

Найбільше зростання в 2000 р. спостерігалось у виїзному туризмі: порівняно з 1999 р. - на 17 %, з 1995 р. - на 26 %.

В'їзний туризм зріс порівняно з 1999 р. на 4 %, а порівняно з 1995 р. - на 19 %.

Найближчими роками мають вплинути на структуру туристських потоків зміни у візовій політиці як України, так і інших держав.

Заохочуючи іноземців до відвідання, Україна спрощує візові формальності. Натомість західні сусідні держави, такі як Болгарія, Чехія, Словаччина, Польща, які є для громадян України не тільки туристськими, а й транзитними, поступово запроваджують візові режими в'їзду для українців. Наслідком цього стане перерозподіл частки виїзного потоку на користь внутрішнього туризму.

Обсяг внутрішнього туризму за 2000 р. зріс лише на 3 % порівняно з 1999 р., при цьому перевищив рівні 1996- 1998 рр., але не досяг рівня 1995 р. на 23 %.

Розглянемо ситуацію, що склалася в розвитку окремих видів туристської діяльності в Україні.

6.2. Сучасний стан туристичної галузі

6.2.1. Соціальний туризм

Важливою складовою туристської діяльності в Україні є соціальний туризм. Це організація змістовного оздоровлення та відпочинку широких верств населення за найнижчими доступними цінами, зорієнтованими лише на потреби відновлення матеріальної бази.

Упродовж останніх років розвитком соціального туризму опікуються чимало структур, об'єднань, підприємств і організацій різних форм власності та відомчого підпорядкування. Однак найповніше і найефективніше соціальний туризм знаходить свій

прояв у межах профспілкової системи, більшість підприємств і організацій якої входять до закритого акціонерного товариства з туризму та екскурсій "Укрпрофтур".

З АТ "Укрпрофтур" є найбільшим в Україні туристичним об'єднанням. У його складі діють 77 власних туристських господарств (готелів, туристсько-оздоровчих комплексів, пансіонатів, туристських баз і таборів) загальною місткістю близько 20 тис. ліжок-місць; 80 бюро подорожей та екскурсій та інші підрозділи.

За період 1953 - 2000 рр. туристсько-екскурсійні підприємства й організації профспілок України надали послуги більш як 115 млн туристів і 800 млн екскурсантів.

Основними напрямками діяльності підприємств З АТ "Укрпрофтур" на сучасному етапі є оздоровлення у власних господарствах, організація транспортних туристських подорожей по Україні, екскурсійне обслуговування усіх верств населення, надання автотранспортних послуг та послуг підприємств громадського харчування, а також інші види діяльності. Всього перелік послуг, які надає система профспілкового туризму, становить близько 30 найменувань.

З метою оздоровлення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, насамперед дітей, товариством реорганізовано частину туристських закладів у пансіонати з лікуванням і туристсько-оздоровчі комплекси, що поряд з активним відпочинком надають лікувальні послуги. Усі вони мають ліцензії Міністерства охорони здоров'я України на право надання медичних послуг. Створено лікувальну базу, укомплектовано штат медичного персоналу, підготовлено склади лікарських препаратів тощо. Для оздоровлення дітей широко використовуються мінеральні води, рослинні препарати, екологічно чисті продукти харчування, розроблено оздоровчі пішохідні маршрути. Всього в системі ЗАТ "Укрпрофтур" нині діє понад 20 лікувально-оздоровчих закладів. За період 1993 - 2000 рр. у туристських підприємствах профспілок оздоровлено понад 500 тис. осіб, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС.

Путівки на оздоровлення в пансіонатах і оздоровчих комплексах профспілкового туризму найдешевші серед закладів такого профілю інших відомств, що визначені постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 1997 р. № 835 як заклади лікування та відпочинку дітей.

6.2.2. Молодіжний і дитячий туризм

Майбутнє кожної держави - це її підростаюче покоління. Діти й підлітки становлять 21,5 %, або близько 11 млн чол., загальної кількості населення України. Виходячи з цього, постає потреба вироблення системного підходу до проведення молодіжної політики, сприяння духовному й фізичному розвитку підростаючого покоління, виховання у нього почуття громадської свідомості та патріотизму.

Державна туристична адміністрація України, інші міністерства та відомства реалізують державну молодіжну політику в контексті виконання загальнодержавної програми "Молодь України".

Значна увага приділяється оздоровленню та відпочинку цієї категорії населення країни. Так, упродовж 2000 р. в різних типах оздоровчих закладів усіх форм власності відпочивали понад 3 млн дітей і підлітків, близько 40 тис. школярів і студентів здійснювали туристські подорожі за кордон. Крім того, екскурсійні послуги надано 3,5 млн дітей та підлітків.

Серед туристських підприємств, які спеціалізуються на молодіжному туризмі, найбільшим залишається АТ "Супутник-Україна". Незважаючи на те що система ринкових відносин зруйнувала монополію "Супутника" на цей вид туризму, він є одним з провідних у цій сфері. У системі "Супутника" близько 40 підрозділів, які працюють в усіх регіонах країни, укомплектовані професійними кадрами і мають власну матеріальну базу: у Києві - готель "Мир", у Луганську - "Дружба", в Одесі - "Юність", туристські комплекси в Запорізькій та Черкаській областях, молодіжний центр "Верховина" в Закарпатській

області, власний автобусний парк. АТ "Супутник-Україна" має всі можливості для якісного обслуговування дітей та молоді на туристських маршрутах України і відпочинку та оздоровлення молоді за кордоном. З цією метою підготовлено низку спеціалізованих програм, наприклад "Президентський клас", "Т. Г. Шевченко - великий син українського народу", пізнавальні екскурсійні програми в Києві та в усіх обласних центрах України.

Водночас матеріальна база, що перебуває під юрисдикцією різних міністерств і відомств, не використовується в повному обсязі, а цільові кошти зі спеціалізованих джерел фінансування, які виділяються з державного бюджету для відпочинку та оздоровлення дітей і молоді, не завжди використовуються за призначенням. Ринкові відносини витіснили екскурсійні програми для школярів та студентів. Тури по Дніпру стали доступними хіба що для іноземців.

У зв'язку з цим конче потрібні координація діяльності всіх міністерств і відомств, проведення протекціоністської (передусім фінансової) політики з боку держави. Це насамперед упровадження спеціалізованих навчальних туристських програм залежно від вікових та освітніх особливостей дітей і молоді, виконання програми оздоровлення та фізичного загартування підростаючого покоління.

6.2.3. Сільський (зелений) туризм

Сільський (зелений) туризм, або агротуризм, є одним з видів екологічного туризму, який останнім часом набуває поширення і продовжує активно розвиватися в багатьох європейських країнах. Не є винятком і Україна. Характерно, що в розвинених країнах світу такий вид відпочинку користується попитом не лише у людей середнього достатку, а й у заможної частини населення. Адже агротуризм дає можливість міським жителям відпочити в сільській місцевості на природі, позбутися стресів, відвідати місцеві пам'ятки, ознайомитися з побутом сучасних сільських мешканців та народними традиціями, які вони зберігають, а за бажання - взяти участь у сільськогосподарських роботах.

Цей вид туризму, сприяючи розвитку малого бізнесу в аграрних регіонах, дає можливість міським мешканцям активно відпочивати в приватних сільських господарствах, а сільським господарям поліпшити своє фінансове становище. За агротуризмом в Україні велике майбутнє.

Яскравою ілюстрацією може бути 3-річний досвід становлення сільського туризму на Жовківщині, зокрема на Жовківському Розточчі. У 70 - 80-х рр. це була в основному база відпочинку. Як і в інших рекреаційних районах, у цей період сільські жителі реалізували відпочиваючим домашні продукти і дари лісу. Разом з тим у 90-ті рр. інтерес до цього регіону зростає з погляду релігійного (Крехівський монастир), екологічного (заповідник і національний парк) та міжнародного (близькість до Польщі) туризму. Саме на цей період припадає занепад рекреаційних баз на Розточчі. Тому ініціатива громадських організацій і місцевих органів щодо розвитку осередків сільського туризму виявилась досить актуальною. Було створено Жовківський осередок туризму з п'ятьма базовими пунктами (Жовква і чотири розточьких села). На початок 2000 р. він налічував 20 сільських садиб, що могли одночасно обслуговувати до 90 - 100 чол. Обов'язковим елементом розвитку сільського туризму на Жовківщині були заняття й тренінги з організаторами туризму та власниками садиб. У 1999 р. впродовж першого туристського сезону було прийнято 45 осіб з різних регіонів України, в тому числі учасників Всеукраїнського семінару з сільського туризму (травень 1999, Жовква). Окремі акції організовувались для туристських груп гостей з Польщі й Канади - сільські фестини. Відроджуються запрошення шкільних груп з різних регіонів України для ознайомлення з природою, історією та культурою цього краю.

Жовківський досвід ілюструє можливість розвитку на територіях, де існують багаті природні й культурні туристські ресурси, сільського туризму, який синтезує в собі кілька

напрямів туризму (відпочинковий, пізнавальний, активний), а полем його реалізації є сільська місцевість та довкілля, що її оточує.

Водночас розвиток цього виду туризму в нашій країні відбувається досить спонтанно. Створена в Україні в 1996 р. Спілка сприяння розвитку сільського (зеленого) туризму об'єднує 14 регіональних осередків, які ведуть облік сільських господарів, що готові приймати відпочиваючих, проводять освітньо-правову та інформаційну роботу, допомагають у просуванні турпродукту сільських господарів на туристський ринок. Найактивніше такі осередки діють в Автономній Республіці Крим, Закарпатській, Івано-Франківській, Київській, Львівській та Полтавській областях.

Серед проблем розвитку сільського (зеленого) туризму найголовнішою є визначення правового статусу цього виду діяльності. На спільному засіданні Колегії Держкомтуризму та Комітету Верховної Ради України з питань молодіжної політики, фізичної культури, спорту і туризму (16 жовтня 1999 р., Ужгород) розглядалося питання розробки важелів стимулювання розвитку сільського (зеленого) туризму в Україні. Було прийнято рішення про опрацювання спільно з Міністерством аграрної політики України та Спілкою сприяння розвитку сільського (зеленого) туризму пропозицій до проекту Закону України "Про особисте підсобне господарство". Вважається за доцільне віднесення діяльності з приймання та обслуговування туристів і відпочиваючих на базі особистих підсобних господарств до підсобної діяльності сільського населення.

Український сільський туризм може стати візитною карткою нашої держави на міжнародному туристському ринку, про що свідчить бажання іноземців познайомитись з історичним та природним потенціалом України.

Тематика й види екскурсій, які можна проводити і в сільській місцевості, дуже різноманітні. Адже не тільки в містах відбувалися визначні історичні події, жили відомі діячі суспільного й культурного життя, будувалися визначні споруди. До найпоширеніших видів екскурсійної діяльності в сільській місцевості належать краєзнавчі. Ці екскурсії охоплюють як природу, так і історію, етнографію, архітектуру місцевості, життєписи видатних осіб, які народилися або жили тут.

Основою для підготовки екскурсій у сільській місцевості можуть стати матеріали краєзнавчих і меморіальних музеїв, як державних, так і тих, що працюють на громадських засадах (у школах або при клубах). Саме працівники й активісти цих осередків організовують і проводять пошукову, методичну та екскурсійну роботу в сільській місцевості.

Восени 1999 р. було видано перший каталог "Сільські садиби Гуцульщини", яким скористалися сотні сімей (українців та іноземних громадян, які працюють в Україні), що на новорічні та різдвяні свята обрали саме такий вид відпочинку. На початку 2000 р. вийшов у світ довідник-каталог "Відпочивайте в українському селі", де зібрано адреси господарств з різних регіонів України, які готові прийняти гостей.

Отже, сільський (зелений) туризм в Україні набуває дедалі більшого поширення.

6.2.4. Оздоровчо-спортивний туризм

У межах вітчизняної туристичної галузі чітко визначився окремий вид діяльності - оздоровчо-спортивний туризм. Цей унікальний сегмент туризму виник на самодіяльних засадах з ініціативи туристів-аматорів. Він поєднує в собі спорт і відпочинок, виховує патріотизм і національну самосвідомість.

Оздоровчо-спортивний туризм має не лише велике соціальне значення, а й економічну ефективність. Фахівці підрахували, що людина, яка активно займається оздоровчо-спортивним туризмом, щороку заощаджує для державного бюджету кошти, еквівалентні майже 400 дол. США (виплати з фонду соціального страхування на лікування, непрацездатність, оздоровлення тощо), тоді як держава витрачає на це лише 1 дол. США за рік.

З розпадом СРСР і здобуттям Україною незалежності колишня система управління туризмом була зруйнована. Величезні проблеми, пов'язані з економічною кризою, перебудовою системи управління державою, не могли не позначитися і на спортивно-оздоровчому туризмі, який на перших порах втратив свою популярність у суспільстві.

Однак історія оздоровчо-спортивного туризму свідчить, що масовим цей рух стає лише за умови стабільної економічної ситуації, коли створені порівняно достатні матеріальні умови життя та забезпечене зростання реальних доходів населення.

Відсутність державного фінансування призвела до того, що структури управління оздоровчо-спортивним туризмом, які існували раніше, в основному припинили свою діяльність. Організацією, що взяла на себе функції координації діяльності оздоровчо-спортивного туризму, є Міжнародна туристсько-спортивна спілка (МТСС). Вона була створена в 1990 р. на громадських засадах і є правонаступницею Управління самодіяльного туризму при Центральній раді по туризму та екскурсіях. Членами МТСС є країни СНД і Балтії, у тому числі й Україна.

Основні напрями роботи МТСС - координація загальної стратегії розвитку спортивно-оздоровчого туризму в країнах СНД і Балтії, створення єдиного правового туристського простору; розробка загальних нормативних документів для держав - членів співдружності країн СНД і Балтії, створення міжнародних туристських маршрутів; проведення міжнародних ярмарків туристських послуг.

Україну як дійсного члена МТСС представляє Туристична спортивна спілка (ТСС), створена одночасно з МТСС (грудень 1990 р.). Ця громадська організація працює на основі затвердженого статуту і має на меті об'єднання зусиль членів Спілки та координацію їх діяльності щодо сприяння розвитку спортивно-оздоровчого туризму в Україні.

На кінець 1990-х рр. такі організації, як Харківська обласна ТСС, Вінницька ТСС, Дніпропетровська ТСС, Федерація спортивного туризму республіки Крим, Одеський обласний спортивно-туристський клуб "Одеса", Севастопольський клуб туристів, Миколаївський клуб мандрівників, АТ "Гірський клуб", Донецький обласний клуб туристів і "Гірська спілка" м. Одеси входять до складу МТСС як дійсні члени.

У 1991 р. було укладено Угоду про співробітництво в галузі туризму країн СНД, створення єдиного правового туристського простору, застосування єдиної міжнародної системи класифікації та стандартизації туристських послуг. Для розвитку цієї угоди МТСС розробила й ухвалила на основі Загальної декларації прав людини, Міжнародної хартії фізичного виховання (ЮНЕСКО), Хартії туризму та Кодексу туриста (ВТО) "Міжнародну хартію спортивного туризму" з 10 статей. У ній, зокрема, сказано, що спортивний туризм як всеохоплююча форма оздоровчого, спортивного, пізнавального туризму та мандрівок є найефективнішим напрямом сучасного розвитку світового туризму.

Характерною ознакою спортивно-оздоровчого туризму є різноманітність форм і багатоваріантність програм його організації та розвитку: спортивні походи, чемпіонати, змагання, експедиції тощо. Загальна доступність спортивно-оздоровчого туризму сприяє масовій участі людей, особливо молоді, у природничо-пізнавальних походах, експедиціях та інших туристських акціях з активними засобами пересування на маршрутах.

Туристські організації, що прийняли хартію, зобов'язалися активно взаємодіяти з громадськими організаціями, парламентськими та урядовими органами країн СНД і Балтії у розвитку оздоровчо-спортивного туризму; допомагати спортивним туристським групам здійснювати спортивні походи територією своєї країни; сприяти становленню єдиного туристського простору, максимальному спрощенню паспортно-візових, митних та інших формальностей для переміщення туристів по території країни; не допускати дискримінації щодо вибору маршруту походу і мандрівки; захищати довкілля й туристське середовище, пам'ятки історії та культури; проводити профілактичні роботи для запобігання нещасним випадкам і гарантування безпеки туристів.

22 - 23 лютого 1997 р. у Києві відбувся ІХ конгрес МТСС. Рішенням конгресу було схвалено проект концепції єдиного туристського простору (ЄТП) для країн СНД і Балтії, створено Міжнародну федерацію спортивного туризму - громадську структуру, покликану безпосередньо здійснювати практичні заходи, спрямовані на розвиток спортивного туризму на цьому просторі.

Основні положення цієї концепції розроблені на принципах, що відповідають Міжнародній хартії спортивного туризму і забезпечують безумовну доступність проведення категорійних спортивних походів та подорожей на туристсько-рекреаційній території держав СНД і Балтії.

Відповідно до положень Міжнародної хартії спортивного туризму та вищезгаданої концепції більшість членських організацій МТСС (у тому числі українських) прагнуть застосувати єдиний підхід для оцінки спортивної, суддівської, інструкторської та інших видів кваліфікації туристів за допомогою створення сучасної нормативної та вдосконалення вже існуючої бази спортивно-оздоровчого туризму. Розроблено та затверджено "Правила змагань зі спортивного туризму" і "Єдину спортивну класифікацію".

На сьогодні в Україні сформовано висококваліфікований кадровий корпус працівників оздоровчо-спортивного туризму, а також громадського активу. Організаційними та методичними центрами розвитку оздоровчо-спортивного туризму є туристські клуби та секції. Діє спеціалізована контрольно-рятувальна служба.

Упродовж останніх років в Україні організовано і проведено низку національних та міжнародних заходів з різних видів оздоровчо-спортивного туризму. Так, на Міжнародній олімпіаді зі спортивного туристського багатоборства, що відбулася в Криму, команди України посіли перші місця з гірського та велосипедного туризму.

6.2.5. Екскурсійна діяльність

Світове співтовариство визнало туризм ефективним засобом індивідуального й колективного вдосконалення, важливою складовою якого є послуга суто інтелектуального характеру - екскурсія з її просвітницькою, духовною та освітньою функціями.

Невичерпні екскурсійні ресурси багатьох регіонів нашої країни разом з глибинним національним духовним корінням і традиціями українського народу дають підставу стверджувати, що саме екскурсії можуть стати активним і змістовним засобом гармонізації особистості, її духовного зростання в новій демократичній Україні. Вони є джерелом нової інформації, нових вражень і відчуттів.

Глобальний етичний Кодекс туриста, прийнятий ВТО на порозі нового тисячоліття, наголошує на необхідності широкого доступу населення до культурних і релігійних пам'яток, визнає, що кошти, які отримують з відвідання об'єктів і пам'яток культури, слід хоча б частково використовувати для підтримання, охорони та реставрації цієї спадщини.

Прийнятий у червні 2000 р. Верховною Радою Закон України "Про охорону культурної спадщини" прямо стосується туризму. Адже нині відтворюється стародавня історія Білгорода-Дністровського, яка налічує вже 2500 років, Любеча, Дубна та Корця, Новгород-Сіверського та Кам'янця-Подільського, Херсонеса та Керчі, Ольвії та Острога, гетьманських столиць - Батурина, Чигирин, Глухова та десятків інших міст.

З метою створення суцільної загальнодержавної мережі маршрутів і турів різного спрямування та тривалості, найповнішого задоволення потреб різних категорій вітчизняних та іноземних туристів і екскурсантів, розвитку туристичної діяльності в Україні розроблено інноваційний туристський продукт - Національну систему туристсько-екскурсійних маршрутів "Намісто Славутича". Вона охоплює всі області України та Автономну Республіку Крим.

В областях регіону "Намисто Славутича" зосереджені великий природно-рекреаційний та історико-культурний потенціал, розвинена туристська інфраструктура й транспортна мережа, значна матеріальна база туризму, діють численні туристські підприємства та організації різної форми власності, що створює передумови для впровадження Національної системи "Намисто Славутича" в життя і зумовлює можливості та перспективи розвитку туристської галузі в Україні.

Система туристсько-екскурсійних маршрутів "Намисто Славутича" передбачає якнайповніше висвітлення історико-культурного потенціалу регіону під час туристських подорожей та екскурсій. З цією метою складено детальний перелік історико-культурних пам'яток регіону "Намисто Славутича" за географічним принципом - відомості про наявність екскурсійних об'єктів у населених пунктах туристського регіону з урахуванням часу їх створення.

У межах Національної системи "Намисто Славутича" розроблено рекомендовані туристсько-екскурсійні маршрути за тематичними напрямками по місцях, багатих на пам'ятки історії, культури, архітектури та природи, а також пов'язаних з життям і діяльністю видатних людей. Тематичні напрями рекомендованих туристсько-екскурсійних маршрутів визначено з урахуванням найважливіших віх історичного та культурного життя українського народу.

Розробка та впровадження Національної системи туристсько-екскурсійних маршрутів "Намисто Славутича" мають задовольнити найвишуканіші туристські смаки, пізнавально-рекреаційні потреби вітчизняних та іноземних туристів і екскурсантів, збільшити туристські потоки, забезпечити ефективне використання природно-заповідного фонду, пам'яток археології, історії, культури та архітектури, зберегти туристські ресурси країни, відродити національну свідомість, традиції та духовність українського народу, сприяти соціально-економічному та культурному розвитку країни, перетворити Україну на туристську державу світового рівня. За ініціативою Президента України створено туристсько-екскурсійний маршрут "Золоте кільце "Намиста Славутича" - перлини історії, архітектури і культури часів Київської Русі.

Нині під охороною держави перебуває 160 тис. пам'яток. Це справжня скарбниця нашої національної спадщини, до якої пролягають десятки туристських маршрутів. Туристи мають можливість ознайомитися з історією та культурою України з давніх часів до сьогодення. У південній частині України зосереджені численні пам'ятки археології. Цікавими для туристів є розкопки античних міст Північного Причорномор'я - Тіри, Ольвії, Херсонеса, Пантікапея.

Найвизначніші історико-культурні пам'ятки знаходяться в Києві, Львові, Кам'янці-Подільському, Одесі, Чернігові. Туристів приваблюють Латинський собор у Львові, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Софійський, Михайлівський Золотоверхий та Володимирський собори в Києві.

Від взаємодії органів охорони пам'яток, їх збереження, реставрації та дослідження, ознайомлення з ними широких верств населення, особливо школярів і молоді, залежить майбутнє держави. Варто підкреслити велике виховне значення цієї роботи. Не останню роль відіграють і економічні важелі.

Про це свідчить досвід деяких країн світу (Велика Британія, Єгипет, Греція, Індонезія), де питання збереження й пропаганди культурної спадщини перебувають під опікою органів державного регулювання, які забезпечують також розвиток туризму.

Тож надзвичайно важливим є Наказ Держкоммолодьспорттуризму від 17.01.2001 р. № 7/62 "Про затвердження ліцензійних умов впровадження господарської діяльності з організації іноземного, внутрішнього, зарубіжного туризму, екскурсійної діяльності".

6.3. Розвиток матеріальної бази туризму

Для обслуговування іноземних і вітчизняних туристів в Україні використовується понад 1300 готелів, мотелів, кемпінгів, близько 3500 транспортних засобів.

6.3.1. Санаторно-курортні (оздоровчі) заклади України

Курортом (нім. *Kur* - лікувати, *ort* - місце) називають місцевість з лікувальними чинниками та сприятливими умовами для їх використання (сонячним світлом, чистим повітрям, наявністю моря чи річки, прекрасними ландшафтами).

Завдяки вдалому збігу географічного положення, геологічної будови та гідрогеологічних умов Україна має багаті рекреаційні й бальнеологічні ресурси для лікування та відпочинку населення, розвитку туризму і спорту. За даними Державного комітету статистики, в 2000 р. в Україні загальна кількість закладів тривалого перебування становила 3229 одиниць. За формами власності ці заклади розподіляються так: державна - 40 %, колективна - 55, приватна - 0,8, власність міжнародних організацій - 4,2 %.

Усього по Україні за 2000 р. в санаторно-курортних закладах оздоровлено 2 869 976 осіб, з них іноземців - 307 330 (10,7 %).

Одним із напрямів державної політики в галузі туризму є організація оздоровлення населення (стаття 3 п.2 Закону України "Про туризм").

Згідно з рекомендаціями ВТО, санаторно-курортні та оздоровчі заклади (санаторії, пансіонати з лікуванням, будинки й бази відпочинку та ін.) належать до туристичної індустрії, а вітчизняні та іноземні громадяни, які використовують їхні послуги, - до туристів.

Хворих практично з усіма захворюваннями, що підлягають санаторно-курортному лікуванню, можна з успіхом лікувати в санаторіях України. На її території поширені практично всі бальнеологічні типи мінеральних вод: вуглекислі - на Закарпатті, радонові - у Вінницькій і Черкаській областях, сульфідні - у Львівській обл., на Закарпатті та в Криму, залізисті - в Донбасі, бромні, йодобромні та йодні - на території Причорномор'я, води з підвищеним вмістом органічних речовин - всесвітньо відома "Нафтуса" - у Львівській та Хмельницькій областях, а також усі типи лікувальних грязей -- торф'яні (родовище "Семереньки", "Любень - Великий"), мулові (Куяльницьке, Сакське, Чокрацьке родовища), сапропелеві ("Шацькі озера"). Термальні води (гарячі джерела) розміщені в двох артезіанських басейнах - Причорноморському та Закарпатському.

Усього в Україні налічують 79 родовищ мінеральних вод на 109 земельних ділянках, на базі яких може розвиватися курортне господарство, однак експлуатується тільки 8,9 %.

Великі можливості для розвитку курортного господарства мають Автономна Республіка Крим, Одеська, Запорізька, Закарпатська, Львівська та інші області. Найсприятливіші умови для розвитку рекреації й туризму мають Карпати, на території яких виявлено 800 джерел мінеральних вод. На їх базі працюють санаторії, пансіонати, санаторії-профілакторії, будинки відпочинку, в яких можуть поліпшити здоров'я до 800 тис. чол. Такі курорти, як Трускавецький, Моршинський, Свалявський та ін., відомі далеко за межами України. Оскільки тут незначна природна радіація, Карпати використовують для оздоровлення населення із забруднених радіонуклідами районів Чорнобильської зони. Площа зарезервованих для рекреації ландшафтів дає змогу прийняти 1,5 млн чол., розвідані ж запаси мінеральних вод можуть посприяти оздоровленню 7 млн чол. Значні перспективи для розвитку рекреації й туризму мають Буковина й Полісся. Причорноморсько-Азовське узбережжя і Крим мають прекрасні ресурси для таласотерапії, тобто лікування морем, масового відпочинку та оздоровлення. Сонячне світло й тепло, мінерально-сольовий склад і температурний режим морської води, чудові пляжі створюють сприятливі умови для подальшого розвитку санаторно-курортного господарства. Нині тут налічують близько 800 санаторіїв, будинків відпочинку й туристських баз, майже 400 з них - у Криму. Загальновідомими санаторно-

курортними центрами є Ялта, Одеса, Алушта, Алушка, Судак, "Артек", Планерське (Коктебель), Феодосія, Саки, Євпаторія, Бердянськ та багато інших. У таких районах, як Карпати, Крим, Причорноморсько-Азовське узбережжя, рекреація має стати пріоритетною сферою перспективного розвитку, оскільки вона може забезпечити більшість валютних надходжень, сприяти зміцненню національної грошової системи, створенню в цій сфері додаткових робочих місць.

Україна має велику кількість висококваліфікованих медпрацівників, цінні знахідки і "ноу-хау" в галузі курортології та медицини. Все це дає можливість оцінити курортний потенціал України як такий, що може і повинен стати вагомим чинником оздоровлення нації, особливо дітей, перед якими суспільство відповідальне, як перед своїм майбутнім. Курорти також мають стати стратегічним і економічним ресурсом на міжнародному ринку.

У нинішніх умовах поступово реформується весь господарський механізм курортної галузі України. Поступово змінюються форми власності, джерела фінансування, методи керівництва на державному, регіональному та місцевому рівнях. Найкращою формою власності для найбільших санаторно-курортних установ є акціонерна. Прикладом великої санаторно-курортної мережі України стала санаторно-курортна система - закрите акціонерне товариство "Укрпрофоздоровниця", засноване Федерацією незалежних профспілок України і Фондом державного соціального страхування (95% акцій належить ФПУ, 5% - соцстраху). Завдяки створенню акціонерного товариства, до складу якого ввійшло 16 територіальних об'єднань, в основному вдалося зберегти комплекс профспілкових курортів України.

Питома вага профспілкових санаторіїв у загальнодержавному масштабі становить нині 24 %, а число хворих, що отримали лікування в цих санаторіях, - 41 % загальної кількості хворих у всіх санаторіях; крім того, 19 % усіх оздоровлених - діти й підлітки, 38 % - постраждали від наслідків чорнобильської катастрофи.

Цілком закономірно, що основна маса санаторно-курортних установ, особливо розрахованих на "середній клас", перебуває нині в стані "мертвого сезону". Це пояснюється тим, що сьогодні при середній зарплаті близько 300 грн ціна путівки на 24 дні становить від 600 до 2000 грн, тоді як за радянських часів середня зарплата становила 160 крб, а ціна путівки - 80 -100 крб.

Компанія "Укркурортсервіс" запропонувала свій варіант "виживання" в конкурентному і загальноекономічному оточенні. Створена в лютому 1999 р., вона розробила кілька оригінальних управлінських програм із залучення нових категорій покупців санаторно-курортних послуг. Виступивши в ролі туроператора для турагентств, що працюють на внутрішній туризм, "Укркурортсервіс" уклав агентські угоди з 50 турфірмами. Для них були організовані ознайомлювальні тури по санаторно-лікувальних установах профспілок. Турфірми могли укласти договори безпосередньо з санаторіями.

"Укркурортсервіс" використовує існуючі можливості для реконструкції та розширення санаторіїв "Хорол" (м. Миргород), "Карпати" (Закарпаття) і "Алушта" (Крим).

Поліпшення комфортності номерів у типовому санаторному корпусі сприяє підвищенню показників їх використання. Адже умови більшості українських курортів недостатньо комфортні. Для того щоб наші курорти стали привабливими для заможних клієнтів і могли забезпечити валютні надходження, необхідне будівництво висококомфортельних санаторіїв та фешенебельних готелів, ресторанів, розвиток індустрії розваг.

Територіальне поєднання природних умов, рекреаційних і бальнеологічних ресурсів України дає змогу в перспективі сформувати регіональні рекреаційно-туристські суперсистеми, кожна з яких може ґрунтуватися на місцевих природних умовах і лікувальних ресурсах. А такі регіони, як Карпати, Полісся, Степ, Причорноморсько-Азовське узбережжя й Крим, можуть і повинні стати великими, з високорозвиненою

інфраструктурою рекреаційно-туристськими комплексами не тільки загальноєвропейського, а й світового значення.

6.3.2. Розвиток готельного господарства, туристської інфраструктури

Мережа туристських підприємств активно формувалась наприкінці 70-х - упродовж 80-х рр. Як свідчить аналіз, більшість готелів, мотелів, кемпінгів, санаторіїв, баз відпочинку та туристських баз будувались за проектами, які не відповідають міжнародним стандартам. Інтенсивна їх експлуатація в період масового туризму (60 -80-ті рр.), а також несвоєчасне проведення капітальних та поточних ремонтів призвели до значного зносу цих будівель та їх оснащення. Тому пріоритетним напрямом зміцнення матеріальної бази туристських підприємств має бути проведення реконструкції, модернізації та будівництва об'єктів туристської сфери за рахунок власних коштів підприємств і за допомогою інвестицій, у тому числі іноземних.

За даними Міністерства фінансів України, на реконструкцію та будівництво закладів туризму впродовж 1997 - 2000 рр. вкладено коштів близько 400 млн грн (приблизно 80 млн дол. США) - власних, бюджетних, інвестованих і кредитованих. Динаміка обсягів виконаних робіт з будівництва та реконструкції матеріальної бази туризму України така: за 1997 р. було профінансовано робіт на 25, 8 млн грн, за 1998 р. - 121, 4 млн грн, за 1999 р. - 75, 1 млн грн, за 2000 р. - понад 150 млн грн.

За умов складної економічної ситуації в Україні обсяги вкладень у зміцнення матеріальної бази зростають повільно і не відповідають потребам галузі.

Враховуючи гостру потребу в інвестиціях для реконструкції та будівництва об'єктів туристської індустрії, проводиться копійка робота щодо пошуку та залучення іноземних інвесторів. Розроблений і розповсюджується рекламний матеріал у вигляді інвестиційних пропозицій, який увійшов до мультимедійного каталогу "Україна. Погляд у XXI століття". Матеріали щодо залучення коштів інвесторів для будівництва та реконструкції туристських підприємств були надані практично всім торговельно-економічним місіям України, посольствам та консульствам України за кордоном.

Як свідчить досвід, інвестори передусім звертають увагу на підприємства, які можуть запропонувати якісні сучасні інвестиційні проекти, бізнес-плани, і тому доцільно вкладати кошти в їх розробку.

Щорічний моніторинг, який проводиться Комітетом за діяльністю підприємств туристської сфери щодо розвитку та зміцнення матеріальної бази, дає змогу зробити висновок про недостатню увагу з боку більшості керівників закладів розміщення туристів до цього важливого питання. Вони не проводять належної роботи щодо пошуку інвесторів, не організовують розробку відповідних бізнес-планів, інвестиційних проектів, що не дає їм можливості брати участь у міжнародних інвестиційних ярмарках, салонах, переговорах з міжнародними банківськими та фінансовими колами.

Іноземні інвестиції, які надходять в Україну для будівництва й реконструкції матеріально-технічної бази туристсько-рекреаційного комплексу, незначні з різних причин. Одна з них полягає в тому, що чинним законодавством України не передбачено розвиток туристської індустрії на концесійних засадах. Тому доцільно внести зміни до Закону України "Про концесії" в частині, що передбачає перелік об'єктів концесії.

З метою розвитку туристської індустрії, зміцнення матеріальної бази постановою Кабінету Міністрів України створено Державну акціонерну компанію "Україна туристична", до складу якої увійшли підприємства колишнього "Інтуриста", розташовані у 16 регіонах країни та Автономній Республіці Крим. На компанію покладено виконання господарських функцій туристських підприємств, створення вітчизняних готельних ланцюгів на зразок закордонних.

Готельне господарство є однією з основних складових туристської індустрії України. У 2000 р. в Україні налічувалось 1308 готельних підприємств на 949,1 тис. місць (табл. 3).

Таблиця 3.

Кількість готелів та інших місць для короткотермінового проживання по регіонах України за типами в 2000 р.

Область, регіон	Кількість місць, од.						
	готелів	мотелів	готельно-офісних центрів	кемпінгів	молодіжних турбаз та гірських притулків	інших	усього
Автономна Республіка Крим	58			3	10	19	90
Вінницька	29	-	-	-	-	3	32
Волинська	17	1	-		-	14	32
Дніпропетровська	65	-	1	-	-	18	84
Донецька	50	3	3	-	-	17	73
Житомирська	30	-	-	-	-	7	37
Закарпатська	33	2	-	-	1	3	39
Запорізька	37	-	-	1	-	21	59
Івано-Франківська	19		-	„	2	13	34
Київська	31	-	-	-	-	15	46
Кіровоградська	12	2	-	-	-	7	21
Луганська	33	-	-	1	-	9	43
Львівська	41	5	2	-	2	5	55
Миколаївська	25	-	1	-	-	18	44
Одеська	46	-	-	3	4	43	96
Полтавська	43	1	1	1	-	19	65
Рівненська	18	-	-	-	-	5	23
Сумська	22	-	1	-	-	23	46
Тернопільська	22	1	-	-	1	3	27
Харківська	37	2	-	1	-	36	76
Херсонська	23	1	-	-	-	23	47
Хмельницька	23	-	-	-	-	7	30
Черкаська	30	-	-	-	-	6	36
Чернівецька	17	-	-	-	-	1	18
Чернігівська	42	1	1	-	-	8	52
м. Київ	56	-	-	-	-	39	95
м. Севастополь	7	-	-	-	-	1	8
Усього по Україні	866	19	10	10	20	383	1308

За формами власності їх кількість розподіляється так: 40 % перебувають у загальнодержавній та комунальній, 57 - у колективній і 3 % - у приватній власності (табл. 4).

Таблиця 4.

Кількість готелів та інших місць для короткотермінового проживання за формами власності по регіонах України в 2000 р., од.

Область, регіон	Форма власності				
	державна	комунальна	колективна	приватна	власність міжнародних організацій
Автономна Республіка Крим	18	13	51	7	1
Вінницька	4	11	17	-	
Волинська	3	11	17	-	-
Дніпропетровська	19	21	43	1	-
Донецька	12	7	48	6	-
Житомирська	4	15	17	-	-
Закарпатська	3	11	23	1	1
Запорізька	9	14	33	3	
Івано-Франківська	4	10	20	-	-
Київська	12	11	23	-	-
Кіровоградська	3	6	8	4	-
Луганська	11	13	17	2	-
Львівська	9	11	32	3	-
Миколаївська	4	7	31	2	-
Одеська	11	18	58	9	-
Полтавська	5	20	38	2	-
Рівненська	3	9	11	2	-
Сумська	5	10	31	-	
Тернопільська	2	8	14	3	-
Харківська	10	17	42	7	-
Херсонська	3	14	26	4	-
Хмельницька	3	9	17	1	-
Черкаська	3	16	16	1	-
Чернівецька	3	5	9	1	-
Чернігівська	2	14	32	4	-
м. Київ	43	3	45	3	1
м. Севастополь	1	-	7	-	-
Усього по Україні	209	304	726	66	3

Середньорічний коефіцієнт завантаження готелів у 2000 р. в середньому по Україні становив 0,24. При цьому мінімальне використання місткості готелів - 9 % - було в Луганській та Миколаївській областях, а максимальне - 78 % - у Севастополі. У Києві цей показник дорівнював 40 %.

Якщо відкинути максимальне й мінімальне значення показників завантаженості, то використання місткості українських готелів у 2000 р. становило 0,20. Це значення є більш об'єктивним для характеристики стану готельного бізнесу в Україні. Винятком з цього незадовільного становища є Київ, де завантаженість у 1995 р. дорівнювала 0,52, в 1998 р. - 0,35, в 1999 р. - 0,37, у 2000 - 0,40.

У більшості регіонів України рівень завантаженості готелів коливався від 0,17 до 0,22.

Чисельність готелів в Україні скоротилась з 1995 р. по 2000 р. на 88 одиниць, або на 6 %, їх місткість зменшилась на 27 963 місця, або на 21 %.

Найбільше скорочення спостерігалось у Києві - на 4287 місць, областях Хмельницькій (2953), Донецькій (2709), Львівській (1719), Сумській (1661), Луганській (1623), АР Крим (1476). Однак при цьому кількість готелів у Києві зросла на 8 одиниць, у Харківській області - на 2, в Донецькій - на 8. Це, на перший погляд, протиріччя пояснюється тим, що в цих регіонах зменшилась кількість багатомісних та низькокомфортабельних готельних номерів, за рахунок чого відбулось підвищення комфортабельності номерів та готелів загалом.

Усього готелями України надано послуг 358 446 іноземним громадянам, що становить 10,9 % загального числа осіб, яким надано послуги (табл. 5).

Таблиця 5.

Надано послуг приїжджим у готелях та інших місцях для короткотермінового проживання по регіонах України

Область, регіон	Кількість туристів, яким надано послуги, осіб					
	1998 р.		1999 р.		2000 р.	
	усього	У тому числі іноземцям	усього	У тому числі іноземцям	усього	У тому числі іноземцям
Автономна Республіка Крим	200502	37657	123086	22912	20411	37442
Вінницька	130334	2568	96893	2956	67517	4216
Волинська	73332	5480	76028	4621	92584	40002
Дніпропетровська	350872	20721	288780	19209	194927	19118
Донецька	167960	9944	132832	10567	154935	14258
Житомирська	79146	4470	59983	2072	59761	2763
Закарпатська	95320	7659	86117	5952	84248	9222
Запорізька	138642	8860	123866	6569	148854	9958
Івано-Франківська	71776	6617	67250	6963	58182	4624
Київська	98352	9459	89237	11025	97507	15053
Кіровоградська	40773	1827	31986	1397	31566	1809
Луганська	53505	2520	51956	2068	47652	1818
Львівська	124613	24041	146103	30828	164286	32628
Миколаївська	41388	2362	41499	2765	40135	2439
Одеська	220295	30876	213477	17168	243127	19022
Полтавська	141456	18296	130730	11678	125303	5057
Рівненська	85133	3644	70342	3380	66401	4168
Сумська	60157	5280	51183	4033	59539	3424
Тернопільська	42535	4003	41336	2777	51628	3682
Харківська	133035	12059	132882	9326	143236	10672
Херсонська	55477	2724	60981	2195	63975	1642
Хмельницька	53573	2705	47395	2917	46818	3469
Черкаська	68903	2833	68621	2528	73738	3657
Чернівецька	55783	6582	62682	6755	52938	5783
Чернігівська	57020	3849	53843	25009	56217	6763
м. Київ	680527	122685	709781	123345	810232	129302
м. Севастополь	30106	2156	34672	2671	47579	2455
Усього по Україні	3350515	361877	3093541	321186	3287396	358446

Найбільшій кількості іноземних туристів надано готельних послуг у таких регіонах України: Київ (36,1 %), АР Крим (10,4%), областях Львівській (9,1 %), Одеській (5,3 %), Дніпропетровській (5,3 %), Київській (4,2 %), Донецькій (4,0 %).

Середня тривалість перебування однієї особи в готелях становить для громадян України 2,7 доби, для іноземців - 2,6 доби.

Середня місткість номера по Україні дорівнює 2,02, у Києві - 1,9, а в областях, зокрема Рівненській і Донецькій, - 1,8, в Одеській - 2,2, у Чернігівській і Херсонській - 2,3, у Сумській - 2,6.

На виконання статті 15 Закону України "Про туризм" з 1 жовтня 1999 р. введено обов'язкову сертифікацію готельних послуг та послуг харчування, які надають суб'єкти туристської діяльності. Згідно з чинним законодавством обов'язковій сертифікації в Україні нині підлягають 266 підприємств, що надають готельні послуги, та 455 підприємств харчування. Станом на 01.10.2000 р. сертифікат відповідності надано: на готельні послуги - 158 підприємствам, на послуги харчування - 274 підприємствам.

Результатом проведеної роботи стало помітне підвищення рівня обслуговування на підприємствах готельної галузі.

Разом з тим існуюча інфраструктура туризму ще не відповідає вимогам міжнародних стандартів. У більшості готелів відсутні сучасні засоби зв'язку та комунікацій, конференц-зали з відповідною аудіовізуальною технікою та технічними засобами для синхронного перекладу.

Подальший розвиток готельного господарства неможливий без сучасного обладнання і новітніх технологій, про що нагадує девіз Всесвітньої туристської організації на 2000 рік: "Технологія і природа - два актуальних аспекти розвитку туризму на початку двадцять першого століття". Це стосується насамперед інформаційних технологій, ефективних і надійних систем захисту, без чого неможливо досягти високого рівня якості послуг.

Кількість готелів в Україні порівняно з туристськими країнами світу незначна. У Великій Британії, наприклад, функціонує близько 260 тис. готелів. У країнах Європи число великих готелів становить 15 - 25 % загальної кількості готельних господарств, 75 - 85 % - мотелі та готелі сімейного типу. За даними аналізу структури готельного господарства України, такі форми готельного господарства, як мотелі, кемпінги, молодіжні бази, надзвичайно поширені в інших країнах, в Україні практично не розвинуті (табл. 6; рисунок 1.).

Таблиця 6.

Кількість готелів та інших місць для короткотермінового проживання за типами, од.

Заклади для проживання	Рік		
	1998	1999	2000
Усього по Україні	1328	1326	1308
у тому числі:			
готелів	916	872	866
мотелів	15	21	19
готельно-офісних центрів	6	5	10
кемпінгів	9	10	10
молодіжних турбаз та гірських притулків	11	11	20
інших	371	407	383
у міських поселеннях, усього	1052	1057	1074
у тому числі:			
готелів	831	796	802
мотелів	12	18	16
готельно-офісних центрів	6	5	10
кемпінгів	8	9	7
молодіжних турбаз та гірських притулків	8	7	15
інших	187	222	224
у сільській місцевості, всього	276	269	234
у тому числі:			
готелів	85	76	64
мотелів	3	3	3
готельно-офісних центрів	-	-	-
кемпінгів	1	1	3
молодіжних турбаз та гірських притулків	3	4	5
інших	184	185	159

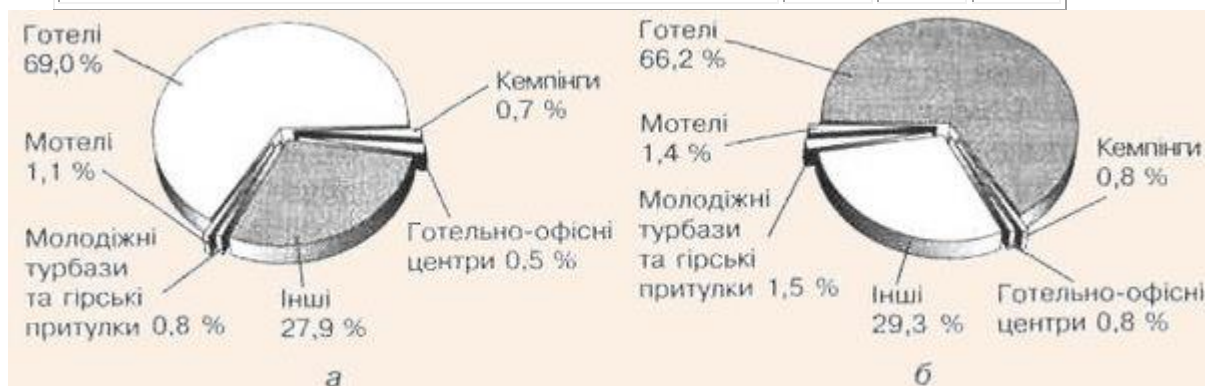

Рисунок 1. Структура підприємств готельного господарства (а - у 1998 р., б - у 2000 р.)

Як свідчить міжнародний досвід, саме такі підприємства могли б дати істотний поштовх розвитку галузі та створенню додаткової кількості робочих місць.

Чинне законодавство України нечітко визначає готельне господарство, його належність до сфери туристських послуг та відомче підпорядкування. Тому для розвитку готельного господарства України, підвищення попиту на ринку споживання готельних послуг, створення і входження на ринок малих готельних підприємств доцільним є розробка проекту Закону України про розвиток готельного господарства. Положення Закону мають визначити правові, економічні та організаційні засади створення і подальшого розвитку конкурентних відносин на цьому ринку.

Велике значення для розвитку туризму мають транспортні шляхи, які повинні відповідати міжнародним вимогам щодо швидкого, безпечного, надійного, комфортного перевезення. Саме вони є першою ланкою ланцюга в успішному залученні туристського потоку іноземних громадян до України.

В Україні існує понад 13 тис. км автомобільних доріг державного значення, з них понад 9 тис. км - магістральних. Магістральні дороги сполучені з міжнародними транспортними коридорами. Щороку кордон України перетинає близько 605 млн іноземних транспортних засобів, які прямують як в Україну, так і транзитом в інші країни. Більшість автотуристів користуються існуючою сервісною інфраструктурою, розташованою вздовж автошляхів та в зоні їх тяжіння. Автомобільні туристські маршрути здебільшого збігаються з міжнародними транспортними коридорами.

Автошляхи України перебувають у незадовільному стані, вони ще не відповідають вимогам міжнародних стандартів і на них практично відсутні сучасні об'єкти для надання послуг автотуристам. Інтеграція дорожньо-транспортного комплексу України в міжнародну транспортну систему потребує лише на Критських коридорах будівництва 10 нових і реконструкції 49 існуючих комплексних об'єктів туристської інфраструктури, до складу яких обов'язково мають входити готелі, ресторани, кафе та інші заклади для надання послуг автотуристам на рівні міжнародних стандартів. Орієнтовна вартість таких об'єктів становить 1,5 - 3 млн дол. США.

В Україні прийнято Державну програму створення та функціонування національної мережі міжнародних транспортних коридорів. Її реалізація дасть змогу вирішити проблему облаштування доріг, створити сприятливі умови для розвитку туристської індустрії.

Взаємодія двох галузей - транспорту і туризму - допоможе кожній з них у короткі терміни вирішити більшість питань, зокрема розбудову туристської інфраструктури за напрямами національної мережі транспортних коридорів із залученням приватного капіталу (національного й зарубіжного).

Сервісний благоустрій коридорів залучить додаткові транспортні потоки, причому не лише туристські, а й вантажні. Туристські транспортні потоки в Україні, збігаючись з основними вантажними потоками, посилюють фактор зниження загальної собівартості туристських і вантажних перевезень.

Прийнята Програмою розвитку транспортних коридорів національна мережа автомагістралей зонами свого економічного впливу охоплює практично всю територію України, що дає змогу прив'язати 90 % туристських об'єктів до затвердженої Кабінетом Міністрів України мережі нових автомагістралей і з порівняно невеликими витратами впорядкувати також місцеві дороги, що сполучають об'єкти туризму з автомагістралями.

За аналітичними дослідженнями Міжнародного туристичного альянсу, збережеться тенденція до використання для подорожей переважно авіаційно-автомобільного транспорту (90% перевезень туристів, у тому числі 2/3 - автомобілями).

Викладене вище дає змогу визначитися щодо необхідності оперативної перебудови існуючих стратегічних цілей з урахуванням пріоритетного розвитку автомобільної складової туризму.

Департамент туризму і курортів Держкоммолодьспорттуризму разом з іншими міністерствами й відомствами розробив "Програму розбудови туристської інфраструктури в зонах економічного тяжіння за напрямами національної мережі транспортних коридорів

в Україні". У Програмі передбачено створення низки різноманітних туристських комплексів у зоні економічного тяжіння транспортних коридорів, будівництво нових і реконструкцію наявних мотелів, кемпінгів та інших сервісних пунктів уздовж автомобільних доріг міжнародних транспортних коридорів, які б відповідали вимогам міжнародних стандартів.

Актуальність розгортання роботи в цьому напрямі полягає насамперед у тому, що запропонована схема розміщення туристської інфраструктури, як діючої, так і перспективної, дуже вигідно доповнює затверджену Кабінетом Міністрів України Державну програму створення та функціонування національної мережі міжнародних транспортних коридорів в Україні.

Нові транспортні магістралі, перетинаючи в різних напрямках нашу країну, є частиною і продовженням Критських коридорів, що значною мірою робить переміщення туристів по країні комфортним і безпечним. Тому поєднання розвитку національної мережі міжнародних транспортних коридорів, з одного боку, і облаштування транспортних коридорів туристською інфраструктурою згідно з міжнародними вимогами, з іншого боку, буде активно сприяти подальшому розвитку туризму, а відповідно, і економіки України.

Розроблена і реалізується міжгалузєва "Програма створення і забезпечення функціонування на автомобільних шляхах України системи надання оперативної дорожньої допомоги, комплексу супровідних послуг та інформаційно-довідкового обслуговування автомобільних туристів як складової частини міжнародних транспортних коридорів".

6.3.3. Гарантування захисту то безпеки туристів

Відповідно до Закону України "Про туризм" у галузі була розроблена і діяла "Програма забезпечення захисту та безпеки туристів на 1996 - 2000 роки"; 7 травня 2001 р. була затверджена "Програма захисту та безпеки туристів на 2001-2005 роки". В Автономній Республіці Крим і областях України діють відповідні програми, розроблені Міністерством курортів і туризму Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими держадміністраціями. Ці програми передбачають реалізацію державної політики в галузі туризму, проведення комплексних практичних заходів щодо забезпечення захисту й безпеки туристів, запобігання їх загибелі, травматизму та іншим нещасним випадкам. Заходи щодо гарантування захисту та безпеки туристів, запобігання аваріям, нещасним випадкам та професійним захворюванням на виробництві, безпечної експлуатації об'єктів, профілактики травматизму невиробничого характеру розглядаються на засіданнях обласних рад з питань туризму, на нарадах з керівниками суб'єктів туристської діяльності.

Фахівці структурних підрозділів Міністерства курортів і туризму (Автономна Республіка Крим), обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій разом з інспекторами ДАІ, працівники санепідемстанцій перед початком нового туристського сезону проводять комплексні обстеження туристсько-рекреаційних об'єктів та прилеглих до них ділянок і шляхів, основних туристських маршрутів, вживають необхідних заходів, спрямованих на дотримання правопорядку і безпеки туристів, захист їхніх інтересів.

Щороку проводиться комплексне обстеження туристсько-рекреаційних об'єктів на предмет дотримання пожежної, екологічної, майнової і особистої безпеки туристів та відпочиваючих. Разом із зацікавленими відомствами проводяться перевірки закладів розміщення туристів з метою виявлення і вжиття відповідних заходів щодо порушень паспортно-візових правил, запобігання незаконному перебуванню громадян, виявлення заборонених предметів і речовин. У курортних зонах України проводяться рейди з метою вивчення готовності органів внутрішніх справ до забезпечення правопорядку на курортах.

Суб'єкти туристської діяльності регулярно проводять інструктажі стосовно прав та обов'язків туристів, виконання ними митних і прикордонних правил, дій у разі екстремальних ситуацій чи завданої їм шкоди, вимог законодавства країни перебування, оформлення медичного страхування, профілактики травматизму невинного характеру (пожеж, отруєнь алкоголем, ураження електрострумом, утоплень) тощо. У колективних договорах і угодах передбачено вирішення питань про запобігання аварійності, травматизму та професійним захворюванням. Ці питання розглядаються туристськими підприємствами та організаціями за участю профспілкових організацій.

Особлива увага приділяється питанню гарантування безпеки дітей як під час подорожей і екскурсій, так і під час їхнього відпочинку та оздоровлення.

З метою створення умов для безпечного проведення туристських подорожей, запобігання нещасним випадкам і травматизму Наказом Міністерства освіти України від 6 квітня 1999 р. № 96 затверджено "Правила проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю України". Пунктом 4-м "Обов'язки і права керівника та заступників керівника туристської групи (подорожі) учнівської та студентської молоді" цих Правил визначено:

Під час підготовки та проведення будь-яких туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю керівник і заступник (заступники) керівника зобов'язані:

- провести цільовий інструктаж учасників з техніки безпеки в туристській подорожі з обов'язковою реєстрацією в журналі за відповідною формою;
- забезпечити під час подорожі додержання учасниками належного громадського порядку, санітарно-гігієнічних норм, виконання правил дорожнього руху, пожежної безпеки, використання туристського спорядження, а також інших правил безпеки життєдіяльності. На туристських маршрутах, у місцях гірськолижного відпочинку, лісових і печерних зонах України діють загони державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку і рятування туристів. Вони разом з іншими підрозділами Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій брали участь у ліквідації стихійного лиха в Закарпатській та інших областях України. Лише в 1998 р. ці загони здійснили 150 виїздів для профілактики нещасних випадків, опікувалися безпекою туристів і екскурсантів на 199 спортивних та масових заходах з чисельністю учасників понад 10 тис. осіб, врятували 250 осіб (серед них 198 травмованих).

У багатьох готелях особиста і майнова безпека туристів, охорона громадського порядку забезпечується підрозділами міліції, які утримуються за кошти цих готелів. Заслугує на увагу досвід організації патрулювання силами дорожньої міліції туристських трас у Чернівецькій області. Розміщення нарядів міліції проводиться на основі постійного аналізу стану особистої та майнової безпеки туристів і правопорядку на основних автошляхах області. Туристські підприємства й організації з метою гарантування безпеки іноземних туристів, запобігання нелегальній міграції постійно інформують органи виконавчої влади та внутрішніх справ про графіки заїздів груп іноземних туристів. Питання забезпечення захисту й безпеки туристів розглядаються в окремих посібниках і методичних рекомендаціях. Наприклад, туристсько-спортивна спілка в Дніпропетровській області видала збірник методичних рекомендацій "Сімейні та молодіжні подорожі по рідному краю", де є окремий розділ "Головне - безпека", а генеральне агентство з туризму підготувало посібник "Дніпропетровщина - перлина історико-культурної спадщини України", де також розглянуто питання безпеки туристів.

6.4. Активізація міжнародної туристської діяльності України як складової зовнішньоекономічної діяльності

З метою підвищення ефективності туристської галузі України, поліпшення просування національного туристського продукту на світовому ринку, проведення широкомасштабної та комплексної реклами туристського потенціалу, залучення туристів

до країни, підвищення іміджу й авторитету нашої держави в туристському співтоваристві, інтеграції нашої країни в європейську спільноту, розвитку національної економіки та культури, ефективного використання туристських ресурсів, розбудови інфраструктури, залучення до світового інформаційного простору, визначення передового досвіду організації туристської діяльності розроблено заходи щодо розширення міжнародного туристського співробітництва. Серед них:

- удосконалення договірно-правової бази зовнішніх відносин, укладання угод міжурядового та міжвідомчого характеру про співробітництво в галузі туризму. Перевага віддається встановленню договірних відносин з країнами, що є перспективними туристськими ринками для України, вивченню та впровадженню практики створення нормативно-правової бази туризму, організаційних засад функціонування високорентабельної туристської індустрії країн розвинутого туризму, прогресивного досвіду державного регулювання та стимулювання галузі;

- активізація співпраці в складі численних спільних міжурядових комісій з питань економічного та науково-технічного співробітництва, особливо з країнами, з якими створено правову базу співробітництва, формування в їх складі робочих груп з туризму з метою аналізу та вирішення поточних проблем двостороннього співробітництва, визначення шляхів збільшення обсягів туристських обмінів;

- вироблення дійового механізму взаємодії з міністерствами, відомствами, іншими органами виконавчої влади України, насамперед з Міністерством закордонних справ і Департаментом зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі Мінекономіки, а також обласними та міськими державними адміністраціями щодо оптимізації спільної діяльності з розвитку міжнародного співробітництва України в галузі туризму;

- розвиток інституційного співробітництва, використання організаційно-фінансових механізмів міжнародних і регіональних органів, поглиблення безпосереднього партнерства між туристськими підприємствами та організаціями, насамперед у межах членства України у ВТО та в складі її керівного органу - Виконавчої ради ВТО, Ради по туризму держав СНД, Організації Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС), Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ), участь у діяльності світових і міжнародних структур усіх рівнів: Організації Об'єднаних Націй (ООН), Ради Європи, Європейського Союзу (ЄС) тощо;

- розвиток інформаційно-рекламної та виставкової діяльності, організація міжнародних і регіональних туристських салонів, ярмарків, бірж в Україні, зокрема в основних туристських центрах: Міжнародного туристського салону "Україна" в Києві, Міжнародного туристського ярмарку "Крим. Курорти. Туризм" в Ялті, Міжнародного туристського ярмарку-виставки "Чорноморська Одісея. Туризм. Відпочинок. Здоров'я" в Одесі, Міжнародного туристського салону в Харкові, Міжнародної туристської виставки "ТурЕкспо" у Львові, Міжнародного туристського ярмарку "Турконтакт" в Ужгороді; забезпечення планомірної та систематичної участі українських туристських підприємств у провідних зарубіжних міжнародних виставках: "ІТВ" у Берліні, "WTM" у Лондоні, "Fitur" у Мадриді, "MITT" у Москві, "EXPO-2000" у Ганновері.

Організація спільно з ВТО семінару з нових інформаційних технологій у туризмі в рамках VII Міжнародного туристського салону "Україна-2000".

6.5. Підготовка кадрів для туристичної галузі

Підготовка кадрів у туризмі традиційно була пов'язана лише з підвищенням кваліфікації працівників, що за відсутності базової освіти не вирішувало кадрової проблеми.

Чисельність працівників туристських підприємств України становить близько 113,3 тис. чол., а з урахуванням інших галузей народного господарства (транспорт, торгівля, зв'язок тощо) туризм надає роботу 1,8 - 2 млн чол.

Розвиток туризму в Україні як чинник формування економіки держави зумовлює необхідність створення галузевої системи підготовки та підвищення кваліфікації туристських кадрів, яка б виховувала фахівців, здатних в умовах конкуренції працювати індивідуально і продуктивно.

У жодній галузі немає такої кількості працівників, які безпосередньо контактують з покупцями їх продукції, як у туризмі. Одночасно туризм є однією з найбільш працезатратних галузей виробництва. Середній показник зайнятості в туризмі становить 3 працівники на 10 туристів.

Упродовж тривалого часу вищі та середні навчальні заклади України не готували спеціалістів для туристичної галузі. Тому фундаментальна туристична освіта в Україні - відносно нова сфера освіти. Підготовкою фахівців у туристичній сфері України займаються понад 50 вищих навчальних закладів освіти різних форм власності та рівнів акредитації. Серед них перший в Україні навчальний заклад нового типу - навчально-науково-виробничий комплекс "Туризм, готельне господарство, економіка і право", створений у 1995 р. Міністерством освіти України за погодженням з Міністерством юстиції України, Державним комітетом України по туризму, Державною митною службою України та Генеральною прокуратурою України.

До складу комплексу ввійшли навчальні та наукові заклади, підприємства і установи: Київський інститут туризму, економіки і права, Київський технікум готельного господарства, Економіко-юридичне училище, Державна льотна академія України, Курси підвищення кваліфікації, Науковий центр розвитку туризму, Українська нотаріальна палата, Управління юстиції м. Києва, готельні комплекси "Дніпро", "Братислава-Десна", "Русь", туристичний комплекс "Пролісок", Державна судноплавна компанія "Чорноморське морське пароплавство", Бориспільська митниця та ін.

Головними завданнями комплексу, викладеними у його уставних документах, є: координація спільної діяльності навчально-виховних закладів, організацій, установ з реалізації Закону України "Про освіту"; впровадження системи ступеневої підготовки фахівців за наскрізними на-

вчальними планами та програмами; ефективне використання науково-педагогічних кадрів, навчально-лабораторної та виробничої баз, спеціальної інфраструктури; організація підвищення кваліфікації викладачів навчальних закладів та працівників підприємств; спільне проведення науково-дослідних робіт, апробація та використання їх результатів; підготовка наукових кадрів; розробка навчально-методичного забезпечення тощо. Навчальний процес у комплексі забезпечує висококваліфікований професорсько-викладацький колектив, у складі якого 52 професори та 96 доцентів. Заняття проводяться на сучасній навчально-матеріальній базі.

Спеціалісти, яких готують навчальні заклади комплексу, мають високий рівень знань і практичних навичок, відмінно зарекомендовують себе на роботі на підприємствах і в установах.

За рекомендацією Уряду України, у 1998 р. Київський інститут туризму, економіки і права було прийнято до складу Всесвітньої туристської організації (ВТО).

Участь у ВТО дає можливість отримувати необхідну методичну допомогу, широку інформацію про міжнародний туризм і вивчати міжнародний туристичний досвід, брати участь у семінарах та стажуванні в межах ВТО. На базі інституту було створено кафедру ЮНЕСКО.

лютого 2002 р. Київський інститут туризму, економіки і права набув статусу університету.

Київський університет туризму, економіки і права є провідним навчальним центром з підготовки фахівців туристичної галузі України. Готує бакалаврів, спеціалістів і магістрів зі спеціальностей:

- менеджмент організацій (спеціалізація - менеджмент туризму і готельного господарства);

- маркетинг (спеціалізація - маркетинг туризму і готельного господарства);
- економіка підприємства (спеціалізація - економіка туризму і готельного господарства);
- міжнародні економічні відносини;
- облік і аудит;
- правознавство.

Термін навчання в університеті становить:

- на базі повної загальної середньої освіти - 5 років;
- на базі освітньо-кваліфікаційного рівня "Молодший спеціаліст" з відповідних спеціальностей - 3 роки (за скороченою програмою).

Виникнення комплексу "Туризм, готельне господарство, економіка і право", набутий досвід у підготовці фахівців і встановлення широких зв'язків зі спорідненими навчальними закладами в Україні та за її межами мало своїм закономірним підсумком створення за його ініціативою і на його науково-практичній базі Асоціації навчальних закладів України туристичного й готельного профілю.

Статутом визначено, що:

- Асоціація навчальних закладів України туристичного і готельного профілю є добровільною недержавною організацією, що діє на принципах законності, демократії, гласності, самоврядування, рівноправності її членів - юридичних осіб;

- засновниками Асоціації є навчальні заклади різного рівня акредитації, що мають ліцензію на освітню діяльність і здійснюють підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації фахівців, науково-дослідні галузеві роботи, видавничу діяльність у сфері туризму, готельного господарства та послуг;

- метою діяльності Асоціації є сприяння у створенні ефективної системи правового й професійного захисту її членів, розвитку національної освітньої діяльності, системи підготовки і підвищення кваліфікації кадрів туристичної галузі України, участь у співробітництві з національними освітніми об'єднаннями, асоціаціями, навчальними закладами інших держав та міжнародними організаціями туристсько-рекреаційного профілю.

Основними завданнями Асоціації є:

- сприяння розвитку бази освітньої діяльності, вдосконаленню системи підготовки і підвищення кваліфікації кадрів туристичної галузі, наданню послуг у сфері туризму, рекреації, готельного господарства, поширенню знань з питань туризму серед молоді та інших верств населення, залученню громадян до участі в туризмі та його розвитку;

- сприяння проведенню науково-дослідної роботи, видавничої діяльності в сфері туризму, готельного господарства та послуг;

- координація дій щодо створення сприятливих умов для використання фахівців сфери туризму як на вітчизняному, так і на міжнародному ринках праці, а також для різноманітного фахового обміну;

- забезпечення членів Асоціації і широкий обмін інформаційними, нормативними, методичними та іншими матеріалами як засобами навчально-виховного процесу;

- сприяння обміну викладачами, навчальними планами, учбовими програмами, виданню навчально-методичних матеріалів, навчальних посібників та підручників, уніфікації відповідно до державних стандартів навчальних планів і програм;

- надання допомоги навчальним закладам у встановленні міжнародних зв'язків, у організації стажування студентів та викладачів за кордоном;

- участь у різноманітних заходах, що пропагують інтелектуальну, духовну, культурно-історичну спадщину України і формують її імідж як туристичної держави, а також у заходах, спрямованих на охорону довкілля;

- взаємодія з органами державної влади і місцевого самоврядування, громадськими організаціями, підприємствами, фондами та іншими юридичними й фізичними особами, діяльність яких відповідає цілям діяльності Асоціації;

- співробітництво з Державною акредитаційною комісією Міністерства освіти і науки України з питань, що стосуються навчальних закладів туристичного й готельного профілю;

- участь у розробці та реалізації програм і проектів загальної, туристсько-рекреаційної, фахової вищої безперервної освіти.

За роки свого існування Асоціація утвердила себе як ефективний механізм об'єднання інтелектуальних зусиль навчальних закладів різних рівнів акредитації в справі підготовки кадрів індустрії гостинності. Серед її членів - дві академії в Харкові, університети в Києві, Одесі, Херсоні, три інститути туризму в Києві й Донецьку, 14 технікумів, коледжів і колегіумів, професійно-технічні училища - понад 50 навчальних закладів, які готують фахівців з усіх галузей сфери туризму. У 2001 р. до складу Асоціації прийняті навчальні заклади з Республіки Болгарія, Російської Федерації, Республіки Білорусь.

Серед безперечних позитивних моментів її діяльності - здійснення в семи навчальних закладах - членах Асоціації спільного українсько-німецького Проекту "Модернізація професій готельної і ресторанної справи", у межах якого 86 викладачів цих закладів пройшли стажування в Німеччині; проведення міжнародних науково-практичних конференцій під гаслом "Туризм на порозі XXI століття".

Комплекс "Туризм, готельне господарство, економіка і право" уклав угоди про творчу співпрацю з Академією педагогічних наук України, Інститутом історії України, Інститутом філософії, Інститутом держави і права, Інститутом соціології, Інститутом міжнародних відносин, Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, Національною бібліотекою України імені В. Вернадського.

Комплекс має міжнародні договори про співпрацю із закладами освіти Бельгії, Німеччини, Польщі, Болгарії, Італії, Канади, Китаю, Франції, Чехії, Словаччини, Білорусі, Росії. На базі Комплексу 11 листопада 2001 р. вперше в Україні створено Академію туризму.

Академія туризму України є добровільною всеукраїнською громадською організацією, яка об'єднує осіб, що займаються науковою, навчальною та практичною роботою в галузі туризму. Академія діє на основі Конституції України, чинного законодавства, на принципах демократії, самоврядування та рівноправності її членів.

Метою діяльності Академії як об'єднання фахівців у галузі туризму є: реалізація їх прагнення сприяти подальшому якісному вдосконаленню та розвитку туристичної сфери України засобами наукових досліджень актуальних проблем туризму; прогнозування розвитку; участь у розробці засад державної політики у туристській галузі; розвиток системи освіти, що забезпечує підготовку висококваліфікованих кадрів для туристської справи в Україні, а також захист законних інтересів своїх членів.

Основні завдання діяльності Академії:

- розробка науково-теоретичних засад туризму, сприяння становленню та розвитку нового напрямку наукового знання - "теорії туризму" ("туризмології");

- консолідація фахівців туристичної галузі у справі підготовки науково обґрунтованих пропозицій щодо розвитку туризму;

- узагальнення вітчизняної та світової практики туристичної діяльності, розробка методології наукового прогнозування розвитку туризму та вироблення практичних рекомендацій щодо його вдосконалення в Україні;

- удосконалення внутрішньої та зовнішньої політики України в галузі туризму;

- участь у підготовці проектів нових нормативних актів з питань туристичної діяльності;

- консультування державних органів, громадських організацій та рухів з питань туристської проблематики;

- експертиза політичних рішень, державних документів, проектів, що стосуються туристичної діяльності;
- проведення досліджень, у тому числі соціологічних та маркетингових, на замовлення державних, громадських та комерційних структур, у тому числі міжнародних, з питань туризму;
- координація розробок і досліджень у туристичній галузі;
- сприяння підготовці, публікації та розповсюдженню наукових, навчальних і методичних матеріалів з проблем туризму;
- сприяння розвитку туристичного бізнесу в Україні;
- розвиток відносин та співробітництва в галузі туризму;
- визначення пріоритетів у проведенні наукових досліджень, сприяння формуванню актуальних напрямів для проведення дисертаційних досліджень у зазначеній галузі;
- всебічне вивчення та використання досягнень світової цивілізації в галузі туристичної теорії й практики;
- сприяння удосконаленню форм зв'язків між теорією туризму, освітою і практикою;
- участь у проведенні підготовки наукових кадрів, підвищенні кваліфікації викладачів навчальних закладів з цього профілю;
- розвиток ділового співробітництва з фахівцями в галузі туризму зарубіжних країн, здійснення обміну делегаціями;
- видавнича діяльність;
- надання підтримки, в тому числі матеріальної, здібній молоді, науковим і практичним працівникам;
- допомога членам Академії і захист їхніх соціальних прав.

Своїми науковими дослідженнями і всією своєю діяльністю Академія активно сприяє входженню України як самостійної держави у світову співдружність, утвердженню гуманістичних відносин між країнами, зміцненню миру між народами, розвитку міжнародної дипломатії тощо.

При цьому деякі питання кадрового забезпечення туристичної галузі потребують вирішення на рівні центральних органів виконавчої влади. Передусім це якість підготовки фахівців, рівень навчальних програм, планів, методичних розробок та їх адаптація до вимог сучасного міжнародного туристичного ринку.

Підвищенню якості підготовки фахівців, безумовно, сприятиме введення з 2002/2003 навчального року до Переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 червня 1997 р. № 507, напряму 0504 "Туризм" (Наказ Міністерства освіти і науки України № 241 від 08.04.2002 р. і за погодженням з Кабінетом Міністрів України від 28 березня 2002 р. № 3694/33).

Особливу увагу слід приділити не лише підготовці кваліфікованих кадрів, а й вихованню особистостей, які своєю діяльністю сприятимуть створенню і розвитку демократичного, соціально та гуманістично орієнтованого суспільства.

Отже, за 10 років незалежності в Україні закладено ґрунтовні підвалини для розвитку туризму. Подальший розвиток туристичної індустрії має ґрунтуватися на нових механізмах господарювання, ефективних організаційно-управлінських структурах, економічній свободі виробників туристського продукту, що в умовах вільної конкуренції забезпечить насичення ринку високоякісними послугами і сприятиме соціально-економічному розвитку країни.

Контрольні запитання

1. Коли був прийнятий Закон України "Про туризм"? Наведіть основні його тези. Які інші державні документи з питань туризму ви знаєте?

2. Коли Україну було прийнято до Всесвітньої туристської організації? Як це вплинуло на подальший розвиток вітчизняного туризму?
3. Чому туристична індустрія в Україні переживає складні часи?
4. Схарактеризуйте сучасний стан різних видів туризму: соціального, молодіжного й дитячого, спортивно-оздоровчого, сільського, екскурсійного та ін.
5. Схарактеризуйте основні напрями розвитку матеріальної бази туризму.
6. Що ви знаєте про підготовку кадрів для туристичної галузі? Назвіть провідні навчальні заклади туристично-готельного профілю.
7. Коли було створено Асоціацію навчальних закладів України туристичного й готельного профілю?
8. Які основні завдання діяльності Академії туризму?

Додатки

Додаток 1. Уривки з книги "Мандри Василя Григоровича-Барського по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік"

Додаток 2. Протоколь №4 засідання комісії по організації екскурсій для учащихъ и учащихъ середнихъ учебныхъ заведеній

Додаток 3. Послуги найвідоміших готелів Києва в другій половині XIX - на початку XX ст.

Додаток 4. Об організації всесоюзного акціонерного общества по иностранному туризму в СССР

Додаток 5. Про перейменування готелів м. Києва

Додаток 6. О мерах по дальнейшему развитию туризма и экскурсий в стране

Додаток 7. О дальнейшем развитии и совершенствовании туристско-экскурсионного дела в стране

Додаток 8. О мерах по развитию туризма и совершенствованию туристско-экскурсионного обслуживания населения в стране в 1986-1990 годах и на период до 2000 года

Додаток 1. Уривки з книги "Мандри Василя Григоровича-Барського по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік"

(у перекладі з давньоукраїнської Петра Білоуса)

1.1. Короткий опис міста Венеції

1. Венеція заснована на морській відмілині.
 2. Вона поділена на багато частин. Це зроблено для того, щоб човни та гондоли пересувалися по різних частинах міста.
 3. Воріт та огорожі немає, бо місто нікого не боїться.
 4. Всі вулиці залиті морською водою, і вона буває різна, часом велика, а часом мала (я сам це багато разів спостерігав). Це пояснюється дією моря.
 5. Через канали перекинуто високі кам'яні мости; високі вони тому, що під ними мають пропливати човни й невеликі кораблі.
 6. Будинки гарні й високі, вони стоять один біля одного в ряд, угорі ж, наче з лійок, з усіх однаково виходить дим.
 7. Колодязі тут є мало не в кожному дворі, з них черпають воду для приготування страви й для пиття. Але в них не така вода, як у морі: там вона гірка, солона і неприємна, а тут - смачна, здорова й добра, але дощова.
 8. Всі харчі, крім хліба, тут продаються на вагу.
 9. Проста чиста вода, як і інші напої, продається на міру.
 10. Коней чи якихось інших тварин тут немає; але кожен тримає навпроти свого двору човен або два, або корабель, якими й перевозить усе, що треба, куди хоче. Чотирьох спижевих (бронзових. - Ред.) коней поставлено над входом до соборної церкви святого євангеліста Марка, розташованої біля ринку, не знаю, для публіки чи з якої іншої причини. А принесено їх із Царгорода, із храму святої Софії.
 11. Венеційці мають звичай ходити в плащах і влітку, тільки в легких.
 12. Чоловіки носять при собі парасольки на невеликій паличці для прохолоди, а жінки - ні.
 13. Морської риби хоч і доволі мають на харч, та це їх не задовольняє. Ще їдять вони водяних жаб, я сам бачив їхніх ловців і продавців.
 14. У всій Венеції і далі, аж до Риму та до Барі, я не бачив чорного житнього хліба, лише пшеничний всюди; білий, як сніг, а малий, як проскурки, тому й дорого коштує.
- Згодом, трохи відпочивши, ми пройшли від Болоньї п'ять миль і ще перед заходом сонця дісталися до гостиниці святого Петра, що стоїть при дорозі, і звідси не хотіли йти далі, а вирішили тут заночувати. Тут нам дали по чималому крайцю білого хліба (такий тут звичай) та по дві малі чашки вина, розведеного водою, також дали білу й чисту

постіль, на якій ми спали всю ніч. Наступного дня, в неділю, ми пройшли двадцять миль і проминули хоч і невеличке, але привабливе місто Імолу, і ввечері дісталися до подібного міста, що зветься Кастель. Тут ми ночували в шпиталі для прочан на добрих постелях; їсти ж і пити нам не дали нічого. Прокинувшись у понеділок, ми йшли далі і за два дні здолали тридцять шість миль, і пройшли малі містечка Фаенцу і Католіку. Вже у вівторок при заході сонця ми дісталися до невеликого, але гарно збудованого міста, що зветься Ріміні. Воно давнє й досить відоме, бо стоїть на рівнині не далі, ніж за поприще від моря, в мальовничому місці під горами і має корабельну пристань. Тут ми пішли в гостиницю для мандрівників, і вперше за всю дорогу всіх, скільки нас було, роздягли до останньої сорочки і повели до ліжок, оглядаючи по одному, чи немає на тілі прокази або чогось іншого; коли ж у когось щось таке буває, такому дають окреме місце. Ми подивувалися цьому звичаю і похвалили їхню ретельність, бо вони дбають, аби люди один від одного не заразилися.

1.2. Опис великого міста Неаполя

Було саме 14 серпня, коли я дістався до Неаполя, і вже був вечір, і сонце зайшло, коли я увійшов у міські ворота. Опинившись усередині, я побачив безліч людей, що кудись поспішали, благородних і вельможних чоловіків та жінок, які їхали містом у позолочених та пишних колісницях, інші ж походжали туди-сюди, ще інші продавали різні товари, і людей було так багато, що я ледве міг розминутися. Більше нічого я розглядати не став, бо вже була темна вечірня година, і я поквапився до гостиниці, бо вона була далеко, мало не в іншому кінці міста; до того ж я ще раніше чув, з якою шаною приймають тут прочан, тому швидко йшов близько години, і з допомогою якогось чоловіка, що мене провів, дістався десь о першій годині ночі до гостиниці de S. Trinita, тобто до гостиниці святої Трійці, де мандрівники вже повечеряли й полягали спати. Тут здивувалися з моєї пізньої і нежданої появи. Застав я тут кількох знатних і багатих чоловіків та жінок, які не знати чого сюди прийшли, просто так, чи, може, подивитись на прибульців. Вони прийняли мене з любов'ю і посадовили в самій гостиниці на почесному місці, а самі стали переді мною; я ж не міг сидіти перед такими високими особами, отже, вони силоміць мене посадили, а самі стали й звеліли мені чекати, поки не принесуть вечерю. Вони приглядалися до мого обличчя, зрошеного потом, і кивали головами, співчуваючи моїй праці. Про щось вони мене розпитували, та я не зрозумів, про що, бо не знав їхньої мови; вже потім через перекладача я відповів їм латиною на деякі їхні запитання. Згодом підійшов священник, що піклується справами прочан, і заговорив зі мною латинською мовою: питає, звідки я і куди йду, і попросив подивитися патенти; я ж показав усі, які мав, починаючи з польського краю аж до місцевих, і він дивувався, що їх так багато, і прочитав лише один або два, і всім повірив, і поставив свій підпис, і я їх сховав. Потім подали мені вечерю, хоч і небагату, проте смачну: була одна варена страва, друга печена, а третя - виноград і повна чаша вина. Я все те спожив, і прислужували мені вже згадані вельможні чоловіки й жінки - ті різали їжу, а ті наливали в чашу вино й подавали мені в руки. По вечері один із тамтешніх служників повів мене вгору сходами в кімнати до інших прочан, де показав мені ліжко, застелене охайно й чисто, і вийшов, замкнувши двері. Я ж заснув і міцно спав, дуже втомлений дорогою. Наступного дня, вставши, я ходив по церквах і по всьому місту, все роздивляючись, а ввечері знову прийшов до тієї ж гостиниці разом з іншими прочанами, і знову священник переглянув у всіх патенти і поставив у кожному свою позначку.

І третього вечора з іншими подорожніми пішов я в ту ж гостиницю, і знову був чудово прийнятий. Гостиницю тут місцевою мовою називають "госпітале": це тому, що тут приймають гостей-подорожніх, а гостя звать "госпіте", звідси й походить назва "госпітале", тобто гостиниця de S. Trinita, що означає святої Трійці, адже тут є храм Трійці. Розташована вона далеко від ринку, має чотири стіни, мов якийсь монастир,

навколо неї стоять палати; всередині споруда висока, будівля на будівлі, а посередині подвір'я простора площа, мощена камінням; ворота великі й лише одні, люди ними входять і виходять; є тут мурований каменем колодязь, з якого п'ють цілющу воду. Ліворуч від воріт міститься аптека, і в ній живе лікар, що має різні цілющі засоби, і коли хто захворіє, такого лікують безкоштовно. У спальнях ліжка стоять у ряд по обидва боки, одне за одним; вони зроблені з заліза, з латунними прикрасами; постелі, м'які та білі, з гарними й теплими ковдрами; світло горить цілу ніч, коли в тому є потреба; там же внизу є дім, у якому варять страви для мандрівників.

Місто Неаполь не тільки по всій Італії, а й у Греції, і Франції, й Іспанії, і в усіх інших країнах славиться величиною, давністю, і самим місцем розташування, міццю, спорудами, багатством, багатолюддям, своєю морською пристанню і своєю торгівлею. Довжина його більша, ніж ширина, отож Неаполь далеко розпростерся, на ... миль, і він щільно забудований. Стоїть він над морем, на великій рівняві, між великими кам'яними горами, що не поросли лісами, серед садів, у долинах, де ростуть різні плодові дерева; стоїть він біля джерел із цілющою водою, які б'ють з гірських надр. Місцевою мовою місто називається *Napoli di Spania*, тобто Неаполь Іспанський, тому що іспанці колись ним володіли. Тепер же він належить до царської держави, й тут живе король, поставлений царем і йому підлеглий. Місто обведене міцним кам'яним муром, особливо ж міцна тут фортеця, споруджена на високій горі, поза містом; тут є багато гармат, і запаси пороху, куль і всякого військового спорядження; його пильнує сторожа, тут багато вояків і надійна охорона; фортеця стоїть у справді зручному й чудовому місці, вона й тішить зір, і дуже вигідна для захисту міста. Часто тут стріляють з гармат, або сповіщаючи про якісь новини, чи з інших okazji. Що ж сказати про чудову забудову міста, що звеселяє серце й очі, якщо подивитись на церкви, як гарно вони споруджені і вдало розташовані, які мають досконалі пропорції, ззовні покриті оловом, а всередині викладені великими різьбленими мармуровими плитами - ті білими, ті чорними, ті червоними, ще інші - різнобарвними, наче розмаїтим квіттям; також викладена і підлога: її чудові кам'яні плити можна порівняти лише з гладеньким льодом, і на ній послизнутися може кожен, хто на неї ступить.

Вулиці розташовано і прокладено дуже вдало: одні з них головні і тягнуться через усе місто, вони досить широкі, так що три колісничі можуть розминуться, другі - середні, по боках від тих великих, і на них розминаються дві колісничі; треті проходять обіч других; четверті ж ще вужчі й призначені для пішоходів. Кожна вулиця має свою симетрію, інакше кажучи, скільки велика вулиця має з одного боку поперечних вулиць, стільки ж і з другого, але так само і середні, і менші; всі вони вимощені великим чорним камінням, так гладенько, наче добрий тік; на вулицях так чисто, що ніде сміття не побачиш, тому що від громади визначено людей, котрі щодень ходять по всьому місту, маючи кожен у правій руці мітлу, кошик на плечах і лопату в лівій руці; коли він щонебудь знайде на вулиці, змітає на лопату й кидає в кошик; наповнивши кошик, він виносить його за місто, а є такі, що віслюком вивозять сміття, тому тут так чисто, що навіть пилуки немає. Палаці та прості будинки такі гарні, що втішають око й дивують розум своєю вишуканою архітектурою; збудовані вони один біля одного так щільно, що з вулиці здається, ніби це стіна одного палацу, і лише за дверима можна розрізнити окремі будинки; всі доми високі, деякі до п'яти поверхів, деякі - до шести, вони стоять один на одному, один від одного невіддільні й тягнуться аж до поперечної вулиці; всі вони споруджені з витесаних чотирикутних плит, але різняться тим, що одні - з білого мармуру, інші з чорного, ще інші з червоного, деякі з чорного й білого, деякі з білого й червоного, в шаховому порядку; одні з них гладенькі, а інші - з зображенням віття або фігур, що вражають уяву, і всі по-різному збудовані, так що можна лише дивуватися. Вікон мають багато, і всі вони однакові та великі, до того ж із залізними ґратами; при кожному будинку з боку вулиці є невеличкі балкони або ґанки, кути з залізного пруття, вони стоять на мармуровій основі, приєднані до стіни щільно й на диво майстерно. На тих балконах

благородні й вельможні мужі й жони сидять у золотих або розмальованих кріслах, втішаючись прохолодою та споглядаючи людей унизу. Ці найвизначніші будинки, що в них живуть багаті люди, стоять на головних, широких вулицях; на середніх і вузьких вулицях не такі розкішні будинки, хоч і схожі на перші, бо вони також споруджені з гладенько відшліфованого чи обтесаного каменю, дуже гарні й теж високі, так що в місті немає й найменшої хижки, збудованої абияк. Від усіх палаців кращій королівський двір, і ззовні, і всередині. Ззовні він має ганки, великі й довгі, через увесь двір, з багатьма кам'яними колонами; стоїть же він на самому березі моря, так що вода сягає його підніжжя; неподалік від головних воріт є джерело питної води, де бистрий струмінь б'є з кам'яного боввана, або фігури, що здається живою - так майстерно вона зроблена. Не кажу вже про двори панів і сенаторів, де є криниці й фонтани з цілющою водою, чудово збудовані. Проте, слухаючи, зрозумій, що тут мало таких дворів, де було б вільне місце, як це буває в руській землі, хіба що тільки у вельможних осіб; усі інші палати й прості будинки стоять так щільно одне біля одного, що вільного місця між ними зовсім нема, і здається, що це одна споруда. Коли ж ідеш вулицею, нічого не видно, тільки небо вгорі та по обидва боки високі будівлі; крім усього, красу міста примножує й те, що під кожним палацом та будинком з боку вулиці високо при стіні прикуто скляні ліхтарі, що їх кожен запалює перед своїм домом, і вони горять з вечора до четвертої години ранку. Тому на вулиці ясно видно вночі, як і вдень. Так чинять тому, що край тут спекотний, і вдень не можна ні їздити, ні ходити, а вночі прохолодно; тому, починаючи з вечора і до четвертої години, люди їздять колісницями, а інші прогулюються пішки, і відвідують один одного, і бенкетують, і пригощаються, і веселяться. Одне слово, в цьому місті чудові звичаї й порядки, і кращого я досі не бачив.

1.3. Про уславлене місто Рим, про тутешні звичаї та про те, що є в ньому

Про велике й уславлене від заходу й до сходу місто Рим розповідати треба багато, відповідно до його слави й краси; однак я, бідний на розум, мало днів у ньому пробувши й мало що в ньому оглянувши, твоїй увазі, доброчесний читачу, пропоную лише стислу повість. 1. Рим - місто дуже давнє, хоч тут не видно ознак занепаду; давнє ж воно, оскільки ще до християнства було засновано еллінами; це місто царське, бо царі тут з давніх-давен мали свої престолы, ще від еллінів таких, як Тит, Веспасіан та інші; пізніше благочесний цар Константин мав тут свій престол, поки не переніс його до Візантії, де нині Константинополь, що його він тоді заснував і назвав своїм ім'ям. 2. Рим прекрасний і зовні, і всередині. Зовні він обгороджений могутнім і гарним муром із багатьма чудово зробленими ворітьми; зовні він завдячує своєю красою церквам з багатьма куполами, спорудженим ще за царя Константина; одні з них покриті оловом, інші міддю, і на них позолочені хрести сяють, мов блискавки; також милують око високі палаци, колони, вежі й дзвіниці. Всередині ж місто вабить красою будівель, розташуванням вулиць, чудовими фонтанами й кам'яними скульптурами. 3. Колись місто було дуже велике, про що нині свідчать старі мури, які тягнуться за місто; воно й тепер велике, бо займає разом із передмістям двадцять п'ять італійських миль, або п'ять польських. Тут у місті завжди, коли мандрівник питає, чи далеко звідси монастир, чи палац папи, чи якась церква, то відповідають: одна, або дві, або три милі, або більше. 4. Стоїть Рим у місці гарному й мальовничому, але нерівному, біля невеликих гір, а великі гори видніються вдалині з усіх боків; також тут є пагорби. На одному з них стоїть двір і палац папи римського, і називається він Монте Кавалло, тобто Кінська гора, тому що перед папським палацом сидить на коні якийсь чоловік, наче живий, зроблений з білого гіпсу. Інше місце називається Монте де Триніта, тобто Троїцька гора, бо на цій горі стоїть монастир святої Трійці, в якому живуть французькі ченці францисканського ордену. Ще інше місце зветься Монте Росо, тобто Червона гора, і так далі. 5. У Римі дві пристані - одна на узбережжі, й до неї треба діставатися два дні сушею, а друга на річці Тибрі, що протікає

через місто і впадає в море. Річка ця глибока, бистра і широка, бо з моря сюди приходять малі й великі кораблі купців; також припливають сюди військові кораблі й галери, що їх папа римський посилає на допомогу християнським царям під час війн. Продається в місті свіжа морська риба. 6. Вельможних, багатих і мудрих мужів тут дуже багато, є тут різні школи, де навчають різних мов, музики, анатомії (тобто медицини), астрономії (тобто звідарства), риторського красномовства, філософії та богослов'я, граматики, чужих мов, усіляких мистецтв і ремесел, які тільки є на цьому світі. 7. Місто має щедрі джерела цілющих вод. По-перше, це велика річка Тибр (про яку я вже згадував), що перетинає місто; по-друге, з гір, що височіють навколо Риму, багато води тече під землею хитромудрим водогоном; і нарешті, тут велика кількість фонтанів, чудово оздоблених білим мармуром та іншими чудовими каменями, що їх різьблено у вигляді людських подіб, звірів, змії та інших зображень, і в них з вуст, а то з очей, чи вух, чи ніздрів безнастанно струмує вода, і її вистачає всьому людові для пиття та всіляких потреб. 8. Багато тут садів, де ростуть різноманітні плодові дерева, всяких квітників із безліччю запашних квітів; та найбільше тут виноградників, і багато вина, і є незліченна кількість товарів, що продаються за помірними цінами, лише хліб трохи дорогий. Але прочанин та вбогий, хоч і з труднощами, а добувають харч, бо хоч місцевий люд на милостиню не щедрий, проте ченці з багатих монастирів раз на тиждень роздають варену страву, про що я розповім пізніше. 9. Є тут великі колони й численні високі дзвіниці, завдяки яким місто і зовні, і всередині дуже привабливе; є тут і різні дзвони, малі й великі, багато годинників, які видзвонюють удень і вночі та звеселяють людей. Колони тут є не муровані, а витесані з суцільного каменю, їхня висота двадцять сажнів і більше, а товщина - сажень чи два. Деякі колони дуже давні, вони поставлені за наказом давніх царів і пап, інші споруджені на пам'ять про колишні славетні перемоги та інші славні діла, про що свідчать висічені написи, які збереглися й донині. Стоять вони не в одному місці, а в різних місцях, серед ринків міста. 10. Багато в Римі базарів або ринків, які тутешньою мовою зветься п'яцци (щось схоже на "плаци"). Найперший і головний ринок зветься п'яцца ді Навона, тобто ринок Навони, і тут є різні товари, на будь-який смак. Другий ринок - п'яцца ді Францезі, інакше - французький базар, теж великий і багатий. Є окремо іспанський, окремо німецький та інші ринки, назв яких я не знаю. Є окремих гебрійський ринок, обгороджений муром і з воротами, наче місто: це зроблено для того, щоб гебреї не змішувалися з християнами, між собою купуючи й продаючи товари; проте не забороняється ходити гебреям на християнський і християнам на гебрійський ринок. В Римі мешкає багато гебреїв, але вони не носять чорного вбрання, як у польській землі, а ходять, як хто хоче; борід і волосся вони не залишають, а стрижуться і вдягаються так само, як італійці та німці, і по-італійськи розмовляють. Відрізняються вони від християн лише тим, що не носять чорного капелюха, а мають капелюхи всередині чорні, а зверху червоні або вкриті червоним полотном. 11. У Римі багато гостиниць, куди приймають мандрівників і вбогих, а надто ж тих, котрі прибули на поклоніння і називаються пілігримами; ці останні, щойно вирушили на поклоніння до святих місць, не стрижуть ні бороди, ні волосся, а ходять як пустельники, поки не вернуться назад у свою країну. Таких у гостиниці приймають на три ночі з харчами, питвом і чистою постілью, іноді ж на чотири ночі або на одну; в деяких притулках приймають і на десять, і на п'ятнадцять днів, але без харчування, лише дають ліжко для спочинку. І скільки народів є у Римі, стільки й різних тут гостиниць. Перша і головна гостиниця - святої Трійці, про яку я вже писав, і тут приймають усіх, а інші визначені, як німецька (для німців), французька (для французів), іспанська, венеційська, польська та інші. Є ще тут славетна гостиниця Святого Духа, де недужих лікують і годують. Хай буде відомо, що на поклоніння до Риму прочани йдуть невпинно, взимку і влітку; особливо ж того, 1724-го року туди зійшлася сила-силенна пілігримів, тому що цього року було обрано нового папу римського; крім того, наступний, 1725-й рік мав стати у римлян святим роком, що його звать ювілеєм. Є звичай у римлян (не тільки в Римі, а й скрізь, де вони живуть) через кожні двадцять п'ять років відзначати

ювілей, під час якого всі святі мощі, які в них є, й усі церковні скарби виносять і дають усьому людові цілувати, а в інші роки все це тримають під замком; тоді папа римський повсюди розсилає свої дозвільні грамоти, і багато чого іншого в такий рік відбувається, про що хоч розповідай, хоч не розповідай. 12. Є в Римі такий звичай, що в певний день тижня монастирі дають харчі. І не тільки прочанам, а й усім убогим. У понеділок роздають їжу три або чотири монастирі - одні перед полуднем, інші ополудні, у вівторок те ж саме відбувається в інших монастирях, у середу - ще в інших, і так вони розподілились, що раз на тиждень кожен із них має подати вбогим їсти.

Отож і голодних нагородано, й багаті та багатолюдні монастирі від того не збіднюють.

1.4. Про двір і палати Папи Римського

Двір, у якому за нинішніх часів живуть папи римські, розташований усередині міста, на місці, що зветься Monte Cavallo, тобто на Кінській Горі, яка дістала назву від коня та вершника, що були за давніх літ майстерно вирізьблені з білого й чистого каменю; ця скульптура стоїть перед ворітьми папського двору, на високому й широкому постаменті, і кожен, хто проходить повз неї, може її оглянути. Папське подвір'я просторе й дуже велике, наче якийсь монастир, і оточений високою стіною, наче місто. Воріт для входу і виходу чотири, і в них день і ніч стоять озброєні охоронці, і не всякому дозволяють увійти, і навіть не питають, чого людина йде; самим лише прочанам не заборонений вхід, оскільки вони тут мають багато справ: одні приходять узяти дозвільні свідоцтва, інші приносять супліки, просячи милостині, дехто приходять на папську трапезу, а деякі приносять чотки та інші в Римі куплені речі на благословіння до папи. Є звичай у Римі: коли хто що купить, призначене для молитов, - хрести, образки, чотки, медалі тощо, то приносить їх у папські палати, і він, молячись, благословляє їх, а наступного ранку чи пізніше кожен забирає свої речі. Папські вояки мають яскраве вбрання, відмінне від чужоземного: одяг їхній і шаровари - суконні, зшиті з багатьох шматків, двох кольорів - жовтого й блакитного, і не тісні, такі, як треба. А ще мають вони з такого ж сукна зшите щось схоже на пояси, що звисають з плечей до пояса. Усередині двору багато палат, одні вищі від інших, дуже вправно й гарно збудовані вздовж муру, посередині ж велика й порожня площа, гладенько вимощена великим камінням, що надає подвір'ю чудового вигляду. Папу, якщо він куди вирушає з двору, завжди несуть на ношах - коли кіньми, а коли й люди це роблять. На ношах поставлено золотий трон, що має з усіх чотирьох боків кришталеві вікна, крізь які добре видно, навіть якщо трон і замкнений; і коли несуть його якоюсь вулицею, одразу ж усі, полишивши свою купівлю й продаж, чимдуж біжать зустріти його, і падають на коліна перед ним, а він обома руками благословляє люд. Одяг його шовковий, світло-багряний, прошитий золотом, довгий і досить широкий, тіара на голові його також багряна. Часто він і кіньми їздить, коли буває далеко до якогось місця. Хотів би я тобі, сумлінний читачу, розповісти про обрання пап римських, та оскільки на власні очі мені не випало того бачити, а тільки чув багато разів про це, то про почуте не наважуюсь писати, бо по-різному оповідають люди, до того ж такі розповіді ти й сам можеш почути. Про конфірмацію пап (адже я її бачив) пропоную тобі коротку повість. Затримавшись у Римі на один тиждень і обійшовши оті вище згадані сім головних церков, за звичаєм прочан, надумав я невдовзі вирушити далі, але оскільки готувалася конфірмація, заради цього я на кілька днів залишився й бачив цю подію. Був тоді, тобто 1724 року, обраний папа римський Бенедикт XIII, з домініканців. Є звичай у Римі: після обрання нового папи за кілька місяців проводити конфірмацію, тобто затвердження цього папи, Бенедикта XIII, відбувалося таким чином. Зійшлися з навколишніх ближніх і дальніх міст увесь духовний собор, і мирський синкліт, і безліч іншого люду. Папа за три дні до своєї конфірмації зібрав усіх жебраків і вбогих на своєму подвір'ї і роздав милостиню, всім порівну: чоловікові, жінці й дорослій дитині по десять байоків, які

оцінюються польською монетою як чотири шаги, а московською - як вісім копійок; не подавали милостиню сріблом чи мідяками, бо хіба може стати часу на роздавання такої кількості дрібняків кожному, та й де набрати стільки монет? Адже вбогих було на подвір'ї три або чотири тисячі; але, зібравши всіх убогих у дворі й замкнувши ворота, випускали їх по одному, даючи кожному білетик, або квиток, тобто малу хартію, з якою бідняк ішов до пекаря, що йому велено було дати тому хліба на десять байоків, із такими словами: "Цей убогий (ім'ярек) посилається до тебе, пекарю (ім'ярек), що в цій парафії (чи на цьому місці) мешкаєш, аби ти дав йому на десять байоків хліба і замість плати щоб отримав хартію". Кожен убогий, узявши квиток, ішов до пекаря, чиє ім'я було там надруковане, і пекарі ті давали по десять хлібин убогим і отримували хартії, після чого відносили їх у папський двір і приймали плату. Таким чином було ділено милостиню всі три дні, один раз на день. Відтак одного дня весь священний собор покликав папу з його палат і провів з великими почестями й шаную по вулицях міста; незліченна кількість міського люду йшла попереду й позаду нього, розстелюючи на путі його дорогі килими й коштовний одяг; попереду на конях їхали шість священників та безліч каноніків у шовковому чорному й довгому вбранні, за ними стільки ж єпископів та архієпископів, далі багато прелатів, і всі вони мали шовкове довге й широке вбрання вишневого кольору, за звичаєм і чином своїм одягнені, не по-церковному, а по-домашньому, і були вони не на конях, а на мулицях; далі на добірних і прикрашених конях їхали кардинали, що мають митрополичий чин, усі у яскраво-багряному шовковому вбранні, досить довгому й вільному, з широкими рукавами, і капелюхи на їхніх головах також були багряні. Хай же буде відомо, що кардиналів на світі багато, але верховних кардиналів римляни мають лише дванадцять, за числом дванадцяти апостолів, і вони живуть у Римі, а решта - в інших містах.

За ними вже їхав папа на білому коні, чудово прикрашеному золотими і срібними покрывами; слідом за папою ступали двоє добірних коней, які несли на собі його майстерно зроблений трон - для переміни, якщо стомиться сидіти на коні. І в такому порядку всі вони пройшли декількома вулицями міста. Пройшли й ту вулицю, на якій з обох боків стіни рясно вкриті ієрогліфами й різноманітними похвалами папі, - все те премудрі вчителі написали й вивісили; їхні ж численні учні старанно читали й тишили творців цих написів - ті поетичною мудрістю, а ті риторичним красномовством. Далі папу провели через нові, збудовані на широкій площі ворота: ці ворота були пречудово зроблені мудрими майстрами: дерев'яні, в людських очах вони здаються наче мармуровими; і на цьому місці від усього собору та синкліту було дано папі два ключі - один золотий, а другий срібний, виготовлені, як розповідають, в пам'ять про ті ключі, які Христос Спаситель дав святому верховному апостолові Петру. Звідси папу відвели знову в палату, з великими почестями й урочистостями, і це був кінець його затвердження.

1.5. Сімнадцятий монастир Святого Пантелеймона (1725 р.)

Коли я прийшов у монастир руський, ще до вечірні, зустрівся я з ченцями-земляками, і привітав їх, і раді ми були одне одному, і прийняли вони мене з любов'ю, як прочанина, дякуючи за такі великі труди й за відвідини, і просили, щоб я залишився з ними в монастирі, а якщо ні, то хоч би затримався на якийсь час. Я ж із любові до них затримався тут на три дні, і щодня ходив на церковну відправу, співав і читав разом з ними, і задоволені вони були з мене, і роздивився я їхній чин у церкві і в трапезній: він такий самий, як і в усіх святогорських монастирях, а не такий, якого дотримуються у нашій землі, на Русі. Чин же їхній такий же, як чув я раніше в першому, болгарському монастирі. Монастир цей невеликий, але гарний, як і інші, своєю будовою; щоправда, нині він дещо занепав, тому що багато літ стояв порожній, і досі не було кому його підтримувати. Стоїть він у найгарнішому місці, вище від усіх інших, на пласкому верхогір'ї, де м'яка й родюча земля, а каміння немає, або його зовсім мало. Оточений він великим лісом, де вдосталь дерева, і для палива, і для рукомета, та найбільше плодкових

дерев, які дають їжу та йдуть на інші потреби, серед них каштани, лаври та інші. Церква тут гарна, як і в інших монастирях, тобто покрівлю має олов'яну, підлога з різнобарвного мармуру; церква розписана згори донизу, тільки дуже давня й осіла в багатьох місцях, до того ж не оздоблена так іконами, світильниками та лампадами, як інші: адже вона вбога, і нема звідки взяти потрібне, і не знаходиться титар або доглядач. Трапезна також і простора, і гарно розписана ликами святих. Вода тут проточна, смачна й цілюща. Одне слово, це неабияка обитель і стоїть у гарному місці, тільки дуже злиденна і вбога, так що ледве вистачає на прожиток. Хоч вона й багато має землі у своєму володінні, і села мала, як про то свідчать старовинні грамоти, проте нині вона під чужою рукою, бо нема кому ні слово замовити, ні руку добру прикласти до всього; настоятелі ж та ігумени всі були чужі, або греки, або болгары, а з Русі, як я чув, не було жодного; адже з Русі приходять сюди рідко, а як приходять, то лише на поклоніння, а тоді відразу ж тікають, як дикі сарни з тенет. І вір мені, бо правду тобі кажу, добросердий читачу, що наша Русь не тільки там, а й у жодному іншому святогорському монастирі не може довго лишатись, хіба що хто зуміє наслідувати терпіння Іова. В нашій бо землі ченці в монастирях, як святі в раю, живуть, у повному достатку й спокої, ні про що не дбаючи, тільки про своє спасіння, бо мають села й підданих, які роблятьсе необхідне для монастирів. На горі ж афонській нічого цього вони не мають, а під турецькою владою ченці трудяться вдень і вночі до сьомого поту. Вдень копають землю, і вирощують виноград, і сіють пшеницю, і цим харчуються; вночі ж вони трудяться, дбаючи про своє спасіння; тому руські ченці швидко звідси тікають, бо не звикли до землеробської праці. Тут же неможливо жити інакше, бо тільки своїм трудом можна і себе забезпечити, і від турків відкупитися: їм платять багато грошей, аби не бути вигнаними (отаке у тутешніх ченців райське життя). Тут, у руському монастирі я зустрів тоді лише чотирьох монахів: двох з Русі, а двох з Болгарії, і ігумен був болгарин. Мають ченці свій млин і кілька скитів; від цього їм мало користі, і харчуються вони, як можуть і як Господь їх наділяє. З любові до руських ченців і з жалю до осиротілої, вбогої обители затримався я тут на три дні, а тоді пішов до іншого монастиря.

1.6. Про велике й уславлене місто Єгипет

Єгипет - це дуже давнє місто, але не будівлями, а літами; воно існувало ще до Різдва Христового і до давнього Мойсеевого закону; з нього пророк божий Мойсей вивів ізраїльський, тобто гебрійський люд, визволивши його з фараонового рабства, і провів його через Червоне море, про що ясно й докладно пишеться в Біблії - в Старому Заповіті, в книзі "Вихід"; проте побачити самому краще, ніж почути; за містом тут багато пагорбів, що не є природними: за довгі часи єгипетський люд, замітаючи свої домівки та вулиці й викидаючи сміття за місто, насипав із нього гори. Треба також знати, що слово "Єгипет" має два значення: Єгиптом називається вся єгипетська країна, і Єгиптом названо місто; а місто Єгипет має подвійну назву: старий Єгипет і новий Єгипет, адже є давнє місто і нове місто; старе, яке було колись, за гебрійських часів, нині дуже занепало, мури й чимало будинків завалилися, але воно не зовсім розорене та порожнє, бо й досі люди тут живуть, особливо ж багато християн; нове місто стоїть неподалік від старого, в ньому живуть князі та великі вельможі, й багаті купці, і різний люд, і про цей Єгипет я тут напишу. Єгипет - слово еллінське, і воно відтворене і в слов'янській, і в латинській мовах; простою ж римською мовою місто зветься *Gran Cairo*, турецькою - *Мисір*, арабською - *Мауар*. Єгипет стоїть у мальовничому місці, на чудовій рівнині, над славною рікою Нілом, яка дає багато користі цим краям; є тут укріплення, тобто замок, що стоїть у найвищій частині міста, біля гори, про яку кажуть, ніби раніше її тут не було, але за часів найсвятішого патріарха олександрійського Герасима настали гоніння на християнську віру, і його молитвами і молитвами всіх християн, особливо ж одного богоугодного та добродішного мужа, що був шевцем із Олександрії, з Божої волі гора, що стояла далеко, зрушилася зі свого місця і здалеку присунулася сюди, про це правдиво й достовірно люди пишуть в історіях і тепер

обов'язково розповідають в Єгипті; з каменю цієї гори будують храми, палаци і всі інші споруди. Одні будинки тут з природного каменю, інші - з цегли; всі вони високі й гарні, і мають багато ганків та вікон, завдяки яким можна знайти прохолодніше місце, бо в цьому краї нестерпно спекотно. Особливо гарні тут храми і палаци вельмож, і то не тільки зовні, а й, ще більше, всередині: вгорі вони позолочені або розписані квітами, а внизу майстерно оздоблені різнобарвним мармуром і встелені дорогими килимами, так що нема де й плюнути. Тут є звичай - ходити в оселях босоніж, бо входи і виходи чисто вимиті. Широких вулиць тут мало, а всі вузькі, й будинки дуже щільно стоять один біля одного, тому до багатьох осель веде тільки один вхід, і тут разом мешкають по п'ять або шість господарів із жінками та дітьми, одні внизу, іншінагорі; це через те, що в цьому місті безліч люду, і від цього така тіснота. Як кажуть люди, самих тільки турецьких храмів у місті до шести сотень; кількості ж будинків ніхто не відає; людей тут так багато, що в будь-який день не лише на базарі, а й на всіх міських вулицях буває важко розминутися; не тільки вдень, а й уночі тут чимало людей, тому що всі в один час ніколи не лягають спати: одні працюють вдень, інші вночі, зокрема їжу й напої готують серед ночі. По вулицях ліхтарі горять усю ніч, аби ті, хто ходить уночі, не спотикалися в темряві; та й лиходіїв тут, упізнавши, нерідко ловлять. Є тут такий звичай, що вночі дозорці обходять міські вулиці, і якщо когось схоплять при найменшій спробі скоїти лихо, то тут-таки на вулиці без усякого суду відтинають голову; тому всі тутешні люди ходять уночі з великим страхом та осторогою. В Єгипті є багато турецьких храмів, просторих, великих і гарно збудованих; їхній верх - це високі куполи, які дуже личили б християнським церквам, коли б тільки на це була воля Божа. Міські вулиці викладені камінням, як в інших країнах, але мають природну землю, і найголовніші з них чисті й щодня заметені; деякі ж повні сміття та бруду. Це частково тому, що ефіопський люд варварський і недбайливий, а частково пояснюється тим, що люди живуть тісно; в усій турецькій землі нема більшого міста, ніж Єгипет; тому італійці, спізнавши й роздивившись багато міст і країн, узагальнюють це так: "Tge paeze bono troppo grande: gran Cairo di Siria, Milano di Lombardia e Pariso di Franza", тобто: "На всьому світі є три міста, найбільші за населенням і розмірами: Єгипет у Сирії, Мілан у Ломбардії, в італійській землі, і Париж у Франції".

Назва "Єгипет" має чотири значення: 1) Єгиптом називається місце, де загалом проживає весь люд і де є головні ринки. Тут є і грецька церква, і синайський метох, і двір найсвятішого патріарха олександрійського, де живуть його намісник і ченці, а часом і він сам; тут і я жив увесь час мого перебування в Єгипті. 2) Фортеця, або замок, що стоїть осібно на узвишші і зветься Кале, і там я не раз бував; у Кале є гармати і порох. Тут перебувають паша та інші правителі; тут засідає суд і відтинають голови засуджених до страти; тут карбують мідні, срібні й золоті монети, і я це бачив на власні очі. Залишилися тут і донині палати фараона та Йосифа Прекрасного; вони тепер порожні й розорені. Фараонові палати високі й гордливі, збудовані з великих каменів, і всередині вгадується, що вони були позолочені. Недалеко звідси видно руїни якоїсь великої споруди, але тепер тут ринок; багато тут стовпів із суцільного каменю, таких великих, що кожен, хто дивиться на них, дивується: як і якою силою така величезна вагота каменю була піднята під час будування: завтовшки вони такі, що троє людей не обнімуть, заввишки - шість або сім сажнів; цього ніхто не знає, але мені здається, що колись тут була судова палата, і в ній відбувалися суди за часів царювання Фараона.

Всередині фортеці є палати Йосифа Прекрасного, який колись царював у Єгипті і жив у них; вони також порожні й зруйновані, тільки стоять дві стіни, що на них мило й дивно дивитися, бо вони викладені позолоченою і різнобарвною мозаїкою та перламутром; і це зроблено не просто, а дуже майстерно: тут зображено землю, різні квіти, дерева, плоди, птахів і таке інше. Тут же, в Кале, є колодязь Йосифа, і я його відвідав і оглянув; зобразити ж його чи описати повністю, який він є, мені дуже важко, бо чогось подібного мені ще ніде не траплялося бачити. Колодязь цей зроблено дуже розважливо й мудро; але слід розповісти про особливості його будови, бо він весь у землі

й зовні нічого не можна побачити. Отож для допитливих опишу й нарисую таке: колодязь цей не має ніякої внутрішньої будівлі або стін, а в самій землі, у м'якому камені видовбаний чотирикутно, однаковий завдовжки й завширшки, дець по чотирисажні чи більше, і безмірно глибокий. Навколо цього колодязя викопано дорогу, що наче вулиця або печера, яка колись сягала найбільшої глибини, а нині тільки до половини; у стінах колодязя пробито вікна для освітлення, але світла від них мало, бо дуже глибоко, отож треба спускатися з вогнем, що я й зробив. Приставлені до цього робітники ведуть туди вниз волів, запрягають їх у колесо, дотепно змайстроване: ним витягають воду з дна до половини колодязя і виливають її в одну яму, а звідти її витягають на верх колодязя іншими волами, так само запряженими, за допомогою посудин, почеплених на мотузки: інакше згори донизу сягнути води однією мотузкою було б неможливо через велику глибину. Від верхніх волів до других треба спускатися на двісті сходинок, як сам я виміряв, але й звідти води зовсім не видно. Розповідають робітники, які тут працюють, що звідти лишається більше половини шляху вниз, аніж угору. Вода ж несмачна, трохи солонувата, але в спеку і її можна пити. Це перші два значення назви "Єгипет". 3) Так званий старий Єгипет, що про нього я вже казав: там є грецький монастир святого великомученика Георгія і церква Пресвятої Богородиці, а також невеликий монастир римських ченців і три коптські церкви, в одній з яких є невеликий дім у землі, а в ньому, як кажуть християни, жили Діва Богородиця з Христом, коли втекли з Єрусалиму, аж до самої смерті Ірода; тут є й місце купелі, в якій Пречиста Владичиця омивала Христа Спасителя. Між новим і старим Єгиптом збудовано високий кам'яний канал, що ним з ріки аж до Кале тече вода; стоїть він на стовпах, наче міст. Четверте місце має назву "полако"; воно розташоване трохи осібно від міста, біля річкового берега. Тут гарні й великі палаци, й багато чудових садів. Тут платять індукт і торговельний податок; багато тут палат, і комор, і амбарів, де торговці складають свої товари. Хоч усі ці місця мають свої назви, проте все це зветься одним словом - Єгипет.

1.7. Про знамените й повсюди вславлене місто Дамаск

Місто Дамаск знамените й уславлене не тільки в Сирії, а й усьому світі, воно велике, як половина Єгипту, воно більше й багатолюдніше за всі навколишні міста. Від Єрусалиму до нього десять днів ходу, від Вавилону - також десять, від Синоду - три, від Триполі - чотири. Стоїть Дамаск у чудовому й мальовничому місці, на рівнині, що тягнеться далеко на схід і на південь, поблизу від високих гір, які здіймаються на заході й на півночі. У місті багато садів, і навколо нього теж така велика кількість їх, що здається, ніби місто стоїть серед якогось великого лісу; дуже приємно дивитися на них здалеку, і немає в усьому турецькому царстві міста, яке мало б стільки садів, із таким розмаїттям дерев та плодів, і кожен має зі свого саду дрова на паливо. Навкруг-бо Дамаску на великій відстані немає лісів, а лише голі кам'яні гори з півночі та з півдня, а на схід - сухі та безводні поля, і пустеля далеко простяглася: там не зустрінеш ні міста, ні села, лише араби в наметах, тобто в шатрах, живуть своїм диким і лютим життям. Є там дві невеликі річки, і вони, дбайливо розділені на частини, течуть у кожен сад і дають вологу кожному дереву; також значна частина води вміло відокремлена і спрямована всередину міста так, що на кожній вулиці, в усіх турецьких джамах і в усіх головних будинках є чимало струменів прісної води. Ці струмені майстерно викладені гладеньким камінням та гарним мармуром, і всі люди в своїх оселях черпають воду і п'ють її, цілющу й холодну. Кажуть люди, що всіх садів у Дамаску числом ... Крім того, в Дамаску багато чудових турецьких мечетей, і нових і давніх, із куполами та високими мінаретами, майстерно збудованих із чорних та білих каменів, а всередині оздоблених розмаїтим мармуром і золотом; багато які з них були колись церквами Христовими, що їх спорудили давні християни, нині ж це мечеті, в яких моляться турки. Інші турецькі мечеті були з великим умінням збудовані пізніше з білих, чорних і зелених гладко обтесаних каменів; усередині ж вони оздоблені розмаїтим

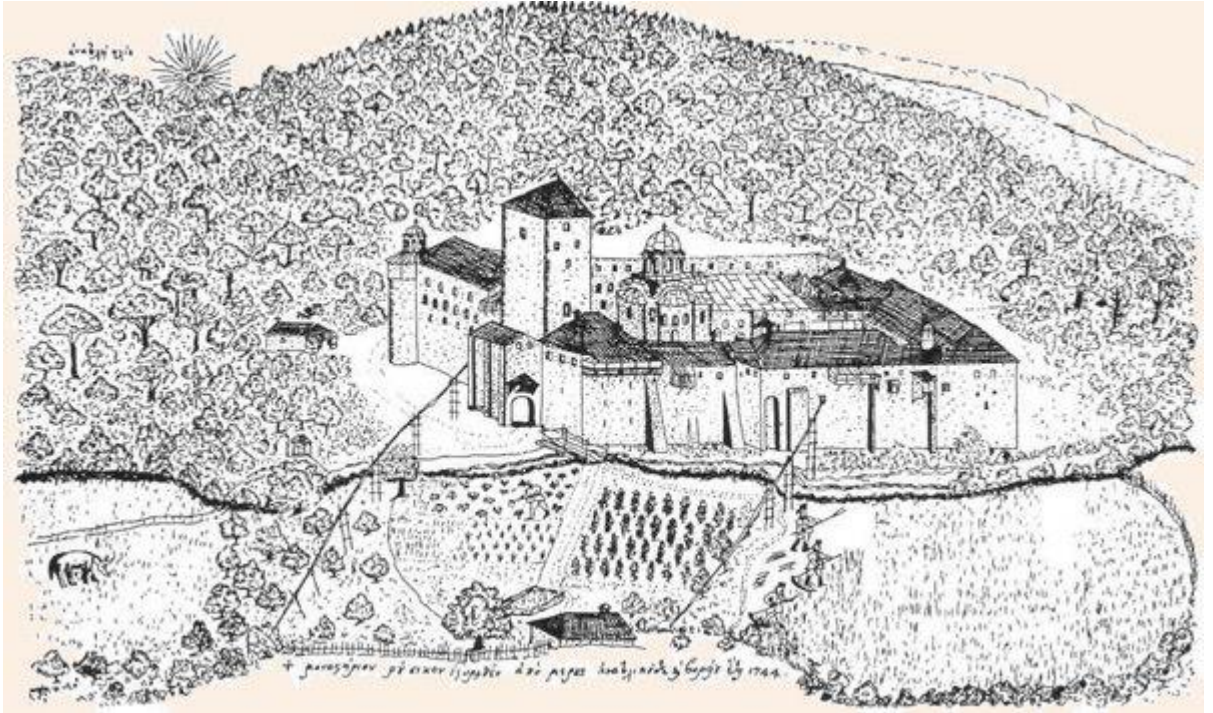
мармуром, колонами, світильниками, панікадилами, золотом і сріблом, - усе це є коштовне і гідне похвали. Також і палати (хоч і не всі, але чимало) збудовані з каменю і дуже гарні, не так зовні, як усередині, тому що зовні не тільки камінь, а дахи покриті варом, як і в Єрусалимі та в інших містах навколо Дамаску; всередині стелі дерев'яні, розписані різними барвами й позолочені; такі ж самі й вікна, заслони, балкони і лави, і все, що тут є; підлога чудово вистелена мармуровими плитами; з мармуру зроблені й фонтани, чий струмінь б'є вгору; окремо в покоях, окремо у звичайних кімнатах, окремо в куховарнях та внутрішніх приміщеннях струменить вода; її путь - під землею, там же вона проходить крізь вулиці в оселі, змиваючи всі нечистоти міста; і немає будинку, хіба що вбогий порожній, у якому не було б проточної води, і кожен у своїй оселі черпає її для пиття і вмивання. Палати багатіїв збудовані з суцільного темного каменю, а будинки решти люду - з невипаленої цегли з дерев'яними сплетами, як у Солуні; зовні вони не такі гарні, але всередині чудові, там мармурові оздоби й постійно текуча вода, та найпрекрасніші палати у правителя міста, збудовані того року, оздоблені чудовим мармуром, фарбами й золотом, усе це дуже коштовне й гідне похвали. У Дамаску є вісім брам, він оточений двома мурами з багатьма вежами, що колись були міцні, а нині не зовсім, бо в багатьох місцях обвалилися і тепер поновлені. Зовні, вздовж стін викопано широкий і глибокий рів, куди під час війни впускають ріку, і він наповнюється водою, щоб ворог не ступив; у мирний час воду перекрито, і рів завжди сухий: у ньому ткачі розтягують і розправляють свої нитки, і виробники мотузок займаються цим ремеслом. Окремо посеред міста, біля ринку, є фортеця, або замок, невеликий, але оточений дуже високим муром і міцно збудований, у ньому зберігається багато зброї та пороху. Ринок там великий і гарний, з багатьма торговими рядами, залізними воротами і мурованими з каменю брамами: тут постійно є різні товари, тому що з багатьох далеких країв приїздять купці, які привозять і вивозять товари, найбільше - греки з Філіполію, Царгороду, Трапезунду та інших міст Анатолії. Вулиці там усі бруковані чорним камінням, посередині вулиць є невеликий рівчак, щоб стікала добова вода, обабіч покладено доріжки для пішоходів: усі вулиці і проходи на ринку чисті, влітку їх часто підмітають, а взимку вони змиваються дощовою водою, щоб увесь бруд спливав із міста. В Дамаску мешкають люди різних віросповідань: магометани, римляни, уніати, вірмени, сирійці, мароніти, гсбреї і православні християни; греки та араби, яких з усіх названих найменше.

Церква православних християн там одна, за розміром вона велика, зовні негарна, бо не має ні куполів, ні інших прикрас, але має простий дах, як звичайний будинок, усередині ж оздоблена іконописом, колонами, панікадилами і лампадами; малих престолів тут багато, а головних - два: перший - Введення Пресвятої Богородиці, тут правлять службу тільки взимку, і тут стоїть трон патріарха. Церква має чотири стіни і три входи: один спільний, у західній стіні, і ще один у південній; є також в тій стіні потайні двері з патріаршого двору.

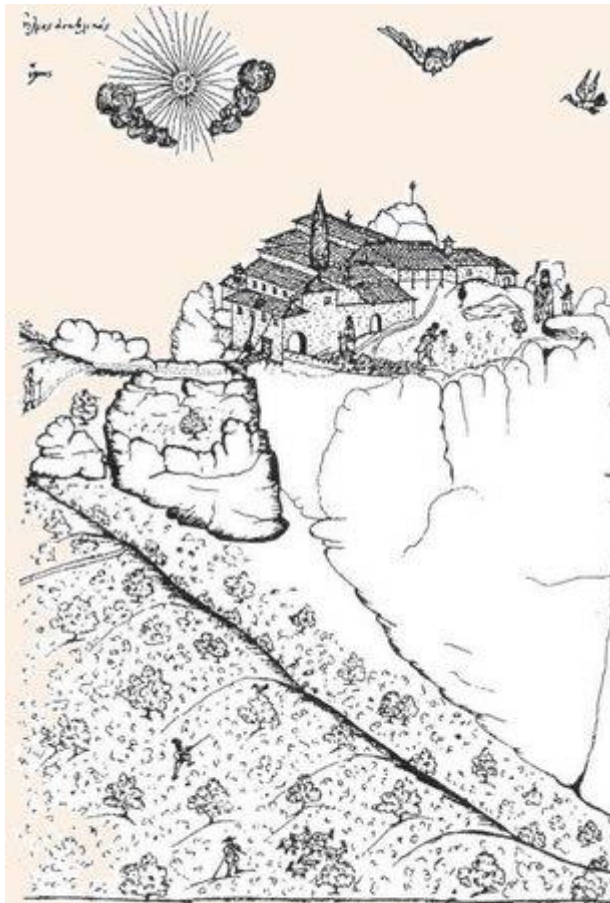
Врата, що в західній стіні, не є поза церквою, а правлять за вхід у другу її частину, значно більшу й просторішу; тут шість приділів, головний із них - храм святого апостола Ананія, де також є патріарший трон, і службу правлять тільки влітку. Для кращого освітлення та провітрювання вгорі зроблено отвір, а дах підтримують чотири колони: дві великі з суцільного каменю, а дві дерев'яні. В цьому храмі двадцять п'ять вікон і одні двері з південного боку.

Весь той храм щільно викладений кам'яними плитами і прикрашений багатьма гарними іконами, золотом та сріблом. Є тут п'ятнадцять священиків, над якими владує сам патріарх, коли буває там, а коли ні, то патріарший намісник. Патріарший двір приєднаний до церкви з південного боку, він гарний і розташований, і будовою; всередині стеля і стіни оздоблені різнобарвною мозаїкою і мармурами, підлогу викладено чорними, червоними та білими мармуровими плитами, вона така гладенька, що виблискує, наче дзеркало. Також тут є чимало водограїв, майстерно й вишукано збудованих, вода з них б'є чотирма струменями. Є й гарна лазня, збудована для патріарха, де тече і холодна, і тепла

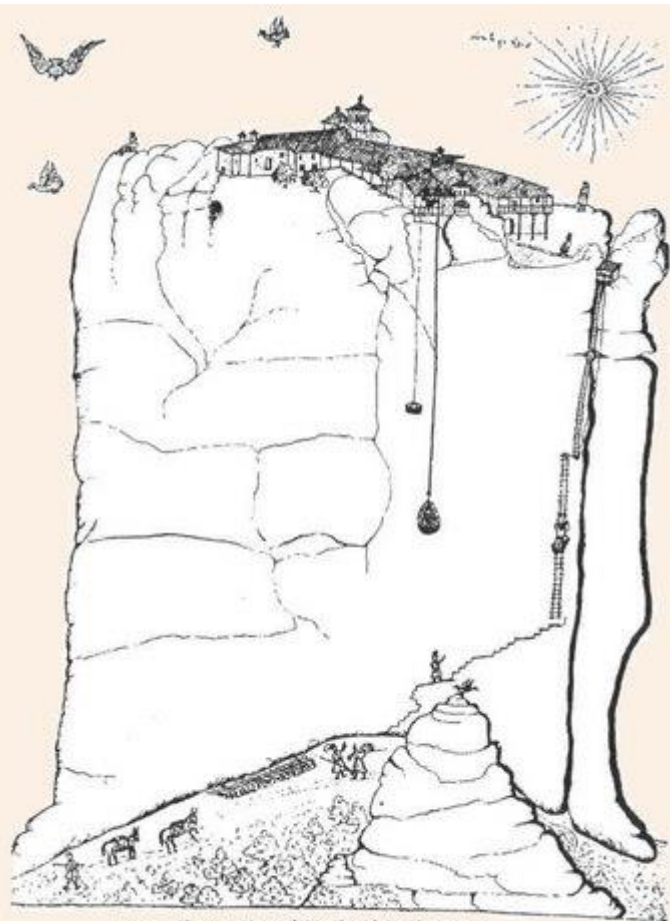
вода; і в усіх будинках, і в куховарнях тече вода. Окремо посеред подвір'я збудовано великий мармуровий водограй, у якому завжди струменить вода, і її п'ють усі: і тутешні, і гості, і діти, які навчаються там у школі за арабськими та грецькими книгами, завдяки піклуванню патріарха. Особливо ж гарний будинок, де самотньо живе патріарх: на той час там був його намісник із ченцями. Прийняли мене, як прочанина, і затримався я у них у патріаршому дворі на один тиждень, маючи від них харчі, питво, постіль. Наостанок ще згадав, що в Дамаску є ошатні й вельми чудові лазні, оздоблені розмаїтим мармуром, із теплою та холодною водою, де тутешні мешканці миються разом з багатьма прислужниками та наближеними людьми - не так, як в інших краях, де можна помилуватися тільки красою лазні, а не помитися для свого задоволення. Подібні до цієї лазні, хоч і не такі розкішні, є по всій турецькій землі. От і все про Дамаск.

Руський монастир Святого Пантелеймона

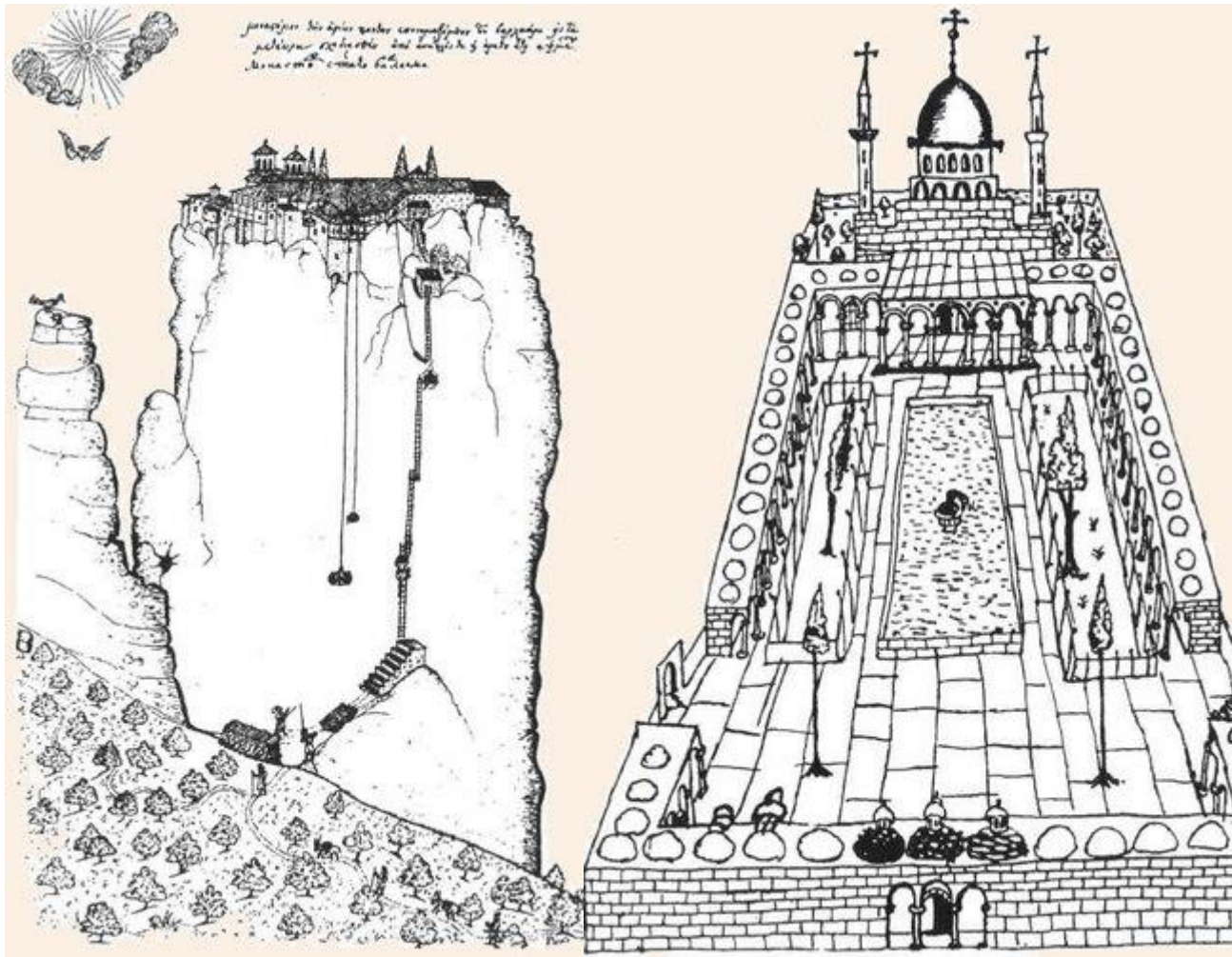
Μοναστήριον ἁγίου Στεφάνου ἁγιορείτου ἱεροσολύμων
 ἐπὶ πέτρῳ ἀγίων ἁγίων ἐν ἁγίῳ
 Μοναστήριον ἁγίου Στεφάνου

Μοναστήριον ἁγίου Τροϊτῆς ἁγίου ἱεροσολύμων
 ἐπὶ ἀγίων ἁγίων ἐν ἁγίῳ
 Μοναστήριον ἁγίου Τροϊτῆς

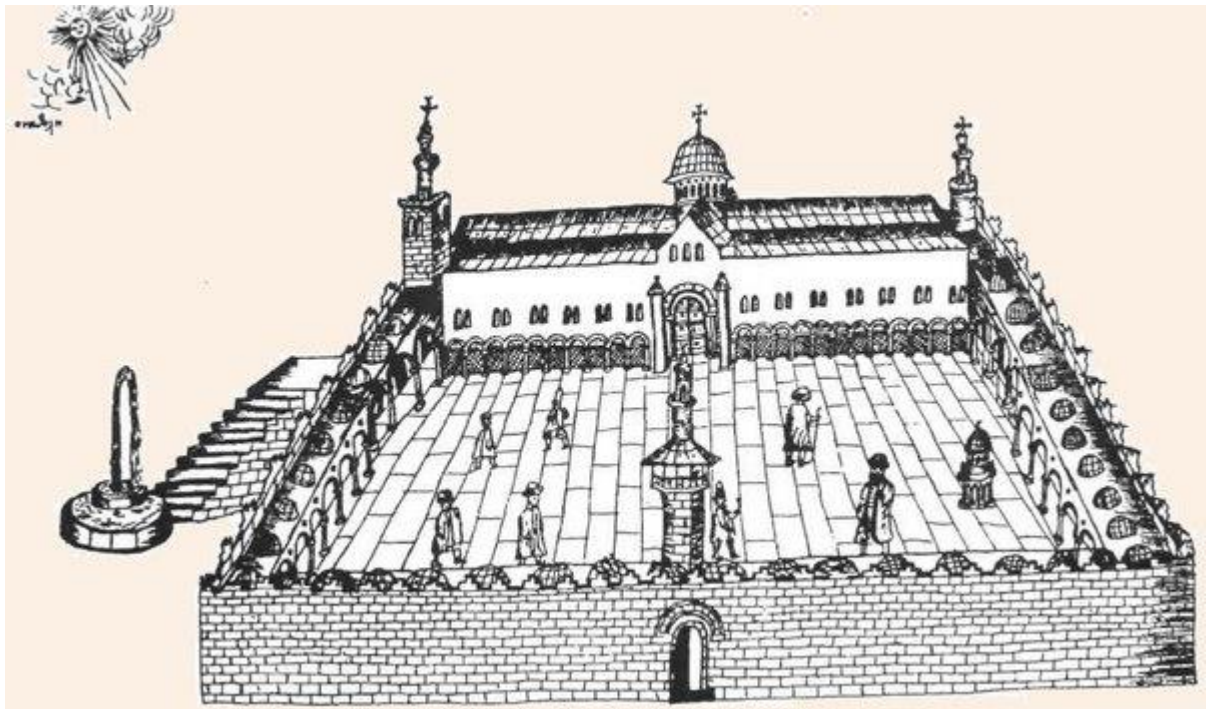
Μοναστήριον ἁγίου Στεφάνου ἐν Ἐπίρῳ

Μοναστήριον ἁγίου Τροϊτῆς ἐν Ἐπίρῳ

Монастир святого Варлама в Епірі

Гостиниця в Дамаску

Мечеть Омаядів у Дамаску

Додаток 2. Протоколь №4 засъданія комиссії по организаціи экскурсіи для учащихъ и учащихся среднихъ учебныхъ заведеній

31 декабря 1910 года въ зданіи Московской I гимназіи, подъ председательствомъ г. окружнаго инспектора В. Й. Комарницкаго, въ томъ же составъ членовъ, что и предшествующія засъданія, при у частій преподавателя женской гимназіи Общества преподавателей Б. К. Гиндце, состоялось засъданіе комиссії.

Заслушанъ слъдующій докладъ, прочитанный И. М. Платоновымъ.

Экскурсія въ Крымъ

Докладъ И. М. Платонова, П. П. Чернышева и I. К. Линдемана.

Маршрутъ зкскурсіи

Москва, Севастополь и его окрестности. Байдары, Ялта и ея окрестности, Севастополь - Москва.

Продолжительность зкскурсіи

равна приблизительно 21-25 днямъ (изъ нихъ въ пути приблизительно 7 дней: на желізной дорогѣ отъ Москвы до Севастополя и обратно 4 дня 19ч.,

пѣшкомъ и на мажарахъ * отъ Севастополя до Ялты 2 дня и на пароход отъ Ялты до Севастополя 6 часовъ).

Стоимость зкскурсіи

отъ 42 до 50 рублей.

Остановки

въ двухъ центральныхъ пунктахъ: въ Севастополі и Ялтѣ.

Программа осмотра

(2 1/2 - 3 дня) Севастополь.

Общій осмотръ города и порта. Въ частности осмотръ памятника Нахимову, Графской пристани, Приморскаго бульвара съ Біологической станціей, сухого дока и памятника адмиралу Лазареву, броненосца, Музея Севастопольской обороны, памятника Тотлебену и извѣстной Панорамы, находящейся поблизости.

Окрестности Севастополя:

а) Ближайшія: Малаховъ курганъ (и линія другихъ бастюновъ), Братское кладбище.

б) Дальнія: Инкерманъ и Черная рѣчка.

(1 день). Херсонесъ (2 в. отъ Севастополя): раскопки, музей, монастырь съ Владимирскимъ соборомъ.

(2 день). Георгіевскій монастырь (въ 12 в. отъ Севастополя): зкскурсія за Георгіевскую скалу и за м. Фиолентъ, къ гроту Діаньї.

(3 день). Ночевка въ монастырі. Балаклава (въ 8 в. отъ Георгіевскаго м.): прогулка къ висящей надъ городомъ скалѣ съ развалинами древней крѣпости (видъ на море), прогулка въ открытое море по бухтѣ къ Григорьевскому гроту и обратно (пѣшкомъ)**) въ Севастополь.

Бахчисарай (съ окрестностями - Успенскимъ монастыремъ и Чу-футъ-Кале - 1 день.)

Дорога въ Ялту (82 версты):

1-я станція Чаталь-Кая (21 вер.) (1 день).

2-я станція Байдары (16 1/2 в.) (1 день).

Остановка.

На слъдующій день встать рано утромъ, чтобы видѣть чудный восходъ солнца.

3-я ст. Кикенеизъ (17 1/2 в.)

4-я ст. Мисхоръ (15 в.)

5-я ст. Ялта (12 в.)

Примічание. Попутно можно осмотреть Ай-Тодорь (съ маякомъ), "Ласточкино гніздо", Дюльберь, Ореанду: зараніе только нужно объ этомъ уговориться съ хозяиномъ мажарь, на которыхъ путешествуютъ экскурсанты.

Ялта (7 дней).

Зксурсіи въ Нижнюю и Верхнюю Массандру, въ Никитскій садъ, въ Гур-зуфъ и Суукъ-су, въ Ливадію, Ореанду, къ Ласточкину гнізду, въ Ай-Тодорь, въ Алупку (дворецъ, паркъ, хаосъ), къ Учанъ-су и на Ай-Петри.

Изъ Ялты въ Севастополь (моремъ - 6 ч. ізды на пароході).

Изъ Севастополя въ Москву (безъ остановокъ).

Примічание 1. Если позволить настроеніе экскурсантовъ и состояніе экскурсіонной кассы, изъ Ялты па мажарахъ можно совершить путь къ Козьмодемьян-скому монастырю и подняться (пішкомъ) на Чатыръ-дагъ. Обратный путь можно совершить (пішкомъ или на мажарахъ) до Алушты, а оттуда пароходомъ до Ялты.

На это потребуется не меніе 3 дней.

Примічание 2. При благоприятныхъ условіяхъ можно удлинить маршрутъ (и основной, и указанный въ примічати 1-мъ) и возвращаться домой не изъ Севастополя прямо на Москву, а изъ Севастополя моремъ въ Одессу (1 день на осмотръ), оттуда по железной дорогі въ Кіевъ (1 или 2 дня остановки) и тѣмъ же способомъ домой.

Цль зксурсіи въ Крымъ

Экскурсія въ Крымъ совершается съ цілями:

- 1) историческими,
- 2) географическими (въ широкомъ смыслѣ слова) и
- 3) эстетическими.

Съ точки зрїнія исторической, эта зксурсія должна дать учащимся возможность собственными глазами созерцать міста, обвіянныя чудными (хотя порой и грустными) историческими воспоминаніями изъ эпохи героической борьбы славнаго русскаго воинства противъ грозной европейской коалиціи, - міста, 55 лїтъ тому назадъ надолго приковавшія къ себѣ вниманіе не только всей Россіи и всей Европы, но и всего культурнаго міра (Севастополь, Мала-ховъ курганъ и т. д. и т. д.); или міста, будящія рой воспоминаній о боліе далекихъ, но для русскаго сердца не меніе дорогихъ событїяхъ родной исторіи - о событїяхъ, совершавшихся на самой зарі христіанства въ Россіи (Херсонесъ). Особенный историко-археологическій интересъ въ этой зкекурсіи представитъ для всїхъ одинъ изъ замічательнїйшихъ уголковъ Крыма, уже упомянутый, Херсонесъ, эта, поистині, "Русская Помпея", съ его знаменитыми раскопками, знакомящій насъ, помимо классическихъ древностей, еще и съ единственными на русской почвѣ первоначальными формами христіанской храмовой архитектуры ("базилики").

Любителямъ еще боліе далекаго историческаго прошлаго глубокое наслажденіе, несомнїнно, доставитъ осмотръ и еще одного, чуднаго по своей роскошной южной природі, уголка Крыма - Георгіевскаго монастыря, съ окрестностями котораго (м. Фиолентъ и гротъ Діаньї) связывается прелестная легенда объ извѣстной героині греческихъ мїеовъ - Ифигеніи ("Ифигенія въ Тавриді). Съ точки зрїія географической, високій интересъ для экскурсантовъ представитъ и такъ называемый южный берегъ Крыма, и весь Крымъ въ его ціломъ. Южный берегъ Крыма -это "чудный уголокъ Италіи подъ русскимъ небомъ". Весь Крымъ, въ его ціломъ, есть страна, нигдї боліе на такомъ ограничен-номъ пространстві въ Россіи не встрічающихся оригинальныхъ контрастовъ, дающихъ возможность, при благоприятныхъ условіяхъ, выяснитъ экскурсан-тамъ многія явленія изъ области географической (и этнографической).

Объ эстетической стороні зкекурсіи въ Крымъ и говорить нечего: это одно сплошное, ни на минуту не прекращающееся переживаніе самыхъ сильныхъ и глубокихъ эстетическихъ впечатлїній.

Способы осуществленія зкекурсіи

1) Объявление (обязательно письменное) о предполагаемой зкекурсии, вывешиваемое въ учебномъ заведеніи за нѣсколько мѣсяцевъ до начала зкекурсии.

Въ этомъ объявленіи должно заключаться слѣдующее:

- а) подробный маршрутъ зкекурсии;
- б) указаніе на продолжительность ея;
- в) указаніе на ея начало и конецъ;
- г) стоимость зкекурсии;
- д) руководители.

2) Предварительное ознакомленіе учащихся соответствующихъ классовъ, хотя бы въ общихъ чертахъ, путемъ бесѣдъ и указаніемъ подходящей литературы, съ главными пунктами осмотра въ предполагаемой зкекурсии.

3) Указаніе срока денежныхъ взносовъ за участіе въ зкекурсии.

4) Истребованіе отъ учениковъ-участниковъ зкекурсии письменного разрѣшенія ихъ родителей или опекуновъ на участіе ихъ въ зкекурсии.

5) Указаніе вещей, какія должны быть взяты экскурсантами съ собою въ дорогу.

6) Сношенія съ властями.

7) При остановкахъ въ пути, немедленно заявлять начальникамъ станцій о времени (дні и часі) выїзда зкекурсии изъ мѣста остановки.

8) При желаніи устроить безпрепятственно обѣдъ на какой-либо станцій желѣзной дороги, необходимо посылать, за нѣсколько часовъ до прихода на эту станцію, телеграмму буфетчику, съ указаніемъ числа обѣдовъ и времени прибытія экскурсантовъ).

Примѣчаніе къ пункту 5-му. Предметы, необходимые въ зкекурсии, могутъ быть разделены на двѣ группы:

- 1) предметы личнаго пользованія и
 - 2) предметы общаго пользованія.
1. Предметы личнаго пользованія.

Они, въ свою очередь, подразделяются: а) на предметы необходимые и б) на предметы желательные.

а. Предметы необходимые:

- а) 3 смѣны бѣлья,
- б) 4 - 6 паръ носковъ,
- в) около 6 платковъ носовыхъ,
- г) 2 личныхъ полотенца,
- д) гребенка, зубной порошокъ, зубная щеточка и мыло,
- е) 1 смѣна костюма,
- ж) пальто,
- з) жестяная кружка и чайникъ,
- и) чайная ложечка,
- к) записная тетрадь, карандашъ и перочинный ножъ,
- л) ремень для связыванія вещей,
- м) небольшая корзина или (предпочтительнѣе) мѣшокъ, который можно удобно носить за плечами.

3) Необходимый костюмъ экскурсанта долженъ быть суконный, а обувь должна быть крѣпкая, но такая, которую можно было бы смазывать саломъ.

а. Предметы желательные:

- а) фотографическій аппаратъ съ принадлежностями,
- б) компасъ,
- в) бинокль,
- г) электрическій фонарикъ,
- д) шагоміръ,
- е) ножницы,

- Г) рисовальныя принадлежности,
і) 2 простыни, легкая подушечка, одіяло или пледь.

2. Предметы общаго пользования.

а. Предметы необходимые:

- а) путеводители, справочники и карты;
(3) запасъ чая (фунта 2), сахара (фунтовъ 20), провизіи (колбасы копченой, сыра, яицъ печеныхъ, хлѣба білаго, соли, лимоновъ);
у) 2 большихъ ножа, 2 чайныхъ полотенца;
8) 2 большихъ чайника для горячей воды;
е) дорожная аптека съ наставленіями (обязательно максимальный термо-метръ и вазелинь);

t) 1 ф. свѣчей;

ті) запасъ нитокъ, иголокъ, американскихъ булавокъ и пуговиць механическихъ;

і) 2 корзины среднихъ размѣровъ для укладыванія вещей общаго пользования.

б. Предметы желательныя:

- 1) высотомѣръ,
2) фотографическій аппаратъ.

Примічаніе къ пункту б-му.

Сношенія съ властями.

1) Съ г. Попечителемъ Московскаго учебнаго округа (испрошеніе разрѣшенія на зскурсію).

2) Съ градоначальникомъ Севастополя.

3) Съ Таврическимъ губернаторомъ.

4) Съ епископомъ Таврическимъ.

5) Съ командиромъ Севастопольскаго порта.

6) (По приїзді) съ Управленіемъ Черноморскаго флота.

7) Съ директорами Севастопольской гимназій и реальнаго училища.

8) Съ директоромъ Ялтинской гимназій.

9) Съ главноначальствующимъ г. Ялты.

10) Съ Министерствомъ Императорскаго Двора (объ испрошеніи позволенія на осмотръ и фотографированіе царскихъ дворцовъ).

11) Съ управленіемъ Московскихъ К.-Х.-С. Жельзныхъ дорогъ.

№ 3. Въ случаі использования удлиненнаго маршрута (черезъ Одессу и Кіевъ) необходимы еще сношенія:

12) съ митрополитомъ Юевскимъ и

13) съ директорами гимназій въ Одессѣ и Кіеві.

Литература:

1) Семеновъ В. П. "Крымъ и Новороссія".

2) Чеглокъ. Таврида.

3) Европейская Россія. Сост. А. Круберъ, С. Григорьевъ etc.

4) Мечъ. Россія (хрестоматія).

5) Живописная Россія. Изд. Вольфа.

6) Е. Марковъ. Путешествіе въ Крымъ.

7) Пушкинъ. "Бахчисарайскій фонтанъ" и др.

8) Л. Н. Толстой. Оборона Севастополя.

9) Гете. "Ифигенія въ Тавриді".

10) Юл. Кулаковскій. "Древности Тавриды".

11) М. Я. Энгель. "Русская Помпея". (Херсонесъ-Тавричесшій). Очеркъ археологическихъ разслѣдованій. Севастополь. 1903. Цѣна 1 рубль.

12) Труды Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества.

13) Путеводители по Крыму Москвича или Безчинскаго.

14) Указатель желѣзныхъ дорогъ.

Средства осуществления экскурсий

- 1) Взносы участниковъ экскурсий;
 - 2) пособия изъ специальныхъ средствъ учебныхъ заведений;
 - 3) пособие отъ общества организации ученическихъ экскурсий (если таковое имѣется на мѣстѣ);
 - 4) пособия отъ земства, города и дворянскихъ собраний;
 - 5) пожертвованія частныхъ лицъ;
 - 6) доходы отъ устройства руководителями лекцій, спектаклей, концертовъ и проч.
- * На півдні України та на Північному Кавказі - великий довгий віз.
** 13 версть.

Додаток 3. Послуги найвідоміших готелів Києва в другій половині XIX - на початку XX ст.

Гранд-отель

Содержатель Е. Ланчия

Киев. Крещатик

Номера от 1 до 10 руб.

Ресторан, отдельные кабинеты, ванны, экипажи для езды по городу, омнибусы для вокзала. Принимаются заказы на завтраки, обеды и ужины.

Гостиница снабжается наилучшими сортами вин из собственного погреба.

Гостиница "Лион"

В Киеве у театра Бергонье

В центре города (2-ой дом от Крещатика)

Недалеко от всех правительственных учреждений, учебных заведений, клиники, городского театра, напротив городской станции Юго-Западной железной дороги.

20 совершенно заново отделанных и хорошо обставленных комнат. Все находится в бельэтаже. Телефон, электричество, внимательная прислуга.

Посуточно от 75 коп. до 4 руб., помесечно - по соглашению.

Адрес: Киев, ул. Фундуклеевская, "Лион".

Контора гостиницы покорнейше просит не обращать внимание на заявления извозчиков о том, что номера заняты, ремонтируются, плохо содержатся и т. п. - просит заехать и убедиться.

Гостиница "Франсуа"

В Киеве напротив городского театра

Угол Б. Владимирской и Фундуклеевской улиц

Открыта с 1 ноября 1900 года.

36 номеров, комфортабельно меблированных по образцу перворазрядных заграничных гостиниц. Номера большие. Английские кровати с удобной постелью. Цены умеренные. В номерах электрическое освещение бесплатно.

Чай, кофе, обеды. Ванны при гостинице от 3 часов утра до 10 часов вечера. Телефон...824

Гостиница "Европейская"

Ресторан, отдельный кабинет, ванны, экипажи для езды по городу, омнибусы для вокзала. Гостиница снабжена наилучшими сортами вин из собственного погреба. Номера от 1 руб. до 12 руб. в сутки. Принимаются заказы на завтраки, обеды и ужины

Гостиницы Киева, действующие в 1900 году

"Английская" - ул. Крещатик, 8. Не сохранилась. В 1914 году на месте гостиницы построено здание Петербургского банка, архитектор Л. Бенуа. Снесено в 1987 году.

"Америка" - ул. Безаковская (Коминтерна), 27. Не сохранилась.

"Бель-Вю" - ул. Крещатик, 38. Не сохранилась.

"Бристоль" - ул. Николаевская (Архитектора Городецкого), 12. Построена в 1897 году в стиле венского модерна, арх. Брандтман и Шлейфер. Сейчас жилой дом.

"Версаль" - ул. Прорезная, 17. Разрушена во время отступления немецких войск в 1943 году.

"Вена" - ул. Житомирская, 1. Здание снесено в 1979 году.

"Великороссийская" - ул. Никольская, 9. Не сохранилась.

"Гранд-Отель" - ул. Крещатик, 22. Здание разрушено во время Великой Отечественной войны.

"Гранд-Империаль" - ул. Васильковская, 3. Сейчас жилой дом.

"Гладынюка" - ул. Фундуклеевская (Б.Хмельницкого), 8. Ныне жилой дом.

"Дагмар" - ул. Васильковская, 15. Сейчас жилой дом.

"Древняя Русь" - ул. Софиевская, 18. Сейчас жилой дом.

"Днепровский порт" - ул. Александровская (Грушевского), 28. Впоследствии "Национальные номера". Останавливался А. Куприн. Здание отреставрировано.

"Дрезден" - ул. Александровская (Грушевского), 30. Не сохранилась.

"Дудмана Л. Ш." - ул. Нижний Вал, 39. Не сохранилась.

"Европейская" - ул. Крещатик, 2. Построена в 1851 году, арх. Беретти. После войны в здании размещалась городская прокуратура, постройка уничтожена в 1980 году.

"Женева" - ул. Софиевская, 25. Сейчас жилой дом.

"Зеленая гостиница" - ул. Московская, 30. Ныне в этом здании находится Печерское районное отделение милиции г. Киева, ранее принадлежало Лавре. Являлась самой популярной гостиницей в 50-е гг. XIX века. Здесь останавливались А. С. Грибоедов и А. З. Муравьев.

"Коммерческая" - ул. Крещатик, 1. Не сохранилась.

"Купеческая" - ул. Андреевская. Точное местонахождение неизвестно.

"Континенталь" - ул. Николаевская, 5. Построена в стиле венского модерна в 1897 году, проект арх. Брандмана. Не сохранилась.

"Киев" - ул. Бульварная, 28. Сейчас жилой дом.

"Купеческая" - ул. Волошина, 29. Не сохранилась.

"Краков" - ул. Софиевская, 16. Сейчас жилой дом.

"Лавровская" - ул. Братиславская, 11. Сооружена в XIX веке в стиле позднего классицизма. Сейчас жилой дом.

"Лион" - ул. Фундуклеевская (Б. Хмельницкого), 5. Построена в 1898 году у театра Русской драмы.

"Лондон" - Игоревский пер., 12. Не сохранилась.

"Лувр" - ул. Б. Васильковская, 6. Не сохранилась.

"Лысина отель" - ул. Безаковская (Коминтерна), 29. Сейчас жилой дом.

Додаток 4. Постановление Совета Труда и Оборона СССР от 11 апреля 1929 г. "Об организации всесоюзного акционерного общества по иностранному туризму в СССР"

Совет Труда и Оборона Союза ССР постановляет:*

1. Организовать в ведении НКТорга Союза ССР государственное** Акционерное общество по иностранному туризму в СССР с установленным капиталом в 5 млн. рублей, разделенных на 200 акций стоимостью по 25 тыс. каждая.

2.-Включать в состав учредителей организуемого Акционерного общества по иностранному туризму НКТорг СССР, Совторгфлот и НКПС, распределив между ними акции следующим образом:

КТоргу СССР предоставить 40 % акций;

Совторгфлоту и НКПС - 40 % акций;

Прочим организациям - 20 % акций.

3. Предложить учредителям Общества совместно с ГКК разработать вопрос о привлечении иностранного капитала к делу развития иностранного туризма в СССР и о возможных его формах участия и войти с соответствующим представлением в СНК СССР.

4. Возложить на организуемое Общество выполнение всей работы по привлечению и обслуживанию иностранных туристов и экскурсантов в СССР, включая аквизицию интуристов, продажу билетов, перевозку интуристов морским, речным, сухопутным, воздушным путем, обеспечение их помещением для проживания, организацию продажи сувениров и предметов искусства, культурное обслуживание и выполнение всех вообще функций, осуществляемых Бюро путешествий и т. п., предоставив организуемому Обществу право осуществлять самостоятельно или через надлежащие государственные, кооперативные и общественные организации необходимые мероприятия по привлечению интуристов, как-то: по ремонту, приспособлению и постройке гостиниц и других помещений для проживания интуристов, по увеличению перевозочных средств всех видов транспорта, по соответствующему использованию различных мест и пунктов СССР, могущих вызвать интерес у интуристов, по подготовке необходимого персонала для обслуживания интуристов и т. д.

5. Предоставить организуемому Обществу право самостоятельного выхода на внешний рынок под контролем НКТорга СССР и его заграничных органов и внести организуемое Общество в список организаций, имеющих право выхода на внешний рынок.

6. Предоставить организуемому Обществу право иметь на территории СССР и за границей своих представителей, уполномоченных и агентов, а также отделения и конторы, с тем, чтобы за границей назначение представителей, уполномоченных и агентов и открытие отделений и контор Общества производилось не иначе, как с разрешения НКТорга СССР.

7. Признать необходимым организацию Правления Общества в числе 5 лиц, включая председателя, избираемого из представителей НКТорга СССР, и организацию Совета - в составе 11 членов, включая председателя.

Признать необходимым включение в Правление и Совет Общества представителей ВОКСа (*Всесоюзное общество культурной связи с заграницей. - Авт.*).

Возложить на Совет обсуждение принципиальных вопросов по общему направлению деятельности организуемого Общества.

Состав Совета поручить определить НКТоргу СССР.

8. Предложить организуемому Обществу принять все дела по интуризму от Совторгфлота не позднее 1 мая 1929 г.

9. Предложить организуемому Обществу при перевозках интуристов морским путем фраговать в первую очередь тоннаж Совторгфлота.

10. Поручить НКТоргу СССР на основе настоящего Постановления утвердить Устав организуемого Общества.

* Протокол заседания СТО от 11/IV 1929 г.

** ЦИК СССР 21/I 1933 г. заменил слово "государственное" на слово "всесоюзное"

Додаток 5. Рішення Виконкому Київської Міської Ради депутатів трудящих від "24" листопада 1944 р. № 27812

"Про переименования готелів м. Києва"

1. Відповідно до постанови Раднаркому УРСР від 21 липня 1944 року №832, замінити назву готелів м. Києва:

Стара назва - нова назва:

а) Готель "Франсуа" - на готель "Театральний"

б) "Червоний Київ" - "Київ"

в) "Марсель" - "Дніпро"

г) "Західна Україна" - "Україна"

2. Зобов'язати Міськжитлоуправління виготовити таблички з відповідними написами для готелів.

Голова Виконкому Міськради Ф. Мокієнко
В.о. секретаря Виконкому Б. Єфімов

Додаток 6. Постановление Центрального Комитета КПСС, Совета Министров СССР и Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов от 30 мая 1969 года

"О мерах по дальнейшему развитию туризма и экскурсий в стране"

ЦК КПСС, Совет Министров СССР и ВЦСПС отмечают, что за последние годы широкое развитие в стране получили туризм и экскурсии. Они становятся не только формой отдыха, но и важным средством повышения культурного уровня и идейно-политического воспитания населения.

В настоящее время широкую популярность получили туризм и экскурсии по местам, связанным с жизнью и деятельностью В. И. Ленина, с воплощением в жизнь ленинских заветов по строительству социализма и коммунизма.

Туристские походы и путешествия, знакомство с памятниками истории и культуры, с природой родного края, с достижениями в экономике, науке и культуре способствуют воспитанию у советских людей, и в первую очередь у молодежи, любви к Советской Родине, верности революционным, боевым и трудовым традициям нашего народа.

Вместе с тем ЦК КПСС, Совет Министров СССР и ВЦСПС отмечают, что возросшие запросы трудящихся, и особенно молодежи, по туристско-экскурсионному обслуживанию удовлетворяются не полностью.

В ряде областей, городов и районов страны туристско-экскурсионных учреждений мало, и строительство их осуществляется крайне медленно. Спрос населения на туристский инвентарь и снаряжение удовлетворяется недостаточно. Слабо развита сеть пунктов проката и баз коллективного пользования этим инвентарем и снаряжением. Не полностью используются возможности организации туристских путешествий и экскурсий на поездах, автобусах, морских и речных судах, особенно для жителей села, рабочих поселков и учащихся с целью посещения крупных новостроек, культурных центров и исторических достопримечательностей страны, музеев, выставок и театрально-зрелищных предприятий. Плохо организовано обслуживание автотуристов. Сеть кемпингов, автопансионатов, предприятий технического и бытового обслуживания, торговли на автомагистралях и в ряде курортных местностей страны крайне недостаточна. Имеют место недостатки в подборе и подготовке квалифицированных туристско-экскурсионных кадров.

Некоторые партийные, государственные, профсоюзные, комсомольские органы недостаточно вникают в работу туристско-экскурсионных организаций, не предъявляют к ним должной требовательности по усилению политико-воспитательной направленности и повышению познавательной ценности туристских походов, путешествий и экскурсий. Мало уделяют внимания повышению культуры обслуживания туристов и экскурсантов, обеспечению бережного отношения с их стороны к сохранности природы и памятников культуры, использованию туризма в качестве важного средства укрепления здоровья населения.

В целях дальнейшего развития туризма и экскурсий в стране Центральный Комитет КПСС, Совет Министров Союза ССР и Всесоюзный Центральный Совет Профессиональных Союзов постановляют:

1. ЦК компартий и советам министров союзных республик, центральным комитетам и советам профсоюзов, ЦК ВЛКСМ, Министерству просвещения СССР, Государственному комитету Совета Министров СССР по профессионально-техническому образованию принять меры к массовому развитию туризма и экскурсий среди трудящихся и учащейся молодежи, расширению сети и улучшению деятельности туристских и экскурсионных учреждений, к улучшению подбора, идейно-политического воспитания и повышению квалификации кадров для этих организаций, превращению туристско-экскурсионного дела в крупную отрасль обслуживания населения.

2. Предложить профсоюзным, советским и хозяйственным организациям: создавать пригородные зоны отдыха, туристско-оздоровительные лагеря, дома

- рыболова и охотника, детские туристские станции, с использованием для этого в установленном порядке средств хозяйственных, профсоюзных и других организаций; широко развивать пункты проката туристского инвентаря и снаряжения и базы коллективного пользования ими на предприятиях, в учреждениях, учебных заведениях и в пригородных зонах отдыха;

- организовывать и широко пропагандировать маршруты туристских походов, путешествий и экскурсий, рассчитанные на дни отдыха, время отпусков, каникул;

- привлекать туристов и экскурсантов к активному участию в охране природных богатств, исторических и культурных памятников и других достопримечательностей.

3. Признать необходимым, чтобы руководство туризмом и экскурсионной работой, организация местных и дальних путешествий и экскурсий в стране осуществлялись ВЦСПС с привлечением к активному участию в этом деле масс трудящихся и учащейся молодежи.

Принять предложение Министерства культуры СССР о сохранении по согласованию с соответствующими партийными, советскими и профсоюзными органами имеющихся в настоящее время экскурсионных организаций при учреждениях системы Министерства культуры СССР.

4. Министерству культуры СССР, советам министров союзных республик улучшить экскурсионную работу в музеях, картинных галереях, художественных выставках и других подведомственных органах культуры объектах, принять меры к приведению их в порядок, благоустройству прилегающих к ним территорий, улучшению экспозиций, укреплению квалифицированными экскурсоводами, увеличению выпуска музейных и выставочных путеводителей и справочников, улучшению обеспечения туристов билетами на посещение концертов, театров и других зрелищных предприятий.

5. Министерству просвещения СССР для усиления организационно-методического руководства туристской и краеведческой работой среди школьников создать Центральную детскую туристско-экскурсионную станцию.

6. Принять предложение ВЦСПС о строительстве в 1971 -1975 гг. туристских баз, гостиниц, кемпингов и автопансионатов на 200 тыс. мест, в том числе на 100 тыс. мест круглогодичного действия, и о доведении к 1975 г. объема услуг населению, оказываемых туристско-экскурсионными учреждениями профсоюзов, до 1,4 млрд руб. в год.

Строительство туристско-экскурсионных учреждений осуществлять в основном за счет средств туристских и профсоюзных организаций, фонда социально-культурных мероприятий и жилищного строительства и других находящихся и распоряжении государственных, кооперативных и общественных предприятий и организаций нецентрализованных источников финансирования, которые могут быть направлены на эту цель в установленном порядке, а также за счет ссуд Стройбанка СССР.

7. *

8. Стройбанку СССР предоставить в 1971-1975 гг. Центральному совету по туризму ВЦСПС долгосрочный кредит на проектирование и строительство туристско-экскурсионных учреждений с погашением кредита в течение 10 лет, начиная со второго года после окончания строительства, с взиманием 0,5 процента годовых. Погашение

кредита производить за счет общих накоплений от туристско-экскурсионной деятельности Центрального совета по туризму ВЦСПС.

9. Министерству тяжелого, энергетического и транспортного машиностроения обеспечить доводку к 1970 г. технических характеристик опытного пассажирского вагона купированного типа с куполом обозрения до уровня, отвечающего нормальной его эксплуатации.

10. *

11. Обязать Министерство путей сообщения и Центральный совет по туризму ВЦСПС осуществить совместно в 1969-1972 гг. строительство пунктов отстоя туристских поездов.

12. Госстрою СССР по согласованию с ВЦСПС предусматривать начиная с 1970 г. в годовых планах типового и экспериментального проектирования, а также в планах проектно-планировочных работ разработку проектов районной планировки зон отдыха и типовых проектов туристско-оздоровительных учреждений для различных климатических районов страны.

13. Советам министров союзных республик осуществить необходимые мероприятия по приведению в порядок подъездных путей к автопансионатам и кемпингам, увеличению количества станций технического обслуживания, автозаправочных станций, обеспечению их ремонтным и технологическим оборудованием, запасными частями, горюче-смазочными материалами, расширению сети и улучшению работы предприятий общественного питания и торговли для обслуживания автотуристов.

14. Министерству путей сообщения, Министерству гражданской авиации, Министерству морского флота, Министерству торговли СССР и советам министров союзных республик совместно с ВЦСПС:

а) разработать и осуществить мероприятия по значительному расширению использования поездов, морских и речных судов, самолетов и автобусов для целей туризма и экскурсий, а также по улучшению обслуживания туристов в пути следования, имея в виду увеличение в пять-шесть раз к 1975 г. объема этих видов путешествий;

б) разработать перечень специальных туристско-экскурсионных маршрутов в смешанном сообщении по ленинским, историческим и другим достопримечательным местам страны.

15. Министерству пищевой промышленности СССР, Министерству мясной и молочной промышленности СССР, Министерству рыбного хозяйства СССР, Министерству торговли СССР и Центросоюзу расширить ассортимент, увеличить производство и продажу полуфабрикатов, фасованных продуктов питания в упаковке, обеспечивающей их длительную сохранность и удобной для туристских походов.

16. Министерству торговли СССР и Центросоюзу улучшить торговлю туристскими товарами, в том числе для школьников, расширить сеть специализированных магазинов "Турист".

17. Министерству торговли СССР и Госбанку СССР совместно с ВЦСПС пересмотреть и расширить перечень туристского инвентаря и снаряжения коллективного пользования, подлежащего продаже по безналичному расчету, без зачета в лимит мелкого опта туристско-экскурсионным учреждениям для организации платных пунктов проката и школам.

18. Советам министров союзных республик обеспечить:

- отвод земельных участков под строительство туристских баз, гостиниц, кемпингов, стационарных и палаточных туристско-оздоровительных лагерей (с соблюдением санитарных норм застройки) в местах, расположенных в зеленых массивах и вблизи водоемов, а также, по возможности, в местах с удобными подъездными путями и обеспеченных инженерными коммуникациями;

- выделение помещений для районных и городских туристских клубов, пунктов проката туристского снаряжения, бюро путешествий и экскурсий, советов по туризму;

- увеличение количества автобусов, выделяемых туристским и экскурсионным учреждениям профсоюзов на условиях аренды;
- предоставление мест в гостиницах для размещения туристов и экскурсантов;
- выделение помещений для приема туристских групп школьников в выходные и праздничные дни, а также в период школьных каникул;
- улучшение организации общественного питания туристов и отдыхающих в пригородных зонах и торговли туристскими товарами;
- развитие материальной базы для туризма среди школьников.

19. Мосгорисполкому и Ленгорисполкому выделить участки под строительство гостиничных комплексов Центрального совета по туризму ВЦСПС в г. Москве на 10 тыс. мест, в г. Ленинграде на 5 тыс. мест. Обеспечить силами подведомственных проектных организаций изготовление в 1969 - 1970 гг. технической документации и в 1971 - 1975 гг. строительство этих комплексов силами Главмосстроя и Главленинградстроя.

20. Главному управлению геодезии и картографии при Совете Министров СССР обеспечить по согласованию с ВЦСПС начиная с 1970 г. ежегодный выпуск карт, схем туристских маршрутов и зон туризма.

21. Комитету по кинематографии при Совете Министров СССР, Комитету по радиовещанию и телевидению при Совете Министров СССР и Комитету по печати при Совете Министров СССР совместно с Министерством культуры СССР и ВЦСПС разработать и осуществить мероприятия по выпуску документальных и художественных фильмов на туристско-экскурсионные темы, широкой пропаганде туризма и экскурсий по радио и телевидению, изданию массовым тиражом литературы по экскурсионной и туристской тематике, путеводителей, плакатов, открыток и буклетов.

* Пункт не приводится, как содержащий разовые задания.

Додаток 7. Постановление ЦК КПСС, Совета министров СССР, ВЦСПС от 31 октября 1980 г. №983

"О дальнейшем развитии и совершенствовании туристско-экскурсионного дела в стране"

Центральный Комитет КПСС, Совет Министров СССР и ВЦСПС отмечают, что в результате принятых за годы девятой и десятой пятилеток мер туристско-экскурсионное дело превратилось в крупную отрасль обслуживания населения, прочно вошло в быт советских людей, стало действенной формой пропаганды завоеваний Великого Октября, успехов коммунистического строительства, важным средством воспитания трудящихся, укрепления их здоровья. В стране создана широкая сеть туристско-экскурсионных учреждений. Более разнообразной стала тематика экскурсий, география путешествий. Большой размах получили путешествия по местам, связанным с жизнью и деятельностью В. И. Ленина, революционной, боевой и трудовой славой советского народа, туристская экспедиция комсомольцев и молодежи "Моя родина - СССР", самодеятельный туризм. Внедряются такие новые формы туризма, как специализированные маршруты для работников промышленности, сельского хозяйства, школьников и учащихся профессионально-технических училищ, семейный туризм.

Вместе с тем Центральный Комитет, Совет Министров СССР и ВЦСПС отмечают, что развитие туризма и экскурсий все еще отстает от растущих потребностей населения, задач коммунистического воспитания трудящихся. Медленно создается материальная база туризма в ряде районов страны, особенно в Сибири и на Дальнем Востоке. Строительство туристских баз, гостиниц и кемпингов осуществляется нередко с нарушением установленных сроков и с низким качеством производства работ. В некоторых туристско-экскурсионных учреждениях имеют место недостатки в организации питания туристов, в обеспечении их транспортом, туристским инвентарем и снаряжением, что вызывает справедливые нарекания трудящихся.

Не в полной мере отвечают современным требованиям подбор, подготовка и повышение квалификации кадров туристско-экскурсионных учреждений, их идейно-политическое воспитание. Требуется дальнейшего совершенствования работа по координации деятельности туристских организаций и заинтересованных министерств и ведомств.

Придавая важное значение дальнейшему развитию и совершенствованию туристско-экскурсионного дела в стране, Центральный Комитет КПСС, Совет Министров СССР и Всесоюзный Центральный Совет Профессиональных Союзов постановляют:

1. ЦК компартий союзных республик, крайкомам и обкомам партии, Советам Министров союзных и автономных республик, исполкомам краевых и областных Советов народных депутатов, центральным комитетам и советам профсоюзов, ЦК ВЛКСМ, Госплану СССР, Главному управлению по иностранному туризму при Совете Министров СССР, Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС, Министерству культуры СССР, Министерству просвещения СССР, Государственному комитету СССР по профессионально-техническому образованию с участием заинтересованных министерств и ведомств принять меры к дальнейшему развитию туристско-экскурсионного дела в стране, обеспечить значительное увеличение объема и повышение качества обслуживания, совершенствование видов и форм предоставляемых услуг, расширение сети туристско-экскурсионных учреждений.

Полнее использовать возможности туризма и экскурсий в целях улучшения идейно-политического, трудового и нравственного воспитания трудящихся и учащейся молодежи, в учебно-воспитательном процессе при изучении истории, природы и культуры родного края и страны, для укрепления здоровья и рационального использования свободного времени населения. Добиваться, чтобы туристские походы, путешествия и экскурсии активно способствовали широкой пропаганде достижений нашей страны в развитии экономики, науки и культуры, преимуществ социализма, советского образа жизни, воспитанию трудящихся и молодежи в духе советского патриотизма и пролетарского интернационализма, укреплению братской дружбы народов СССР, формированию у населения гордости за свою социалистическую Родину, бережного отношения к природе, памятникам культуры и истории.

Обеспечить усиление туристско-экскурсионной работы в трудовых коллективах и учебных заведениях, особенно в профессионально-технических училищах и общеобразовательных школах, по месту жительства. Принять меры к расширению сети туристских клубов, секций и кружков, улучшению их деятельности. Обратить внимание на дальнейшее развитие семейного туризма и автотуризма.

Шире использовать туристские путешествия и экскурсии в качестве поощрения лучших производственников и победителей социалистического соревнования, строителей Всесоюзных ударных комсомольскихстроек, для отдыха трудящихся и учащейся молодежи в период отпусков, каникул и в выходные дни.

2. ЦК компартий союзных республик, крайкомам и обкомам партии усилить контроль за идейным содержанием туристской и экскурсионной работы. Больше уделять внимания подбору, расстановке и идейно-политическому воспитанию кадров туристско-экскурсионных учреждений. Улучшить руководство партийными организациями этих учреждений, добиваться создания в них обстановки высокой требовательности и ответственности, усиления влияния коммунистов на повышение эффективности туризма и экскурсий и качества обслуживания туристов.

3. Признать необходимым довести к 1986 году объемы услуг, оказываемых учреждениями Центрального совета по туризму и экскурсиям и Бюро международного молодежного туризма "Спутник", до 2 млрд рублей в год.

4. Согласиться с предложением Центрального совета по туризму и экскурсиям ВЦСПС и Госплана СССР о строительстве в одиннадцатой пятилетке туристских гостиниц, баз, кемпингов на 60 тыс. мест с объемом капитальных вложений в сумме 550

млн рублей за счет и в пределах общего лимита капитальных вложений, устанавливаемого ВЦСПС на 1981 - 1985 годы.

Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС и министерствам, осуществляющим строительство туристских объектов, принять меры, обеспечивающие своевременный ввод в действие всех этих объектов.

5. Госплану СССР предусматривать в проектах планов на 1981 - 1985 годы выделение автобусов ВЦСПС для Центрального совета по туризму и экскурсиям в количестве по 550 штук и ЦК ВЛКСМ для Бюро международного молодежного туризма "Спутник" - по 40 штук ежегодно.

6. Советам Министров союзных республик:

- обеспечить разработку с участием ЦК ВЛКСМ и Центрального совета по туризму и экскурсиям ВЦСПС не позднее 1983 года перспективных схем развития туризма в республиках, краях и областях;

- совместно с ЦК ВЛКСМ, Центральным советом по туризму и экскурсиям ВЦСПС принять меры к улучшению благоустройства, бытовых, санитарно-гигиенических условий туристско-экскурсионных учреждений и мест отдыха трудящихся;

- осуществить мероприятия по дальнейшему улучшению обслуживания автотуристов, расширению в этих целях сети столовых и буфетов, а также автозаправочных станций на их маршрутах;

- обеспечить выделение для туристских организаций автобусов на условиях почасовой оплаты;

- обеспечить в ближайшие два года выделение для бюро путешествий и экскурсий, бюро реализации туристско-экскурсионных путёвок, туристских клубов и станций юных туристов помещений, необходимых для обслуживания туристов и экскурсантов.

7. Главному управлению по иностранному туризму при Совете Министров СССР, Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ разработать и осуществить совместные мероприятия по рациональному использованию подведомственных гостиниц для размещения и обслуживания советских и иностранных туристов.

8. Секретно.

9. Министерству путей сообщения, Министерству гражданской авиации, Министерству морского флота и Советам Министров союзных республик совместно с ЦК ВЛКСМ, Центральным советом по туризму и экскурсиям ВЦСПС осуществить меры по дальнейшему увеличению и улучшению использования поездов, самолетов, морских и речных судов и автобусов для туризма и экскурсий, а также по улучшению обслуживания туристов в пути следования.

ЦК ВЛКСМ, Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС и Министерству путей сообщения разработать до 1 января 1981 г. постоянно действующие железнодорожные туристско-экскурсионные маршруты в пригородные зоны отдыха для населения гг. Москвы, Ленинграда, Киева, Минска и других крупных городов страны.

Министерству путей сообщения и Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС обеспечить в 1981 - 1985 годах строительство, благоустройство и оборудование пунктов отстоя туристских поездов в гг. Тбилиси, Волгограде, Воронеже, Минске (станция Ждановичи), Костроме, Владивостоке, (станция Седанка), Пскове, Феодосии (станция Айвазовская), Новосибирске, Калининграде, Кутаиси, Гори, Гагре, Бухаре, Ургенче.

10. Советам Министров союзных республик, министерствам и ведомствам СССР совместно с Госпланом СССР, Министерством торговли СССР, Центросоюзом, ЦК ВЛКСМ и Центральным советом по туризму и экскурсиям ВЦСПС разработать и осуществить мероприятия по значительному увеличению в одиннадцатой пятилетке объемов производства товаров туристского назначения и сувениров, расширению их

ассортимента и повышению качества, по улучшению внешнего вида и отделки этих товаров.

Министерству легкой промышленности СССР:

- организовать в 1981 - 1985 годах производство водостойких тканей, необходимых для изготовления туристских палаток, рюкзаков и спальных мешков с разнообразной устойчивой окраской, в объемах, удовлетворяющих потребность туристских организаций;

- совместно с Министерством нефтеперерабатывающей и нефтехимической промышленности СССР обеспечить с 1983 года производство специальных прорезиненных тканей, необходимых для изготовления байдарок и надувных матрацев;

- по согласованию с ЦК ВЛКСМ и Центральным советом по туризму и экскурсиям ВЦСПС разработать и утвердить в 1981 году мероприятия по изготовлению мягкого инвентаря и посуды для туристических учреждений.

Министерству химической промышленности обеспечить начиная с 1981 года производство и поставку Министерству лёгкой промышленности СССР препарата аламина С для улучшения качества водоотталкивающей пропитки хлопчатобумажных и синтетических тканей.

11. Министерству торговли СССР, Центросоюзу и Советам Министров союзных республик принять меры к улучшению торговли сувенирами и подарочными изделиями, расширению сети специализированных магазинов по продаже товаров туристского назначения.

12. Министерству торговли СССР, Центросоюзу и Советам Министров союзных республик, ЦК ВЛКСМ, Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС улучшить обслуживание туристов на предприятиях общественного питания, обеспечить широкое внедрение прогрессивных методов и форм обслуживания туристических групп.

Министерству торговли СССР ежегодно выделять в одиннадцатой пятилетке ВЦСПС для Центрального совета по туризму и экскурсиям по 70 комплектов и ЦК ВЛКСМ для Бюро международного молодежного туризма "Спутник" по 15 комплектов конвейерных линий для комплектования и отпуска комплексных обедов.

Министерству пищевой промышленности СССР принять меры к увеличению производства для туристско-экскурсионных учреждений продуктов питания в мелкой расфасовке для одноразового пользования.

13. Государственному комитету СССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли:

- обеспечить увеличение выпуска научно-популярной, методической, справочной литературы по туристско-экскурсионной тематике, плакатов, открыток, путеводителей по туристским маршрутам, историческим и памятным местам, местам революционной, боевой и трудовой славы советского народа;

- создать в 1981 году в одном из центральных издательств специализированную редакцию по выпуску туристско-экскурсионной литературы общеметодического характера.

14. Главному управлению геодезии и картографии при Совете Министров СССР:

- расширить в 1981 - 1982 годах по согласованию с ЦК ВЛКСМ, Центральным советом по туризму и экскурсиям ВЦСПС, Главным управлением по иностранному туризму при Совете Министров СССР, Министерством просвещения СССР ассортимент и повысить информационную емкость туристских карт и схем для обеспечения различных видов туризма;

- разработать и утвердить в 1980 году совместно с ЦК ВЛКСМ, Центральным советом по туризму и экскурсиям ВЦСПС, Главным управлением по иностранному туризму при Совете Министров СССР, Министерством просвещения СССР, перспективный план издания туристских карт и схем для советских и иностранных туристов.

16. Советам Министров союзных и автономных республик, крайисполкомам и облисполкомам, ЦК ВЛКСМ, Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС, советам профсоюзов, Главному управлению по иностранному туризму при Совете

Министров СССР, Министерству просвещения СССР и Министерству культуры СССР улучшить подбор, расстановку и воспитание кадров туристско-экскурсионных учреждений, ЦК ВЛКСМ, Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС, Министерству высшего и среднего специального образования СССР, Министерству просвещения СССР разработать и осуществить мероприятия по расширению и улучшению курсовой подготовки кадров в области туризма и экскурсий из числа специалистов, имеющих высшее и среднее образование.

Согласиться с предложением Центрального совета по туризму и экскурсиям ВЦСПС о преобразовании в 1981 году Центральных туристских курсов в Институт повышения квалификации туристско-экскурсионных работников.

17. Государственному комитету СССР по телевидению и радиовещанию, Государственному комитету СССР по кинематографии принять меры к расширению выпуска документальных, художественных и научно-популярных фильмов по туристско-экскурсионной тематике, совершенствованию пропаганды туризма и экскурсий по телевидению и радио.

Редакциям газет и журналов, и прежде всего газет "Труд", "Комсомольская правда", "Советская культура", "Советский спорт", "Учительская газета" и журнала "Турист", улучшить освещение проблем развития туризма и экскурсионного дела в стране, широко показывать возможности походов, путешествий и экскурсий для организации содержательного досуга трудящихся и молодежи, повышения их культурного уровня и укрепления здоровья, глубже раскрывать лучший опыт туристско-экскурсионной работы.

18. В целях улучшения руководства туристско-экскурсионными учреждениями Российской Федерации признать целесообразным создать Российский республиканский совет по туризму и экскурсиям в пределах утвержденных штатов и фонда заработной платы Центрального и местных советов по туризму и экскурсиям.

19. В целях обеспечения необходимой координации деятельности туристских организаций, заинтересованных министерств и ведомств, улучшения методического руководства в области внутреннего туризма образовать при ВЦСПС Межведомственный совет по туризму.

Установить, что Положение о Межведомственном совете и его персональный состав утверждаются ВЦСПС.

Признать целесообразным, чтобы председателем Межведомственного совета являлся секретарь ВЦСПС.

20. Опубликовать настоящее постановление в изложении в газетах "Правда", "Известия", "Советская культура", "Труд", "Комсомольская правда", "Учительская газета", "Советский спорт".

Додаток 7. Постановление ЦК КПСС, Совета министров СССР, ВЦСПС от 31 октября 1980 г. №983

"О дальнейшем развитии и совершенствовании туристско-экскурсионного дела в стране"

Центральный Комитет КПСС, Совет Министров СССР и ВЦСПС отмечают, что в результате принятых за годы девятой и десятой пятилеток мер туристско-экскурсионное дело превратилось в крупную отрасль обслуживания населения, прочно вошло в быт советских людей, стало действенной формой пропаганды завоеваний Великого Октября, успехов коммунистического строительства, важным средством воспитания трудящихся, укрепления их здоровья. В стране создана широкая сеть туристско-экскурсионных учреждений. Более разнообразной стала тематика экскурсий, география путешествий. Большой размах получили путешествия по местам, связанным с жизнью и деятельностью В. И. Ленина, революционной, боевой и трудовой славой советского народа, туристская

экспедиция комсомольцев и молодежи "Моя родина - СССР", самодеятельный туризм. Внедряются такие новые формы туризма, как специализированные маршруты для работников промышленности, сельского хозяйства, школьников и учащихся профессионально-технических училищ, семейный туризм.

Вместе с тем Центральный Комитет, Совет Министров СССР и ВЦСПС отмечают, что развитие туризма и экскурсий все еще отстает от растущих потребностей населения, задач коммунистического воспитания трудящихся. Медленно создается материальная база туризма в ряде районов страны, особенно в Сибири и на Дальнем Востоке. Строительство туристских баз, гостиниц и кемпингов осуществляется нередко с нарушением установленных сроков и с низким качеством производства работ. В некоторых туристско-экскурсионных учреждениях имеют место недостатки в организации питания туристов, в обеспечении их транспортом, туристским инвентарем и снаряжением, что вызывает справедливые нарекания трудящихся.

Не в полной мере отвечают современным требованиям подбор, подготовка и повышение квалификации кадров туристско-экскурсионных учреждений, их идейно-политическое воспитание. Требуется дальнейшего совершенствования работа по координации деятельности туристских организаций и заинтересованных министерств и ведомств.

Придавая важное значение дальнейшему развитию и совершенствованию туристско-экскурсионного дела в стране, Центральный Комитет КПСС, Совет Министров СССР и Всесоюзный Центральный Совет Профессиональных Союзов постановляют:

1. ЦК компартий союзных республик, крайкомам и обкомам партии, Советам Министров союзных и автономных республик, исполкомам краевых и областных Советов народных депутатов, центральным комитетам и советам профсоюзов, ЦК ВЛКСМ, Госплану СССР, Главному управлению по иностранному туризму при Совете Министров СССР, Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС, Министерству культуры СССР, Министерству просвещения СССР, Государственному комитету СССР по профессионально-техническому образованию с участием заинтересованных министерств и ведомств принять меры к дальнейшему развитию туристско-экскурсионного дела в стране, обеспечить значительное увеличение объема и повышение качества обслуживания, совершенствование видов и форм предоставляемых услуг, расширение сети туристско-экскурсионных учреждений.

Полнее использовать возможности туризма и экскурсий в целях улучшения идейно-политического, трудового и нравственного воспитания трудящихся и учащейся молодежи, в учебно-воспитательном процессе при изучении истории, природы и культуры родного края и страны, для укрепления здоровья и рационального использования свободного времени населения. Добиваться, чтобы туристские походы, путешествия и экскурсии активно способствовали широкой пропаганде достижений нашей страны в развитии экономики, науки и культуры, преимуществ социализма, советского образа жизни, воспитанию трудящихся и молодежи в духе советского патриотизма и пролетарского интернационализма, укреплению братской дружбы народов СССР, формированию у населения гордости за свою социалистическую Родину, бережного отношения к природе, памятникам культуры и истории.

Обеспечить усиление туристско-экскурсионной работы в трудовых коллективах и учебных заведениях, особенно в профессионально-технических училищах и общеобразовательных школах, по месту жительства. Принять меры к расширению сети туристских клубов, секций и кружков, улучшению их деятельности. Обратить внимание на дальнейшее развитие семейного туризма и автотуризма.

Шире использовать туристские путешествия и экскурсии в качестве поощрения лучших производственников и победителей социалистического соревнования, строителей Всесоюзных ударных комсомольскихстроек, для отдыха трудящихся и учащейся молодежи в период отпусков, каникул и в выходные дни.

2. ЦК компартий союзных республик, крайкомам и обкомам партии усилить контроль за идейным содержанием туристской и экскурсионной работы. Больше уделять внимания подбору, расстановке и идейно-политическому воспитанию кадров туристско-экскурсионных учреждений. Улучшить руководство партийными организациями этих учреждений, добиваться создания в них обстановки высокой требовательности и ответственности, усиления влияния коммунистов на повышение эффективности туризма и экскурсий и качества обслуживания туристов.

3. Признать необходимым довести к 1986 году объемы услуг, оказываемых учреждениями Центрального совета по туризму и экскурсиям и Бюро международного молодежного туризма "Спутник", до 2 млрд рублей в год.

4. Согласиться с предложением Центрального совета по туризму и экскурсиям ВЦСПС и Госплана СССР о строительстве в одиннадцатой пятилетке туристских гостиниц, баз, кемпингов на 60 тыс. мест с объемом капитальных вложений в сумме 550 млн рублей за счет и в пределах общего лимита капитальных вложений, устанавливаемого ВЦСПС на 1981 - 1985 годы.

Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС и министерствам, осуществляющим строительство туристских объектов, принять меры, обеспечивающие своевременный ввод в действие всех этих объектов.

5. Госплану СССР предусматривать в проектах планов на 1981 - 1985 годы выделение автобусов ВЦСПС для Центрального совета по туризму и экскурсиям в количестве по 550 штук и ЦК ВЛКСМ для Бюро международного молодежного туризма "Спутник" - по 40 штук ежегодно.

6. Советам Министров союзных республик:

- обеспечить разработку с участием ЦК ВЛКСМ и Центрального совета по туризму и экскурсиям ВЦСПС не позднее 1983 года перспективных схем развития туризма в республиках, краях и областях;

- совместно с ЦК ВЛКСМ, Центральным советом по туризму и экскурсиям ВЦСПС принять меры к улучшению благоустройства, бытовых, санитарно-гигиенических условий туристско-экскурсионных учреждений и мест отдыха трудящихся;

- осуществить мероприятия по дальнейшему улучшению обслуживания автотуристов, расширению в этих целях сети столовых и буфетов, а также автозаправочных станций на их маршрутах;

- обеспечить выделение для туристских организаций автобусов на условиях почасовой оплаты;

- обеспечить в ближайшие два года выделение для бюро путешествий и экскурсий, бюро реализации туристско-экскурсионных путёвок, туристских клубов и станций юных туристов помещений, необходимых для обслуживания туристов и экскурсантов.

7. Главному управлению по иностранному туризму при Совете Министров СССР, Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ разработать и осуществить совместные мероприятия по рациональному использованию подведомственных гостиниц для размещения и обслуживания советских и иностранных туристов.

8. Секретно.

9. Министерству путей сообщения, Министерству гражданской авиации, Министерству морского флота и Советам Министров союзных республик совместно с ЦК ВЛКСМ, Центральным советом по туризму и экскурсиям ВЦСПС осуществить меры по дальнейшему увеличению и улучшению использования поездов, самолетов, морских и речных судов и автобусов для туризма и экскурсий, а также по улучшению обслуживания туристов в пути следования.

ЦК ВЛКСМ, Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС и Министерству путей сообщения разработать до 1 января 1981 г. постоянно действующие

железнодорожные туристско-экскурсионные маршруты в пригородные зоны отдыха для населения гг. Москвы, Ленинграда, Киева, Минска и других крупных городов страны.

Министерству путей сообщения и Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС обеспечить в 1981 - 1985 годах строительство, благоустройство и оборудование пунктов отстоя туристских поездов в гг. Тбилиси, Волгограде, Воронеже, Минске (станция Ждановичи), Костроме, Владивостоке, (станция Седанка), Пскове, Феодосии (станция Айвазовская), Новосибирске, Калининграде, Кутаиси, Гори, Гагре, Бухаре, Ургенче.

10. Советам Министров союзных республик, министерствам и ведомствам СССР совместно с Госпланом СССР, Министерством торговли СССР, Центросоюзом, ЦК ВЛКСМ и Центральным советом по туризму и экскурсиям ВЦСПС разработать и осуществить мероприятия по значительному увеличению в одиннадцатой пятилетке объемов производства товаров туристского назначения и сувениров, расширению их ассортимента и повышению качества, по улучшению внешнего вида и отделки этих товаров.

Министерству легкой промышленности СССР:

- организовать в 1981 - 1985 годах производство водостойких тканей, необходимых для изготовления туристских палаток, рюкзаков и спальных мешков с разнообразной устойчивой окраской, в объемах, удовлетворяющих потребность туристских организаций;

- совместно с Министерством нефтеперерабатывающей и нефтехимической промышленности СССР обеспечить с 1983 года производство специальных прорезиненных тканей, необходимых для изготовления байдарок и надувных матрацев;

- по согласованию с ЦК ВЛКСМ и Центральным советом по туризму и экскурсиям ВЦСПС разработать и утвердить в 1981 году мероприятия по изготовлению мягкого инвентаря и посуды для туристических учреждений.

Министерству химической промышленности обеспечить начиная с 1981 года производство и поставку Министерству легкой промышленности СССР препарата аламина С для улучшения качества водоотталкивающей пропитки хлопчатобумажных и синтетических тканей.

11. Министерству торговли СССР, Центросоюзу и Советам Министров союзных республик принять меры к улучшению торговли сувенирами и подарочными изделиями, расширению сети специализированных магазинов по продаже товаров туристского назначения.

12. Министерству торговли СССР, Центросоюзу и Советам Министров союзных республик, ЦК ВЛКСМ, Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС улучшить обслуживание туристов на предприятиях общественного питания, обеспечить широкое внедрение прогрессивных методов и форм обслуживания туристических групп.

Министерству торговли СССР ежегодно выделять в одиннадцатой пятилетке ВЦСПС для Центрального совета по туризму и экскурсиям по 70 комплектов и ЦК ВЛКСМ для Бюро международного молодежного туризма "Спутник" по 15 комплектов конвейерных линий для комплектования и отпуска комплексных обедов.

Министерству пищевой промышленности СССР принять меры к увеличению производства для туристско-экскурсионных учреждений продуктов питания в мелкой расфасовке для одноразового пользования.

торговли:

- обеспечить увеличение выпуска научно-популярной, методической, справочной литературы по туристско-экскурсионной тематике, плакатов, открыток, путеводителей по туристским маршрутам, историческим и памятным местам, местам революционной, боевой и трудовой славы советского народа;

- создать в 1981 году в одном из центральных издательств специализированную редакцию по выпуску туристско-экскурсионной литературы общеметодического характера.

14. Главному управлению геодезии и картографии при Совете Министров СССР:

- расширить в 1981 - 1982 годах по согласованию с ЦК ВЛКСМ, Центральным советом по туризму и экскурсиям ВЦСПС, Главным управлением по иностранному туризму при Совете Министров СССР, Министерством просвещения СССР ассортимент и повысить информационную емкость туристских карт и схем для обеспечения различных видов туризма;

- разработать и утвердить в 1980 году совместно с ЦК ВЛКСМ, Центральным советом по туризму и экскурсиям ВЦСПС, Главным управлением по иностранному туризму при Совете Министров СССР, Министерством просвещения СССР, перспективный план издания туристских карт и схем для советских и иностранных туристов.

16. Советам Министров союзных и автономных республик, крайисполкомам и облисполкомам, ЦК ВЛКСМ, Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС, советам профсоюзов, Главному управлению по иностранному туризму при Совете Министров СССР, Министерству просвещения СССР и Министерству культуры СССР улучшить подбор, расстановку и воспитание кадров туристско-экскурсионных учреждений, ЦК ВЛКСМ, Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС, Министерству высшего и среднего специального образования СССР, Министерству просвещения СССР разработать и осуществить мероприятия по расширению и улучшению курсовой подготовки кадров в области туризма и экскурсий из числа специалистов, имеющих высшее и среднее образование.

Согласиться с предложением Центрального совета по туризму и экскурсиям ВЦСПС о преобразовании в 1981 году Центральных туристских курсов в Институт повышения квалификации туристско-экскурсионных работников.

17. Государственному комитету СССР по телевидению и радиовещанию, Государственному комитету СССР по кинематографии принять меры к расширению выпуска документальных, художественных и научно-популярных фильмов по туристско-экскурсионной тематике, совершенствованию пропаганды туризма и экскурсий по телевидению и радио.

Редакциям газет и журналов, и прежде всего газет "Труд", "Комсомольская правда", "Советская культура", "Советский спорт", "Учительская газета" и журнала "Турист", улучшить освещение проблем развития туризма и экскурсионного дела в стране, широко показывать возможности походов, путешествий и экскурсий для организации содержательного досуга трудящихся и молодежи, повышения их культурного уровня и укрепления здоровья, глубже раскрывать лучший опыт туристско-экскурсионной работы.

18. В целях улучшения руководства туристско-экскурсионными учреждениями Российской Федерации признать целесообразным создать Российский республиканский совет по туризму и экскурсиям в пределах утвержденных штатов и фонда заработной платы Центрального и местных советов по туризму и экскурсиям.

19. В целях обеспечения необходимой координации деятельности туристских организаций, заинтересованных министерств и ведомств, улучшения методического руководства в области внутреннего туризма образовать при ВЦСПС Межведомственный совет по туризму.

Установить, что Положение о Межведомственном совете и его персональный состав утверждаются ВЦСПС.

Признать целесообразным, чтобы председателем Межведомственного совета являлся секретарь ВЦСПС.

20. Опубликовать настоящее постановление в изложении в газетах "Правда", "Известия", "Советская культура", "Труд", "Комсомольская правда", "Учительская газета", "Советский спорт".

Додаток 8. Постановление ЦК КПСС, Совета министров СССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ от 18 июля 1985 г. №674

"О мерах по развитию туризма и совершенствованию туристско-экскурсионного обслуживания населения в стране в 1986-1990 годах и на период до 2000 года"

Центральный Комитет КПСС, Совет Министров СССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ отмечают, что широкое развитие туристско-экскурсионного обслуживания населения в стране способствует выполнению многих социальных и экономических задач. Туризм и экскурсии стали неотъемлемой частью жизни народа, важным средством укрепления здоровья людей и рационального использования свободного времени. Во время путешествий трудящиеся, и особенно молодежь, убеждаются в огромных успехах, достигнутых союзными республиками в экономике, науке и культуре, что способствует дальнейшему развитию дружбы народов СССР, воспитанию коммунистической убежденности и активной жизненной позиции, советского патриотизма и социалистического интернационализма, верности революционным, боевым и трудовым традициям народа, а также росту культурного уровня населения.

Укрепилась материально-техническая база туризма, шире стали использоваться культурные, исторические, природные и другие достопримечательности страны. По всей территории СССР проложены туристские и экскурсионные маршруты, дальнейшее развитие получил самостоятельный туризм.

Вместе с тем ЦК КПСС, Совет Министров СССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ отмечают, что потребности населения в туристско-экскурсионных услугах удовлетворяются не полностью, медленно улучшается качество обслуживания. Туристско-экскурсионные организации недостаточно обеспечиваются автотранспортом, запасными частями, горюче-смазочными материалами, а также мебелью и другим инвентарем.

Ряд действующих туристских объектов нуждается в реконструкции и благоустройстве. Строительные организации не выполняют заданий по строительству туристских объектов.

Некоторые партийные, советские, профсоюзные и комсомольские органы не оказывают достаточной помощи туристско-экскурсионным организациям в работе по улучшению подбора кадров и повышению уровня обслуживания населения.

В целях дальнейшего развития туризма и совершенствования туристско-экскурсионного обслуживания населения в стране в 1986 - 1990 годах и на период до 2000 года Центральный Комитет КПСС, Совет Министров СССР, Всесоюзный Центральный Совет Профессиональных Союзов и Центральный Комитет ВЛКСМ постановляют:

1. ЦК компартий союзных республик, крайкомам и обкомам партии, Советам Министров союзных и автономных республик, исполкомам краевых и областных Советов народных депутатов, центральным комитетам и советам профсоюзов. Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС, Бюро международного молодежного туризма "Спутник" ЦК ВЛКСМ, Государственному комитету СССР по иностранному туризму, Министерству культуры СССР, Министерству высшего и среднего специального образования СССР, Министерству просвещения СССР, Государственному комитету СССР по профессионально-техническому образованию с участием заинтересованных министерств и ведомств:

- осуществить в 1986 - 2000 годах мероприятия, направленные на дальнейшее развитие и совершенствование туристско-экскурсионного обслуживания населения. Усилить роль туризма и экскурсий в идеологическом воспитании граждан, особенно школьников, учащихся профессионально-технических училищ и средних специальных учебных заведений, студентов, рабочей молодежи, и в пропаганде преимуществ социалистического образа жизни;

- шире знакомить туристов и экскурсантов с традициями и современной жизнью народов нашей многонациональной Родины, их историческим и культурным наследием, способствовать укреплению братской дружбы народов СССР. Более эффективно использовать оздоровительные и познавательные функции туризма при проведении путешествий, походов и экскурсий по родному краю и стране. Чаще организовывать популярные у широких масс трудящихся тематические туристские и экскурсионные поездки по местам, связанным с жизнью и деятельностью В. И. Ленина и других выдающихся деятелей нашего государства, революционной, боевой и трудовой славы советского народа, а также к историко-архитектурным памятникам.

2. Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС, Бюро международного молодежного туризма "Спутник" ЦК ВЛКСМ и Государственному комитету СССР по иностранному туризму с участием заинтересованных министерств и ведомств:

- обеспечить в 1986 - 2000 годах дальнейшее развитие и совершенствование туристско-экскурсионного обслуживания населения за счет реконструкции и расширения собственной материальной базы с привлечением в установленном порядке в этих целях ресурсов других отраслей народного хозяйства;

- осуществить в 1986 - 2000 годах строительство туристских гостиниц, баз, кемпингов, автотранспортных предприятий, канатных пассажирских дорог, ресторанов, кафе, столовых, магазинов и других предприятий торговли, общественного питания, бытового и коммунального обслуживания, позволяющих значительно увеличить число обслуживаемых туристов и экскурсантов, разнообразить формы и повысить качество их обслуживания, а также строительство жилых домов, детских садов и яслей для нужд обслуживающего персонала;

- рационально использовать основные фонды туристских организаций за счет продления сезона эксплуатации туристских объектов, внедрения прогрессивных форм обслуживания населения;

- обеспечить широкий прокат туристского и спортивного инвентаря, прицепов-дач к легковым автомобилям для автотуристов, велосипедов и лодок. Проводить обучение туристов верховой езде, катанию на горных и равнинных лыжах, коньках и санях, игре в теннис, стрельбе из лука, плаванию и другим видам туризма и спорта;

- всемерно содействовать созданию условий для расширения туристского отдыха родителей с детьми, учащихся, студентов и рабочей молодежи, развитию форм индивидуального туризма. Принять меры к дальнейшему развитию семейного туризма и автототуризма, имея в виду обеспечить в 1990 году предоставление различных видов семейного туристского отдыха не менее чем для 6 млн человек и услуг автототуризма - для 2 млн человек;

- уделять особое внимание развитию туристских маршрутов с активными способами передвижения: пешеходных, горных, велосипедных, конных, водных. Осуществлять мероприятия по развитию горнолыжного, лыжного и других видов зимнего туризма. Расширять географию путешествий и тематику экскурсий, повсеместно распространять положительный опыт обслуживания туристов и экскурсантов, чутко откликаясь на запросы населения.

3. Министерству просвещения СССР, Государственному комитету СССР по профессионально-техническому образованию совместно с ЦК ВЛКСМ предусмотреть использование туризма и экскурсий в учебно-воспитательном процессе при изучении истории, природы и культуры родного края, для профессиональной ориентации учащихся, а также для проведения туристско-экскурсионной работы в группах и школах продленного дня, общежитиях, пионерских и оздоровительных лагерях различного типа, трудовых объединениях учащихся.

4. Принять предложения:

а) Центрального совета по туризму и экскурсиям ВЦСПС:

- о строительстве туристских комплексов, гостиниц, баз, кемпингов в 1986-1990 годах на 40 тыс. мест, в 1991 - 1995 годах на 60 тыс. мест и в 1996 - 2000 годах на 70 тыс. мест;

- о доведении объема услуг, предоставляемых организациями системы Центрального совета по туризму и экскурсиям ВЦСПС, в 1990 году до 2850 млн рублей, с разбивкой по союзным республикам согласно приложению, и в 2000 году до 6000 млн рублей;

- Советам Министров союзных республик принять меры по оказанию туристско-экскурсионным организациям помощи в обеспечении выполнения заданий по предоставлению услуг в указанном объеме;

б) Бюро международного молодежного туризма "Спутник" ЦК ВЛКСМ:

- о строительстве молодежных центров, лагерей и гостиниц в 1986-1990 годах на 3,3 тыс. мест, в 1991 - 1995 годах на 5,2 тыс. мест и в 1996 - 2000 годах на 7 тыс. мест;

- о доведении объема услуг, предоставляемых организациями системы Бюро международного молодежного туризма "Спутник" ЦК ВЛКСМ, в 1990 году до 370 млн рублей и в 2000 году до 650 млн рублей;

5. Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС, Бюро международного молодежного туризма "Спутник" ЦК ВЛКСМ, Государственному комитету СССР по иностранному туризму и Советам Министров союзных республик обеспечить в 1986-1990 годах рациональное размещение и своевременный ввод в эксплуатацию объектов туризма с высоким уровнем благоустройства на морских побережьях, по берегам озер и рек, в лесных и горных районах, пригородных зонах крупных городов, а также туристских гостиниц в республиканских, краевых и областных центрах.

6. Госплану СССР предусматривать в проектах планов выделение:

а) на 1986-1990 годы капитальных вложений для строительства и реконструкции туристских объектов (в целом на пятилетку):

- ВЦСПС для Центрального совета по туризму и экскурсиям в размере 616 млн рублей;

- ЦК ВЛКСМ для Бюро международного молодежного туризма "Спутник" в размере 60 млн рублей.

Капитальные вложения на указанные цели выделяются за счет и в пределах общего лимита капитальных вложений, устанавливаемого ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ на 1986-1990 годы;

б) на 1986-1990 годы автобусов в туристском исполнении:

- ВЦСПС для Центрального совета по туризму и экскурсиям в количестве 2000 штук ежегодно;

- ЦК ВЛКСМ для Бюро международного молодежного туризма "Спутник" в количестве 50 штук ежегодно;

в) на 1986-1990 годы ВЦСПС для Центрального совета по туризму и экскурсиям и ЦК ВЛКСМ для Бюро международного молодежного туризма "Спутник" на приобретение указанных автобусов капитальных вложений сверх объемов, предусмотренных в подпункте "а" настоящего пункта;

г) на тринадцатую и четырнадцатую пятилетки ВЦСПС для Центрального совета по туризму и экскурсиям и ЦК ВЛКСМ для Бюро международного молодежного туризма "Спутник" капитальных вложений, необходимых для строительства и реконструкции сети туристских организаций, приобретения мебели и инвентаря для оснащения вводимых в действие объектов, автобусов в туристском исполнении и других материальных ресурсов.

7. Учитывая большую популярность горнолыжного туризма, а также его значение для укрепления здоровья граждан, Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС осуществить проектирование и приступить к строительству в двенадцатой пятилетке горно-туристских объектов на территории РСФСР, Украинской ССР, Узбекской ССР, Казахской ССР и Грузинской ССР.

8. Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС, Бюро международного молодежного туризма "Спутник" ЦК ВЛКСМ, Государственному комитету СССР по

иностранному туризму, Министерству строительства СССР, Министерству промышленного строительства СССР, Министерству строительства предприятий тяжелой индустрии СССР и Министерству строительства в районах Дальнего Востока и Забайкалья обеспечить безусловное выполнение планов строительства туристских комплексов, гостиниц, баз, кемпингов, молодежных центров и лагерей, установить систематический контроль за ходом строительства и вводом в эксплуатацию в установленные сроки этих объектов.

9. Советам Министров союзных и автономных республик, исполкомам краевых и областных Советов народных депутатов:

- обеспечить в установленном порядке отвод земельных участков в соответствии с перспективными схемами развития туризма под строительство туристских объектов, туристских автотранспортных, коммунально-бытовых и других вспомогательных предприятий в местах, наиболее благоприятных для отдыха и занятий туризмом;
- принимать меры к обеспечению туристско-экскурсионных организаций автобусами (на условиях почасовой оплаты) в количествах, необходимых для гарантированного туристско-экскурсионного обслуживания граждан и молодежных туристских групп, а также помещениями на первых этажах новостроек и в нежилых зданиях для размещения советов по туризму и экскурсиям, бюро путешествий и экскурсий, туристских клубов, станций и баз юных туристов, молодежных туристских организаций и пунктов проката туристского инвентаря и снаряжения;

- организовывать на автотрассах для обслуживания автотуристов торговлю продовольственными и непродовольственными товарами повседневного спроса, запасными частями для мелкого ремонта, создавать площадки для отдыха, имеющие необходимые санитарно-гигиенические условия и специальные места для приготовления пищи; обеспечить на предприятиях местной промышленности выпуск памятных значков, открыток и сувениров в объемах, согласованных с местными торговыми организациями;

- рассмотреть совместно с Центральным советом по туризму и экскурсиям ВЦСПС и Бюро международного молодежного туризма "Спутник" ЦК ВЛКСМ и решить вопрос о выделении туристско-экскурсионным организациям постоянного количества мест в гостиницах, подведомственных министерствам жилищного и коммунального хозяйства союзных республик, для размещения туристов в рабочие дни недели, в выходные и праздничные дни, с тем, чтобы обеспечить более полное удовлетворение заявок туристско-экскурсионных организаций.

10. Министерству путей сообщения и Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС:

- принять меры к организации движения туристско-экскурсионных поездов для трудящихся и учащейся молодежи Сибири и Дальнего Востока и направлению в указанные регионы таких поездов из европейской части страны;

- довести количество туристско-экскурсионных поездов в 1990 году до 2 тыс. рейсов, в 1995 году до 2,5 тыс. рейсов и 2000 году до 3 тыс. рейсов в год. Увеличить предоставление указанных поездов для организации маршрутов выходного дня в республиканских, краевых и областных центрах;

- формировать составы туристско-экскурсионных поездов из купейных вагонов преимущественно выпуска последних лет, закрепив за ними постоянные бригады проводников. Установить контроль за обеспечением следования туристско-экскурсионных поездов по графику.

Министерству путей сообщения осуществить проектирование и строительство пунктов стоянки туристско-экскурсионных поездов (с долевым участием ВЦСПС) в 1986 - 1990 годах в городах Полтаве, Риге, Таллине, Баку и Каунасе, в 1991 - 1995 годах - в городах Уфе, Яремче, Рахове, Ярославле, Брянске, Курске, Рязани, Смоленске и Самарканде и в 1996 - 2000 годах в городах Казани, Ленинграде, Черновцах, Калуге,

Чернигове, Новороссийске, Иркутске, Херсоне, Днепропетровске, Запорожье, Челябинске и Керчи.

11. Министерству путей сообщения, Министерству гражданской авиации, Министерству морского флота и Советам Министров союзных республик совместно с Центральным советом по туризму и экскурсиям ВЦСПС и Бюро международного молодежного туризма "Спутник" ЦК ВЛКСМ разработать и осуществить в двенадцатой пятилетке мероприятия по дальнейшему увеличению и улучшению использования для нужд туризма поездов, самолетов, автобусов, морских и речных судов, обеспечению туристско-экскурсионных организаций проездными билетами в прямом и обратном направлениях по маршрутам путешествий, расширению дополнительных услуг и повышению качества обслуживания туристов в пути следования.

12. Министерству культуры СССР совместно с Центральным советом по туризму и экскурсиям ВЦСПС, Бюро международного молодежного туризма "Спутник" ЦК ВЛКСМ и Государственному комитету СССР по иностранному туризму принять меры к значительному расширению перечня музеев, картинных галерей и выставок, включаемых в маршруты для туристов и экскурсантов, и установить режим их работы в удобное для туристов время. Усилить работу по восстановлению памятников истории и культуры; шире использовать услуги театрально-зрелищных предприятий в туристско-экскурсионном обслуживании; направлять для работы в туристско-экскурсионные организации и на пассажирские суда культработников, библиотекарей, артистов и музыкантов эстрадных оркестров.

13. Министерству монтажных и специальных строительных работ СССР организовать производство буксировочных горнолыжных подъемников и обеспечить их поставку для туристско-экскурсионных организаций в 1986-1987 годах по 5 комплектов и, начиная с 1988 года, по 10 комплектов ежегодно.

14. Госплану СССР и Министерству тяжелого и транспортного машиностроения предусматривать в проектах планов на 1986-1990 годы и на период до 2000 года производство пассажирских канатно-кресельных дорог и запасных частей к ним в количестве, удовлетворяющем заявки туристско-экскурсионных организаций.

15. Министерству лесной, целлюлозно-бумажной и деревообрабатывающей промышленности СССР организовать, начиная с 1986 года, в подведомственных объединениях и на предприятиях производство для туристско-экскурсионных организаций сборных деревянных домов, а также специальной мебели для туристских гостиниц, баз и кемпингов. Госплану СССР предусматривать в проектах планов на 1986 - 2000 годы выделение ВЦСПС для Центрального совета по туризму и экскурсиям деревянных домов заводского изготовления общей площадью 80 тыс. кв. метров ежегодно.

16. Министерству автомобильной промышленности создать в 1986- 1987 годах на Минском автомобильном заводе мощности по выпуску ежегодно 6 тыс. прицепов-дач к легковым автомобилям для автотуристов в счет выполнения планов производства товаров культурно-бытового и хозяйственного назначения, с поставкой указанных прицепов-дач Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС.

18. Министерству пищевой промышленности СССР, Министерству мясной и молочной промышленности СССР, Министерству плодоовощного хозяйства СССР и Министерству рыбного хозяйства СССР увеличить производство продуктов питания в мелкой расфасовке, пригодных для длительного хранения, а Министерству торговли СССР и Центросоюзу улучшить обеспечение ими туристско-экскурсионных организаций и расширить торговлю этими продуктами.

19. Госнабу СССР разработать и осуществить в двенадцатой пятилетке мероприятия, направленные на значительное улучшение снабжения материалами и оборудованием туристско-экскурсионных организаций, морских и речных пассажирских судов, обслуживающих туристов.

20. Госкомсельхозтехнике СССР принять дополнительные меры к обеспечению автотранспорта туристско-экскурсионных организаций запасными частями, узлами и агрегатами.

21. В целях более широкого освещения проблем туризма и экскурсий, пропаганды форм и видов активного отдыха на туристско-экскурсионных маршрутах и передового опыта работы по туристско-экскурсионному обслуживанию населения разрешить Центральному совету по туризму и экскурсиям ВЦСПС и издательству "Московская правда" Московского областного и Московского городского комитетов КПСС выпускать с января 1986 г. рекламно-информационный еженедельник "Турист" объемом 4 полосы половинного формата газеты "Правда", первоначальным тиражом 300 тыс. экземпляров, в счет фондов бумаги, выделяемых ВЦСПС.

22. Государственному комитету СССР по телевидению и радиовещанию, Государственному комитету СССР по кинематографии. Государственному комитету СССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, редакциям газет и журналов расширить тематику публикаций, телевизионных и радиопередач, документальных, художественных и научно-популярных фильмов о роли туризма и экскурсий в укреплении здоровья и организации отдыха населения.

23. ЦК компартий союзных республик, крайкомам и обкомам партии, Советам Министров союзных и автономных республик, исполкомам краевых и областных Советов народных депутатов, советам профсоюзов и комитетам комсомола оказывать постоянную помощь туристско-экскурсионным организациям в решении задач по дальнейшему развитию туристско-экскурсионного обслуживания населения, повышению идейно-политического уровня туристско-экскурсионной работы. Направлять деятельность партийных, профсоюзных и комсомольских организаций туристско-экскурсионных учреждений на создание в трудовых коллективах обстановки высокой ответственности и трудового настроя.

ЦК КПСС, Совет Министров СССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ выражают твердую уверенность в том, что ЦК компартий союзных республик, крайкомы и обкомы партии, Советы Министров союзных и автономных республик, исполкомы краевых и областных Советов народных депутатов, министерства и ведомства, профсоюзные, комсомольские и другие общественные организации, все работники сферы туристско-экскурсионного обслуживания обеспечат претворение в жизнь решений по дальнейшему развитию туризма и совершенствованию туристского обслуживания населения в стране.